

Э. А. АКРАМОВ

КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ

“МОЛИЯ”

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ
ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ
ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ**

**ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ ҲУЗУРИДАГИ
БАНК-МОЛИЯ ХОДИМЛАРИНИ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ
ВА ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ТАРМОҚЛАРАРО ИНСТИТУТИ**

Э.А. АКРАМОВ

**КОРХОНАЛАРНИНГ
МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИ
ТАҲЛИЛИ**

ТОШКЕНТ – «МОЛИЯ» – 2003

386 (07) 65.9(2)26
A 407

65. 9(2)26
A 407

11" 11 УДК 517: 624.072.22

9. А. Акрамов. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. Т.: «Молия» паприкли. 2003 йил. 224-бет.

Укук құлшылмада бозор мұносабаттарининг шаклланишига мослаб, корхонастариниң мөншіккің қолати таҳлилиниң назарий, услугубий ва шу билан биргә уннан ассоций босқындары ёритилған. Үнда молиявий таҳлилнинг ассоций талаблари, мәншебири, хорижий мамлакаттарнинг молиявий таҳлил борасидаги тажрибалари, коркочаптарнинг молиявий қолатини умумий бақолаш, молиявий мустаҳкамлық ісшыны, биінде ликвидлігі, корхоналарни ишчанлық ва бозорға оид фаоллигінің таұнити, алғашма маблағтарининг айланиши, маҳсулоттарнинг таннархи билан мөншіккің қолат ўртасидаги алоқа ҳамда корхоналарнинг молиявий нағижалары таұнити күріштеган. Иқтисодиётта оид адабиётда биринчи маротаба корхоналарнинг ыннесодий почерпілі таҳлили ҳам баён этилмокда.

Манікур ўкув күлланмаси олий ўкув юртларининг ўқитувчилари, аспирантири, магистрантлари, бакалаврлари, шунингдек, касб-хунар колледжлари ва лицензиарининг тарабалари томонидан фойдаланишига мүлжалланган. Күлланмадан хатқа күжатилигининг иқтисодиёт соҳалари мутахассислари ҳам фойдаланишлари мумкин.

В учебном пособии с учетом требований рыночных отношений последовательно и сконцентрированно излагаются теоретико-методологические и практические проблемы и этапы анализа финансового состояния предприятий. Рассмотрены основные принципы и источники финансового анализа, зарубежный его опыт, общая оценка финансового состояния предприятия, анализ финансовой устойчивости предприятия и ликвидности баланса, связь финансового состояния с оборачиваемостью оборотных средств и себестоимостью продукции, анализ деловой, рыночной активности, экономической несостоятельности и финансовых результатов деятельности предприятий.

Учебное пособие рассчитано на преподавателей, аспирантов, магистрантов, студентов высших учебных заведений, может быть использовано специалистами экономических служб народного хозяйства.

The theoretical-methodological and practical issues and stages of financial analysis of enterprises as it required with market economy are consistently stated in the manual. The following issues are examined in the book: the basic principles and sources of financial analysis, foreign experience, estimation of financial state of enterprise, analysis of enterprise's financial stability and balance liquidity, financial state in connection with turnover of capital and production costs, analysis of business and market activity, economic insolvency as well as financial results of enterprises activity.

The manual is designed for the lecturers, post-graduate students, master degree candidates, students of universities.¹ It also can be used by the experts of the national economy infrastructure.

Махсус мухаррир:

М. Ш. Шарифхолдаев. Ўзбекистон Республикаси
фарзлар академиясининг академиги.

Максус тақризчилор.

~~2. Т. Иброхимов – иқтисод фанлари номзоди, доцент~~

101

Ш. Ш. Шоякубов – иқтисод фанлари номзоди, доцент
Ф. Ш. Шамсутдинов – иқтисод фанлари номзоди, доцент

Ўзбекистон Республикаси Банк-молия
академиясининг «Молия» нашриёти, 2003 й.

КИРИШ

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш, уларнинг ишларини яхшилаш, самарадорлигини оширишнинг муҳим омили бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш корхоналарнинг ишлаб чиқариш, молиявий, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш даражасини аниқлашга ёрдам беради, фойдаланилмаган ресурсларни аниқлаб, корхоналарнинг келгусида ривожланиши, уларнинг молиявий ҳолатини яхшилаш учун зарур тавсияларни ишлаб чиқишга имкон беради.

Халқ хўжаликни бозор муносабатларига ўтказиш билан корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилишининг ахамияти янада ортади, чунки бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқаришга жорий этилмаган ресурсларни аниқлаш ва улардан самарали фойдаланиш энг долзарб муаммога айланади.

Бозор муносабатларни шаклланиши, ривожланиши, кўп укладли бозор иқтисодиётини барпо этиш, ҳар хил шаклдаги бизнесни ва ишбилармонликни ривожлантириш шунга олиб келадики, корхоналар фаолиятининг молиявий натижалари – фойда ва рентабеллик корхоналар фаолиятининг асосий кўрсаткичларига айланади.

Халқ хўжаликни ривожлантиришда ҳаддан ташқари марказлаштирилган маъмурий-буйруқбозлик, расмиятчилик, режалаштириш ва бошқаришлиқ тизимидан воз кечиш, бозор муносабатларидан кенг фойдаланиш, корхоналарнинг иқтисодий мустақиллигини кенгайтиради, уларнинг молиявий ҳолатига эътиборни оширади ҳамда корхоналарнинг молиявий ҳолати билан шугулланувчи, ундан манфаатдор ташкилот ва органларнинг таркибини кенгайтиради.

Агар илгари корхоналарнинг хўжалик фаолиятини, уларнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш билан факат молия, банк, статистика органлари ва юқори ташкилотлар шугулланган бўлсалар, эндиликда бу иш билан юқорида кўрсатилган ташкилотлардан ташқари солиқ органлари, аудиторлик идоралари жамоа ташки-

логлари, акционерлар, таъминловчилар, истеъмолчилар ва башка органлар ва ташкилотлар ҳам шугулланишти.

Бу ҳолат молиявий таҳдил, уни бажарни услуби олдига янги таълаблар қўймоқда.

Манзумки, сабиқ иттифоқ даврида корхоналар хўжалик фаолиятини таҳдил қилин, жумладан, корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳдил этишининг услубий масаладари марказда – бутун иттифоқ органлари томонидан ишлаб чиқишиарди, муаммолари сидиарди ва иттифоқдон республикаларга фойдаланиши учун жўнатилар эди.

Сабиқ иттифоқнинг тарқатилиши туфайли иттифоқдон республикалар мустақил давлатларга айланди, улардан ҳар биттаси бозор муносабатларга ўтиш учун ўз йўлини ташлаб, ижтимоий-иктисодий ривожланишини давом эттириб, бозор иқтисодиётини шакллантирмоқда. Улар орасида Ўзбекистон ҳам ўзининг боюр иқтисодиётга ўтиш мөделини ишлаб чиқиб, халқ хўжаликни бозор муносабатлари шаронтида ривожлантирган ҳолда ижобий натижаларни қўлга киритиб келаётир.

Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларни хукуқий базасини ташкил қилувчи Республика Конунлари, Президентимиз Фармонлари ва Вазирлар Мажкамасининг юзийб қарорлари қабул қилинди ва қабул қилинганди.

Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг энг асосий йўнанишларидан бири – бу бонқарув тизимики тақомиллаштириши ҳисобланади. Бу масалани ижобий ҳал этишида корхоналарнинг хўжалик фаолияти ва молиявий ҳолатини таҳдил қилин катта рол ўйнайди. Чунки корхоналар фаолиятини таҳдил қилини бонқарув тизими самарадорлигини оширишининг мухим шарти ҳисобланади.

Бозор муносабатлари даврида бу шартнинг асосий қисми бўлиб корхоналар молиявий ҳолатининг таҳдили ҳисобланади. Республикада янги молиявий ҳисобот шакллари қабул қилинди, уларни ўрганиш ва улардан кенг фойдаланиш услубларини барно этиш катта аҳамиятга эга.

Бозор муносабатлари даврида республикада бу масалани ечиш мақсадила молиявий таҳдил услубинини тақомиллаштириш учун бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда. Лекин бу борада ҳали ечишмаган муаммолар ҳам кам эмас. Молиявий таҳдилнинг ўтказишдан, манфаатлор ташкилотлар, органлар, мутахассислар ҳами ҳам илмий, ҳам амалий нуқтаси назардан асосланган услуб

билин таъминлаган эмаслар. Бу ҳолат, албатта, бозор муносабатларини шакллантириш даврида корхона ва ташкилотларга самарали бошқарувчилик қилишда салбий рол йўнамоқда.

Молиявий таҳлилдан манфаатдор ташкилот ва органлар, мутахассислар, кенг китобхонлар оммаси эътиборига ҳавола қилинаётган бизнинг китобимизда бозор муносабатлари шаклланнаётган бугунги кун иқтисодий назариясига асосланиб, собиқ иттифоқ даврида шаклланган молиявий таҳлил услубиятини, бу борадаги хорижий мамлакатларнинг тажрибасини эътиборга олиб, бозор иқтисодиёти талабларини кўзла тутиб, корхоналар молиявий ҳолатини таҳлил қилишнинг комплекс услубиятини ишлаб чиқиш мақсадлари, тадбирлари баён этилган. Ўйлаймизки, бу қўлланма корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил килишни яхшилашда, уни самарасини кўтаришiga ёрдам бериши шак-шубҳасиздир.

Ўкув қўлланма муаллифи иқтисод фанлари номзодлари, доцентлар А. Т. Иброҳимов, Ш. Ш. Шоёкубов, Ф. Ш. Шамсугдиновларга ўкув қўлланмани тайёрлаш даврида унинг сифатини, мазмун-моҳияти ва савиясини ошириш ниятида қилган тавсия-таклифлари учун чин қалдан ўз миннатдорчилигини изҳор этади. Бу тавсия ва мулоҳазалар муаллиф томонидан асосий йўналишлар бўйича эътиборга олинган.

Ўкув қўлланмада ўз ифодасини топган молиявий таҳлил услубияти, унда тавсия этилган, фойдаланилган, таҳлил қилинган кўрсаткичлар тизимининг асосланганлиги, амадийлиги, замон талабларига жавоб бериши Республика корхоналари материалларини муаллиф томондан таҳлил этиш йўли билан синовдан ўтказилган. Шунингдек, муаллиф ўкув қўлланмани чоп этишда яқиндан ёрдам берганликлари учун «Тошкент-12» ва «Акбар-АЗИЗИЙ» ҳомий фирмаларига ҳам ўз миннатдорлигини изҳор этади.

І БОБ. БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ВА КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ АСОСЛАРИ

1.1. Ҳалқ хўжалигини бозор муносабатларига ўтказиш ва корхоналарнинг молиявий ҳолати аҳамиятини кўтариш

Маълумки, 80-йилларда мамлакатимизда ҳаддан ташқари марказлаштирилган режалаштириш ва бошқарувчилик маъмурӣ-буйруқбозлиқ, расмиятчилик тизимининг потенциал имкониятлари тамом бўла бошлади. Шу даврда фойдаланилаетган социалистик иқтисодий назарияни тубдан кўриб чиқиш, ўзгартириш, социалистик жамият қуриш усулларини такомиллаштириш объетив заруриятлиги кун тартибига қўйилганди. Лекин бу муаммолар ўз ечимини топмади, ҳалқ хўжаликни ривожлантиришда эскича бошқарув давом этаверди. Ҳалқ хўжалигини ривожлантиришнинг эҳтиёjlари, унинг объектив-субъектив имкониятлари тўлиқ ва ҳар томонлама эътиборга олинмади. Мамлакат ривожига муҳим ҳисса қўшадиган алоҳида минтақалар ва иттифокдош республикаларнинг табиий-иқтисодий шароитлари ҳам, эҳтиёjlари кўзда тутилмади.

Ҳалқ фаровонлигини ошириш давлат миқёсида асосий вазифа шиор этиб қабул қилинган бўлса-да, амалиётда бу муаммолар ечилмай қолаверди. Жамиятни ижтимоий ривожлантириш учун ривожланган капиталистик мамлакатларга нисбатан 4-6 марта кам маблағлар ажратилди. Бу ҳолат шунга олиб келдики, 1990 йил республикамиз аҳолисининг 45 фоизи қашшоқлиқда ҳаёт кечирди. Иттифоқ миқёсида бу кўрсаткич 15 фоизни ташкил қилган эди.

Корхоналар фаолиятида хўжалик юритишида асосий усул сифатида қабул қилинган хўжалик ҳисоби усулидан эса формал фойдаланилди, унинг тамойиллари қўп тармоқларда, Корхона ва ташкилотларда амалга оширилмади. Корхона ва ташкилотларнинг иқтисодий мустақиллиги тубдан чегараланди, улар ўз молмулкларига, ишлаб чиқарган маҳсулотларга эта бўлмадилар. Мамлакат бўйича ўртача 15 фоиз корхона ва ташкилотлар давлат

бюджетига бир сүм ҳам фойда келтирмай, заарига ишлалилар, 25 фоиз корхона ва ташкилотларнинг рентабеллик даражаси 10 фоиздан ошмас эди, ўз-ўзини молиялаштириш тўғрисида эса гап бўлиши ҳам мумкин эмасди.

Халқ оммасида пайдо бўлган халқ ҳаракатининг кенг шакллари – социалистик мусобақа, коммунистик меҳнат учун интилиш ва бошқа ҳаракат шакллари вақт ўтиши билан маъмурий бошқарув таъсирида бузилди, издан чиқди ва формал тадбирларга айлантирилди. Натижада ишлаб чиқарувчилар – меҳнаткашлар бу халқ ҳаракати шакларидан чекландилар ва воз кечдилар.

Қабул қилинган кўплаб қонунлар, қарорлар ва тадбирларга қарамасдан фан-техника тараққиёти ишлаб чиқаришни ривожлантиришда асосий ҳал қилувчи омилга айланмади. Бу борада хорижий мамлакатларнинг ютуқларидан фойдаланиш у ёқда турсин, мамлакатда каشف этилган фан ва техника ютуқларидан тўлиқ фойдаланилмади.

Ишлаб чиқилиб, амалиётда самарали фойдаланилаётган иқтисодий ислоҳотлар замон талабига мос равишда такомиллаштирилмади, чукурлаштирилмади ва охиригача олиб борилмади. Мисол сифатида 1965 йилда қабул қилинган режалаштиришни такомиллаштириш ва иқтисодий рағбатлантиришда хўжалик ислоҳотини келтиришимиз мумкин.

Маълумки, бу ислоҳот саккизинчи беш йиллик даврида халқ хўжалигини ривожлантиришни жадаллаштириди, ривожлантиришни ифодаловчи микдорий ва сифат кўрсаткичларнинг абсолют ва нисбий кўрсаткичлари ўсиш суръатлари тубдан кўтарилилди. Лекин тўққизинчи беш йилликдан эътиборан яна тараққиёт суръатлари пасая бошлади, чунки бошланган ислоҳот такомиллаштирилмади, охиригача олиб борилмади. Ривожланиш суръатлари йилдан-йилга пасаяверди – бу тургунлик йиллари эди. 1990 йилдан бошлаб мамлакат иқтисодий инқирозга дучор бўлди, иқтисодиёт орқага кета бошлади. Ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми кескин камайди. 1991 йилдан бошлаб Ўзбекистон ҳам иқтисодий инқирозга учради.

Собиқ иттифоқ раҳбарияти бу ҳолатни сезиб, инқироздан чиқиш йўлларини қидира бошладилар. Бу муаммони ечиш учун икки йўл бор эди.

Биринчидан, иттифоқдош республикаларнинг иқтисодий мустақиллигини кенгайтириши;

иккинчидан, халқ хўжаликни бозор муносабатларига ўтказиш зарур эди.

Ана шундай иқтисодий инқироз, бўхронлар пайтида собиқ СССРнинг тарқатилиши иттифоқдош республикаларнинг ҳаммасини мустақил давлатларга айланишини ва бозор иқтисодиётига ўтишларини тезлаштириди.

Бироқ Ўзбекистон ўз халқ хўжалигини бозор муносабатларига ўтказиш дастурини илгарироқ ишлаб чиқиб, 1990 йилнинг октябр ойида ўтказилган республика Олий Кенгашининг мажлисида қабул қилинди. Демак, Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтиш борасида ўз йўлини излаб топиб, ўз андозасини ишлаб чиқиб, мамлакатда ижтимоий асосланган бозор иқтисодиётини шакллантирмоқда ва демократик тамойиллар асосида қурмоқда.

Халқ хўжалигида бозор муносабатларини шакллантириш, ривожлантириш корхона ва ташкилотларнинг молиявий ҳолатини, тутган ўрнининг аҳамиятини тубдан ўзгартиради, корхона ва ташкилотлар фаолиятининг молиявий натижалари уларнинг ишини баҳолашда асосий кўрсаткичларга айланиб қолади.

Бозор муносабатлари бозор иқтисодиётининг шакланиши, ривожланиши даврида корхона ва ташкилотларнинг молиявий ҳолати аҳамиятининг кўтарилишига куйидаги вазиятлар ҳаётсиз кўрсатади:

1. Маймурий-буйруқбозлиқ тизимини бозор муносабатлари билан алмаштириш корхоналар фаолияти натижаларини баҳолаш критериясини тубдан ўзгартиради. Агарда илгари корхоналар фаолиятининг натижалари, авваламбор, ишлаб чиқариш дастурининг бажариш, яъни ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳажми билан ифодаланган бўлса, бозор муносабатлари даврида корхоналар фаолияти молиявий натижалар ва молиявий кўрсаткичлар – фойда ҳамда реитабеллик кўрсаткичлари билан ифодаланади. Бу ўз навбатида бозор муносабатлари даврида корхоналар фаолиятининг молиявий ҳолатига эътибор ошаёттанилигидан далолатdir.

2. Жамиятда фойдаланилаётган ижтимоий-иқтисодий тузимдан қатъий назар корхоналар фаолиятини ташкил қилиш учун хўжалик юритиш усусларидан фойдаланилади. Шундай усусларда, бири хўжалик ҳисоби усулидир. Хўжалик ҳисоби усули сабиқ иттифоқ даврида шаклланди ва мамлакатимизда кенг фойдаланилди. Чунки ўша даврда корхона ва ташкилотлар фаолияти хўжалик ҳисоби тамойиллари асосида ташкил қилинган эди.

Лекин ўша даврда кўпгина корхона ва ташкилотлар фаолиятида хўжалик ҳисоби формал равишда фойдаланилган эди. Кўп тармоқлар ва корхоналар давлат бюджетига ҳеч қандай фойда қелтирмасди, яъни доимо заар билин ишлаб, давлатдан ҳамма вакт дотация ва субсидия олиб, ҳаёт кечирарли. Демак, бу корхона ва ташкилотлар хўжалик ҳисобининг асосий тамойили – ўз-ўзини оқлаш, ўзини-ўзи молиялаштириш тамойилларининг амалга оширганлар. Чунки бу ҳолат маъмурий-буйруқбозлик ва расмиятчилик тизимининг асосий хусусиятларидан бири бўлган эди.

Бозор муносабатларига ўтиш муносабати билан молиявий якунлар асосий кўрсаткичларга айланар экан, корхоналар фаолиятида энди юзаки эмас, ҳаққоний хўжалик ҳисоби амалга оширилиши лозим. Демак, корхоналар фаолиятининг молиявий натижалари тутган ўрни ошиб борали, бозор муносабатлари хўжалик ҳисоби усулини инкор этмай, уни қабул қиласди ва ҳаққоний хўжалик ҳисобини амалга оширади.

3. Маълумки, марказлаштирилган режалаштириш маъмурий-буйруқбозлик ва расмиятчилик даврида корхоналарнинг маблағларга бўлган эҳтиёжлари асосан давлат бюджети томонидан молиялаштириш йўли билан қопланар эди, чунки ҳалқ хўжалик, ижтимоий ишлаб чиқариш мамлакатимизда, асосан бир ижтимоий-иқтисодий укладдан иборат бўлганди ва давлат режаларига биноан унинг буюртмаларини бажариш билан шугулланарди.

Бозор муносабатлари даврида кўп укладли бозор иқтисодиёти шаклланар экан, давлат укладида ҳам бозор муносабатлари, кеңг фойдаланилар экан, корхона ва ташкилотларнинг маблағларга бўлган эҳтиёжлари табиий равища асосан молиялаштириш орқали эмас, балки кредитлаштириш, яъни банклардан кредитлар олиш орқали қондирилиши мумкин. Бунинг учун корхоналар ўз фаолиятини самарали ташкил қилишлари, олинган кредитларни ўз вақтида қайтиб бериш қобилиятига, яъни керакли даражада молиявий имкониятта эга бўлишлари керак.

4. Марказлаштирилган режалаштириш ва бозор муносабатларини шакллантириш тизимидан қатъий назар ҳалқ-хўжалигини ривожлантиришда давлатнинг иштироки, аралашуви, унинг бошқарув роли табиий равища бўлиши керак.

Лекин марказлаштирилган режалаштириш тизимида бугун корхона ва ташкилотлар давлатники бўлганлиги ҳамда унинг

қарамоғидалиги учун доимо давлат раҳнамолигидан фойдаланганлар, давлат уларга ҳамма вакт ёрдам бериб турган.

Бозор муносабатлари даврида эса давлат томонидан ёрдам доимо камайиб боради. Корхона ва ташкилотлар кенг иқтисодий мустақиликка эга бўлиб, ўз фаолиятига ўзлари жавоб беришлари лозим. Шунинг учун ҳам корхона ва ташкилотлар ўзларининг керакли молия ҳолатига эга бўлишлари керак.

5. Маълумки, собиқ иттифоқ даврида корхоналараро рақобат бўлган эмас. Уларнинг ҳаммаси давлат режаларига асосан фаолият кўрсатишган. Иқтисодий нуқтаи назардан оғир ҳолатга тушиб қолган корхоналар давлатдан олинган ёрдамга асосланиб ўз фаолиятини давом эттираверганлар. Оғир молиявий ҳолатга тушиб қолган корхоналарни синиш тизими бўлган эмас.

Бозор муносабатларига ўтиш муносабати билан корхоналараро рақобат тизими шаклланди. Агарда корхоналар оғир молиявий ҳолатга тушиб қолса, олинган ссуда ва қарзларни ўз вақтида қайтиб бера олмаса, бу корхоналар устидан хўжалик судига банк ва кредиторлар томонидан аризалар тушади ва хўжалик суди бу корхоналарни синди ёки банкрот бўлди деб қарорлар қабул қиласи.

Демак, корхоналар банкротликка учрамаслик учун бозор муносабатларининг талабларига жавоб бера бориб, ўз фаолиятини яхши молиявий ҳолатда ушлаб туришлари лозим.

6. Пировардидаги бозор муносабатлари даврида корхоналар молиявий ҳолатининг аҳамиятини ошиб бориши тўғрисида гап борар экан, яна бир нарсани таъкидлаш лозим.

Республика жаҳон бозор иқтисодиёти муносабатларига кириб бораркан ҳамда хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда бўлар экан, республикада ҳисоб ва ҳисбот тизимлари халқаро андозаларга ўтказилиши лозим. Бу миллий счетлар тизимидан фойдаланишни, ҳисоб ва ҳисбот тизимларини бозор иқтисодиёти талабларига мослаб такомиллаштиришни, молиявий ҳамда бошқарув ҳисоби ва ҳисботи тизимларини татбиқ қилишни талаб этади. Бу тадбирларнинг асосий вазифаларидан бири бу корхоналарнинг молиявий ҳолатини яққол кўрсатиб бериш ва ҳар томонлама ифодалашни талаб этади. Чунки бозор муносабатлари даврида корхоналарнинг молиявий ҳолати ҳам назарияда, ҳам амалиётда асосий муаммога айланади.

Шундай қилиб, халқ хўжалигини бозор муносабатларига ўтказилиши, республикада бозор иқтисодиётини шаклланиши муносабати билан корхоналарнинг молиявий ҳолатига эътибор

ошиб боради. Демак, корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш энг долзарб масалаларга, шунингдек, молиявий таҳлил услубини ўрганиш, ўзлаштириб олиш халқ хўжаликнинг, бутун иқтисодий идора ва органларнинг, ташкилотларнинг энг асосий вазифаларидан бирига айланади.

1.2. Молиявий таҳлилнинг асосий талаблари ва манбалари

Корхоналарнинг молиявий ҳолати бу:

- комплекс равишдаги тушунча бўлиб, у ўз ичига кенг кўрсаткичлар тизимини олади, улар корхоналарнинг молиявий ресурслари борлигини, ҳолатини, жойлашганлигини ва улардан фойдаланиш даражасини ифодалайди;
- корхоналар фаолиятидаги бутун ишлаб чиқариш ва хўжалик омилларининг ҳаракати, уларнинг ўзаро алоқадорлиги натижасидир;
- корхоналарнинг мўътадил ишлаб чиқариш, тадбиркорлик ва бошқа фаолияти учун зарур бўлган молиявий ресурслар билан таъминланганлиги ва улардан самарали фойдаланиш ифодасидир;
- корхоналарнинг бошқа хўжалик субъектлари, органлари ва ташкилотлари билан ўзаро алоқаларни ҳақиқий акс эттиришидир.

Корхоналарнинг ички ва ташқи омиллар таъсири остида шаклланган молиявий ҳолати, уларнинг истиқболини аниқлаш билан бирга, бу корхона билан алоқада бўлган бошқа ташкилотлар ва корхоналарнинг молиявий ҳолатига таъсир кўрсатади. Умуман корхоналарнинг ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятини, жумладан уларнинг молиявий ҳолати таҳлили асосини бир бутун комплекс иқтисодий фанлар: иқтисодий назария, макро ва микро иқтисодиёт, менеджмент ва маркетинг, статистика, бухгалтерия ҳисоби, аудит, молия, кредит, пул муомаласи ва бошқалар ташкил этади. Демак, таҳлилчи мутахассис-аудиторлар кенг иқтисодий илмга эга бўлишлари лозим.

Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш, яъни молиявий таҳлил – бу кенг кўрсаткичлар ёрдамида, комплекс усулларидан фойдаланиб корхоналарнинг молиявий ресурслари борлигини, ҳолатини, жойлашганлиги ва улардан фойдаланиш даражасини ифодалашдир.

Молиявий таҳлил кўп қиррали мураккаб процесс бўлиб, у ташкил қилиниши, бунинг учун эса бир қатор талабларга асосланиши керак. Бу талаблар қўйидагилардан иборат:

- абсолют ва нисбий кўрсаткичлар ўргасидаги алоқаларни борлигини билиш;
- молиявий таҳлил мобайнида абсолют ва нисбий кўрсаткичлардан биргаликда фойдаланиш;
- молиявий таҳлил мантиқий равишда амалга оширилиб, у индуктив усулга – алоҳида ҳодисалардан умумий ҳодисаларга ўтиш, молиявий ҳолатнинг бир шакл кўринишидан умумий кўринишга ўтиш ва дедуктив усулга – умумий ҳодисалардан алоҳида ҳодисаларга ўтишга асосланиб таҳлил қилиш;
- ҳамма фойдаланилаётган кўрсаткичлар бир хил, асосланган усулда аниқланиши лозим;
- молиявий ҳолатни таҳлил қилишда таҳлил қилинаётган корхона кўрсаткичларини бошқа корхоналар, ўртacha тармоқ кўрсаткичлари ва илфор корхоналар кўрсаткичлари билан таққослаш;
- молиявий таҳлилнинг ҳар томонлама бўлишлиги ва корхоналарнинг умумий молиявий ҳолатига тасир қилувчи омилларни таҳлил этиш;
- молиявий таҳлилни самарали ўтказиш учун керакли маълумотларни олдиндан тайёрлаш ва бу борада асосий тасдиқланган молиявий манбалар билан чекланмасдан бирламчи бухгалтерия ҳисоби маълумотларидан фойдаланиш;
- молиявий таҳлил объектив равишда ташкил қилиниб, у корхоналарнинг молиявий ҳолати реал даражасини ифодалashi лозим;
- молиявий таҳлил ўз вақтида ўтказилиб, таҳлил якунларига асосланиб, молиявий ҳолатни яхшилаш чораларини ўз вақтида амалга оширишга имкон бериш;
- молиявий таҳлил комплекс равишда ўтказилиб, унда молиявий ҳолатнинг ҳамма шакл ва йўналишлари ифодаланиши лозим;
- молиявий таҳлил ўз вақтида ва ҳаққоний бўлиб, у молиявий ҳолатни кўтаришга багишланган тадбирларни ишлаб чиқиб, уларни амалга оширишга имкон бериши керак;
- молиявий ҳолатни таҳлил қилиш шундай вақтда ўтказилиши лозимки, таҳлил якунлари қўйилган мақсадни амалга

ошириб, корхона бошқарувини таомиллаштиришга имконият түгдериши лозим;

- молиявий таҳлил барча йигилган ва умумлаштирилган маълумотларга асосланиб, керакли кўрсаткичлардан фойдаланиб, бу кўрсаткичларни асосилиги тўғри усусларда аниқланиши лозим.

Кўриниб турибдики, молиявий таҳлил кўп қиррали мураккаб ва муҳим бўлганлиги сабабли у бир қанча талабларга асосланган бўлиши лозим. Юқорида кўрилган талабларга асосланиб, молиявий таҳлил корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилишда куйидаги вазифаларни бажаришга йўналтиришини керак:

1. Корхоналарнинг молиявий даражасини баҳолаш.
2. Молиявий ҳолатнинг ўзгаришини аниқлаш.
3. Молия ҳолатига таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қилиш.
4. Корхоналарда қўлга киритилган молиявий ҳолат даражасини ифодалаб, бу борада хали фойдаланишмаган имкониятларни, мавжуд захираларни кўрсатиб бериш.
5. Корхоналарда хали фойдаланишмаган имкониятларни сафарбар этиш мақсадида тавсиялар, таклифлар ишлаб чиқши ва уларни амалга ошириш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш.

Бажариладиган вазифалар шуни кўрсатаятики, молиявий ҳолатни таҳлил қилиш корхоналарда шакланаётган бошқарув тизимини таомиллаштиришда катта ахамиятга эга. Молиявий таҳлил бошланмасдан таҳлилнинг обьектлари ва предметлари аниқланиши лозим. Молиявий таҳлилнинг асосий обьекти бўлиб: хўжалик субъектлари, алоҳида корхоналар, ташкилотлар ҳисобланади. Лекин молиявий ҳолат корхоналар гурӯхи, ишлаб чиқариш тармоқлари миқёсида ҳам аниқланиши мумкин.

Молиявий таҳлилнинг предмети бўлиб корхона ва ташкилотларнинг молиявий фаолияти, уларнинг молиявий ресурсларидан фойдаланиш жараёни ҳисобланади,

Молиявий таҳлилнинг мақсади ва унинг йўналишини эътиборга олсак, молиявий таҳлил ҳар хил шаклда бўлиши мумкин; тармоқлараро, тармоқда, корхоналар миқёсида, жорий ва истиқболий, тезкорлик ва тутгалланган бўлиши мумкин. Тармоқлараро молиявий таҳлилда тармоқлараро иқтисодий алоқаларни назарда тутган ҳолда таҳлил қилинаётган корхоналарнинг молиявий ҳолати ўртacha тармоқ кўрсаткичлари билан солиширилали.

Тармоқ миқёсида ўтказилаётган молиявий таҳлилда таҳлил қилинаётган корхоналарнинг молиявий кўрсаткичлари шу тармоқдаги бошқа корхона ҳамда илгор корхоналар кўрсаткичлари

билин таққосланали. Бозор муносабатлари даврида бутун корхона ва ташкилотлар мустақил равишда фаолият олиб борар экан, молиявий таҳдилнинг энг асосий шакли бўлиб алоҳида корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳдил қилиш ҳисобланади.

Тутгалланган молиявий таҳдилда корхонанинг бутун молиявий ҳолати таҳдил қилинади, ундан ташқари корхоналар молиявий ҳолатининг алоҳида йўналишлари, шакллари таҳдил қилиниши мумкин.

Тезкор, таҳдил корхоналар фаолиятида доимо, узликсиз бўлиши керак, унда молиявий ҳолатнинг алоҳида кўрсаткичлари кузатиб борилади ва уларнинг ўзгаришига қараб бошқарув тадбирлари ишлаб чиқилиб амалга оширилади.

Жорий молиявий таҳдил чорак ва ярим йиллик молиявий ҳисботлар бўйича ўтказилиб, молиявий ҳолатни йил давомида ўзгартириб, яхшилаб туриш имкониятини беради. Фаолият кўрсатаётган ҳар бир корхона ўз истиқболига эга бўлиши зарур, бу истиқбол тадбирлари эса корхоналар бўйича ишлаб чиқилиши керак: Шу муносабат билан корхоналарнинг молиявий ҳолати истиқболини хам таҳдил қилиб туриш керак.

Молиявий таҳдилнинг йўналтирилганлиги нуқтаи назардан молиявий таҳдил қуйдаги шаклларда ўтказилиши мумкин:

- горизонтал таҳдилда ҳисбот давридаги молиявий ҳолатни ифодаловчи кўрсаткичлар ўтган давр билан таққосланади, яъни бу кўрсаткичларнинг динамикаси аниқланади;

- вертикал таҳдилда молиявий ҳолатга тааллукли бўлган кўрсаткичларнинг таркибий-тузилмаси ўрганилади. Масалан, корхона маблағларининг ёки уларни қопловчи манбаларининг ҳисбот давридаги таркиби ва уни ўтган даврга нисбатан ўзгариши ифодаланади;

- нисбий кўрсаткичлар таҳлилида молиявий ҳолат кўрсаткичлари ўртасидаги алоқа ўрганилади. Масалан, корхона маблағларининг ва уларнинг манбалари ўртасидаги алоқа, молиявий ресурслар ва улардан фойдаланиш ўртасидаги алоқа ифодаланади;

- таққослаш таҳлилида корхона бўйича молиявий ҳолат унинг алоҳида бўлимчалари молиявий ҳолати билан таққосланади, бу корхонанинг молиявий ҳолати бошқа корхоналарнинг молиявий ҳолати билан солиштирилади;

- пировардига, омиллар таҳлилида корхонанинг молиявий ҳолатига таъсир кўрсатувчи омиллар таҳдил этилади.

Юқорида кўрсатилган молиявий таҳдилнинг шаклларидан ташқари яна амалиётда ички ва ташқи, молиявий ва бошқарувчанлик таҳлили шакллари қўлланилади.

Ички молиявий таҳлил корхоналарнинг ходимлари томонидан ўтказилиб, шу корхоналарнинг бошқарув тизимини келгусида такомиллаштириш ва молиявий ҳолатини яхшилаш мақсадида ўтказилади.

Ташқи молиявий таҳлил корхоналарнинг ходимлари томонидан эмас, бошқа органлар, ташкилотлар ходимлари томонидан ўтказилади. Бу таҳлил корхоналарнинг илтимоси бўйича ёки ташқи орган, ташкилот, корхона ходимлари томонидан назорат сифатида ўтказилиши мумкин.

Бозор муносабатларига ўтиш билан молиявий ва бошқарувлик таҳлилидан кенг фойдаланилмоқда ва бу таҳлил шакллари катта ахамият касб этаяпти.

Молиявий таҳлил – бу корхоналарнинг очиқ тарздаги молиявий ҳисботларининг маълумотларига асосланниб ўтказиладиган таҳлиллар.

Юқорида таъкидланганидек, молиявий таҳдилни корхоналарнинг ходимлари ўтказиши мумкин, лекин молиявий ҳисбот очиқ бўлганлиги учун бу таҳдилни бошқа ташқи органлар, корхоналар ва ташкилотлар – солик, молия, банк ва бошқалар томонидан ўтказилади ҳамда корхоналарнинг молиявий ҳолатига баҳо берилади.

Бошқарув таҳлил бевосита корхоналар томонидан ўтказилиб, у ҳам очиқ, ҳам ёпиқ ҳисбот ахборотларига асосланади ва бу таҳлил якунлари корхоналар раҳбарияти томонидан бошқарувликни такомиллаштириш учун фойдаланилади. Бу таҳлилда ёпиқ маълумотлардан фойдаланилганлиги учун бу таҳдилни асосан ташқи корхона ва органлар эмас, бевосита корхона ходимлари олиб борадилар, чунки бозор муносабатлари даврида ҳар бир корхона ўзининг ҳисоб сиёсатига эга. Шунингдек, унинг фаолиятида тижорат сирлари бўлиб, улар молиявий ҳисоб ва ҳисботда эмас, бошқарма ҳисоб ва ҳисботида ифодаланаади.

Молиявий ва бошқарма таҳлил шакллари бир бирини инкор қилмайди, улар бир-бири билан боғлиқ, лекин бажаралига вазифалари ва хусусиятлари ҳар хил.

Молиявий таҳлил қўйидаги хусусиятларга эга:

- молиявий таҳдилнинг якунлари очиқ бўлиб, улардан ҳамма фойдаланиши мумкин;

- молиявий таҳлилнинг субъектлари ва бу таҳлилнинг якунларидан фойдаланувчи орган, корхона, ташкилотлар таркиби кенг;
- молиявий таҳлил ҳамма учун мосланган, нашр этилган ҳисбот маълумотларига асосланади;
- молиявий таҳлил корхоналар ички бошқарув муаммоларини ечиш учун ўтказилади;
- молиявий таҳлилнинг йўналиши молиявий ҳисбот маълумотлари билан чекланган бўлиб, унда чегараланган бир аниқ вазифалар ечилади. Бу молиявий мустаҳкамлик, баланс ликвидлиги, фойда, рентабеллик даражаси ва бошқалардир.

Ўз навбатида бошқарма таҳлил қуйидаги хусусиятлар билан ифодаланади:

- корхона тижорат сирларини саклаш мақсалида бошқарувлик таҳлилнинг ёпиқлити;
- бошқарма таҳлил ўтказилганда фойдаланадиган маълумотлар таркиби чегараланмайди. Бу таҳлилда очиқ молиявий ҳисбот маълумотларидан ташқари, бирламчи бухгалтерия ҳисоби маълумотлари, маҳсус ташкил қилиб йигилган маълумотларидан фойдаланилади;
- бошқарма таҳлилда таҳлил йўналишлари, фойдаланилаётган кўрсаткичлар, бажариладиган вазифалар чегараланмайди;
- бошқарма таҳлилнинг якунлари ички мақсадлар ҳамда молиявий ҳолатни яхшилаш учун фойдаланилади.

Кўриниб турибдики, корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш кенг миёсда ва аниқ вазифаларни бажариш учун ўтказилади. Корхоналарни ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятининг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш учун анъанавий, қадимдан қўлланиб келинаётган усуллар билан бирга, кенг тарзда статистика усуллари, молиявий ҳолатни ифодаловчи маълумотларни йигиши ва умумлаштириш, статистик кузатишларни ўтказиш, абсолют, нисбий, ўргача, динамик кўрсаткичлардан фойдаланиш, динамик қаторлардан, иқтисодий индекслар тизимидан, омиллараро корреляция алокаларни аниқлаш, жалвал ва чизма тизимдан фойдаланиш лозим.

Умуман таҳлил қилиш усуллари, айниқса, молиявий ҳолатни таҳлил қилиш усуллари бозор муносабатларига ўтиш билан янада такомиилаштирилиши, корхоналараро таққослаш, рақобатчи ва шеркор корхоналар билан таққослаш ҳамда корхоналарнинг истиқ-

бол молиявий ҳолатини таҳлил қилиш усуллари катта аҳамиятга эга бўлиб қолади.

Молиявий таҳлил кўп қиррали мураккаб иш бўлиб, у ўз ичига корхоналарда шаклланган молиявий ҳолатни, унинг алохида йўналиш бўйича молиявий ҳолатини аниқловчи шарт-шароит, омилларни, корхоналар молиявий ҳолатининг келгусида кўтариш имкониятларини, захираларини, йўналишларини таҳлил қилишни олади. Демак молиявий таҳлилни хар томонлама тайёрлаб, сўнг ўтказиш лозим. Шу сабабли молиявий таҳлилни тайёрлаш ва ўтказиш бир қанча босқичларни ўзига олиб, улар куйдагилардан иборат:

- молиявий таҳлилни ўтказишнинг ишчи дастурини тузили. Дастурда таҳлилнинг мақсади ва вазифалари аниқланади;
- таҳлилни ўтказувчиларнинг таркибини аниқлаш, яъни таҳлил қилувчиларнинг рўйхатини тузиш;
- таҳлил учун фойдаланиладиган иқтисодий маълумотларни тўплаш;
- молиявий таҳлилда фойдаланадиган кўрсаткичлар тизимини аниқлаш;
- молиявий таҳлил кўрсаткичларини ҳисоблаш усулларини аниқлаш;
- таҳлилда фойдаланадиган кўрсаткичларни ҳисоблаш ва уларни умумлаштириш;
- таҳлил якунларини жадваллар ва чизмаларда шакллантириш;
- молиявий таҳлил натижасида хотима тайёрлаб, унда таҳлил якунлари бўйича холосалар чиқариб, келгусида корхонанинг молиявий ҳолатини кўтаришга бағишлиланган тавсиялар ишлаб чиқиш;
- молиявий таҳлил якунларини маҳсус йиғилишда мухокама қилиш;
- таҳлил якунлари бўйича мухокама натижаларини зътиборга олиб, корхонанинг молиявий ҳолатини кўтариш мақсадида бошқарув тизимини такомиллаштиришга бағишлиланган тадбирлар ишлаб чиқиб, уларни корхона раҳбариятининг маҳсус қарорида ифодалаш.

Ўтказилаётган молиявий таҳлилнинг даражаси ва мазмуни . Фойдаланилаётган маълумотлар базаси бўлгик иқтисодий фанларнинг ривожланиши, бухгалтерия ~~Sales~~ ва исботларининг такомиллаштирилиши билан маълумотлар базаси ҳам тақомил-

лашиб боради. Демак, фойдаланиладиган маълумотлар молиявий таҳлилнинг манбалари бўлиб ҳисобланади. Бундай манбалар сифатида корхоналарнинг йиллик ва бошқа ҳисботларини кўриш мумкин.

60-70-йилларда корхоналарнинг йиллик ҳисботи кўйидаги ҳисбот шаклардан иборат эди:

1-шакл. Корхона асосий фаолияти бўйича баланс.

2-шакл. Балансга иловалар.

3-шакл. Низом фондининг ҳаракати.

5-шакл. Ишлаб чиқариш харажатлари.

6-шакл. Товар маҳсулоти таннахи.

6-шаклга илова, унда алоҳида маҳсулотларнинг рентабеллиги тўғрисида маълумотнома берилади.

7-шакл. Ишлаб чиқаришта хизмат кўрсатиш ва бошқарув харажатлари.

8-шакл. Маҳсулот сотиш бўйича режани бажариш ҳисботи.

9-шакл. Меҳнат ресурслари бўйича режани бажариш ҳисботи.

10-шакл. Молиялаштириш ва маҳсус фонdlар маблағлари ҳаракати.

11-шакл. Корхонанинг асосий маблағлари ва амортизация фондининг ҳаракати тўғрисида ҳисбот.

12-шакл. Маҳсулотни сотиш тўғрисида ҳисбот.

14-шакл. Ҳўжалик ҳисбидаги корхоналар бўйича бошқарув харажатлари тўғрисида ҳисбот.

15-шакл. Фойдани тақсимлаш тўғрисида.

20-шакл. Фойдалар ва заарлар.

Кўриниб турибдики, бу даврда йиллик ҳисботнинг таркиби бой бўлиб, молиявий ҳолатни хар томонлама таҳлил қилиш учун имконият берар эди. Лекин бу даврда молиявий таҳлилга кам эътибор берилган. Молиявий таҳлил пайтида фақаттина айланма маблағларнинг айланиши ҳамда фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари таҳлил қилинарди, холос.

Кейинги пайтда молиявий таҳлил манбалари чекланди ва 1997 йил 1 январгача молиявий таҳлил манбалари сифатида кўйдаги ҳисботлар қабул қилинди:

1-шакл. Корхона баланси

2-шакл. Молиявий натижалар ва улардан фойдаланиш тўғрисида.

1-ф-шакл. Корхона молиявий ҳолатининг асосий кўрсаткичлари.

2-ф-шакл. Корхона харажатларининг таркиби ва уларнинг вужудга келиш манбалари.

5-шакл. Корхона балансига иловалар:

- фондларнинг ҳаракати;
- қарзга олиинган маблағлар ҳаракати;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзлар;
- номоддий активларнинг йил охиридаги қолдиқлари;
- асосий воситалар ва уларни ҳаракати;
- молиявий кўйилмалар;
- ижтимоий кўрсаткичлар;
- валюта маблағларининг ҳаракати.

Балансга иловалардан кўриниб турибдики, молиявий таҳлил учун зарур бўлган бир қанча аҳамиятли кўрсаткичлар берилган. Бу захира, жамғарма, истеъмол фондлар, ижтимоий соҳа фонди, бюджетдан маҳсус молиялаш фонди тўғрисида маълумотлар, узоқ ва қисқа муддатга олинган банк кредитлари, узоқ ва қисқа муддатли кредиторлик қарзлар, акциялар, облигациялар (заёмлар) ва бошқа қимматли қоғозлар тўғрисида, ижтимоий сугурта, аҳолининг бандлик даражаси, фондлар тўғрисида ва бошқа маълумотлар келтирилар эди.

Юқорида айтилгандек республикада ҳисоб ва ҳисботни ташкил этиш халқаро андозаларга ўтказилмоқда. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги 1997 йил 15 январда «Корхоналар ва ташкилотларнинг йиллик, чорак молиявий ҳисботи шакллари ва ҳажмини тасдиқлаш тўғрисида» буйруқ қабул қилди. Бу буйруқقا биноан Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Конуннинг 16 моддаси «Молиявий ҳисбот»га асосланиб, корхоналар молиявий ҳолатини таҳлил қилиш учун фойдаланадиган молиявий ҳисботларнинг шакллари тасдиқланиб, фойдаланишга тақдим этилди. Бу ҳисботлар куйидагилардан иборат:

А) Йиллик молиявий ҳисбот бўйича:

1-шакл – Бухгалтерия баланси

2-шакл – Молиявий фаолият тўғрисида ҳисбот.

2а-шакл – Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисида маълумотнома.

3-шакл – Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисида ҳисбот.

4-шакл – Пул маблағлар ҳаракати тўғрисида ҳисбот.

5-шакл – Корхонанинг хусусий капитали тўғрисида ҳисбот.

Б) Ярим йиллик молиявий ҳисбот бўйича:

1-шакл – Бухгалтерия баланси.

2-шакл – Молиявий фаолият түгрисида ҳисобот.

2а-шакл – Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар түгрисида маълумотнома.

4-шакл – Пул маблағлар түгрисида ҳисобот.

В) Чорак молиявий ҳисобот бўйича:

1-шакл – Бухгалтерия баланси

2-шакл – Молиявий фаолият түгрисида ҳисобот.

2а-шакл – Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар түгрисида маълумотнома.

Тасдиқлаган молиявий ҳисоботларда уларда келтириладиган маълумотлар таркиби, мазмuni ўзгартирилди ва молиявий таҳдилни чуқурлаштириш учун имкониятлар кенгайтирилди. Молиявий фаолият түгрисидаги ҳисоботда сотилган маҳсулотлардан олинган умумий тушумдан ва корхона умумий фойдасидан ташқари сотилган маҳсулотлардан олинган соф тушум, корхона молиявий ҳолатининг ҳар хил шакллари, валюта бўйича курс фарқлари, фавкулотли фойда ва заарлар, бюджетга тўловлар ва корхонанинг соф фойдаси түгрисида маълумотлар келтирилган. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар түгрисида маълумотномада республикадаги ва республикадан ташқаридаги дебиторлик ва кредиторлик қарзлар, республикадаги ва республикадан ташқаридаги муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзлар түгрисида маълумотлар мавжуд. «Пул маблағларининг ҳаракати түгрисидаги ҳисобот»да корхонага тегишли манбалардан тушаётган пул маблағлар, сармояга сарф қилинаётган фойда, корхонанинг сармоявий ва молиявий фаолияти, валюта маблағлари ҳаракати түгрисида кўрсаткичлар келтирилган. «Корхонанинг хусусий капитали түгрисидаги ҳисобот»да корхонанинг хусусий капитали қолдиқлари, қимматли қоғозлар, акциядорлик капитали, асосий воситаларга қайтадан нарх қўйиш, акцияларга олинган дивидендлар, оддий ва имтиёзли акциялар чиқариш түгрисидаги маълумотлар келтирилган ва ҳоказо.

Кўриниб турибдики, янги тасдиқланган молиявий ҳисоботларда молиявий ҳолатни ҳар томонлама ифодалаш учун имкониятлар мавжуд этилган. Молиявий таҳдилни ўtkазишда, албатта, юқорида кўрсатилган молиявий манбалар билан чегараланмаслик лозим. Зарурият бўлса, бошқа бухгалтерия ҳисоботи ва ҳисоби маълумотларидан фойдаланиш ҳам керак.

Ўзбекистон Республикаси жаҳон бозор иқтисодиётига кириб бораётган экан, хорижий фирмалар билан иқтисодий алоқаларни ривожлантириш учун мамлакат иқтисодиёти уларга очиқ бўлиши лозим. Бунинг шартларидан бири республикада бухгалтерия ҳисоби, ҳисботини ташкил қилишни халқаро андозаларга ўтказишидир. Бу борада республика мустақиллиги даврида кўплаб тадбирлар амалга оширилди. Улар қуйилагилардан иборат:

1996 йил 30 август бозор муносабатларига мосланган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 26 марта қабул қилинган қарорига биноан корхоналар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисобининг счетлар режаси тасдиқланди ва фойдаланишга киритилди. Бу счетлар режасининг қайтадан кўриб чиқилган варианти эса 2001 йил 1 январдан амалиётга киритилди.

Янги счетлар режаси бухгалтерия ҳисобининг услуби республика бухгалтерия ҳисобининг миллий андозаларига асосланган бўлиб, у бухгалтерия ҳисоби халқаро андозаларининг жаҳон тамойилларига мосланган.

Республикада бухгалтерия ҳисобининг миллий андозалари ишлаб чиқилди ва қабул қилинди. Бу андозалар таркибидаги молиявий таҳлилга бевосита тааллуқли бўлган андозалар қуйилагилардир:

1-Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисбот.

2-Асосий фаолиятдан даромадлар.

3-Молиявий якунлар тўғрисида ҳисбот.

8-Бирлаштирилган молиявий ҳисботлар ва шўъба хўжалик жамиятларининг инвестициялари ҳисоби.

9-Пул оқимлари тўғрисида ҳисбот.

10-Давлат субсидияларини ҳисоби ва давлат ёрдамини ёритиш

12-Молиявий инвестициялар ҳисоби.

13-Ҳар бир акцияга тўғри келувчи фойданинг ҳисоб-китоби.

14-Кўшма фаолиятдаги қатнашув салмоғининг молиявий ҳисботда ифодаланиши.

15-Бухгалтерия баланси.

Бухгалтерия ҳисобини такомиллаштиришга бағищланган бу тадбирлар молиявий таҳлилнинг маълумотлар базасини бойитади, бу маълумотлардан фойдаланишни, молиявий таҳлил ўтказишни енгиллаштиради.

Республикада молиявий ҳисоб ва ҳисбот бўйича бир қанча ишлар қилинган, лекин қилинган ишлар ҳали халқаро андозаларга жавоб бермайди. Бошқарма ҳисоби ва ҳисботи бўйича эса ҳали ҳеч нарса қилингани йўқ десак ҳам бўлади. Қабул қилинган счетлар режаси, миллий счетлар тизимиға мосланган эмас. Республикада қабул қилинган баланс-неттога такомиллаштирилган, баланс тузилишига ўтишимизга қарамасдан, балансимизнинг актив томонида кўрсатиладиган маълумотлар корхона мол-мулкларининг ҳақиқий ҳолатини ифодаламайди. Чунки балансда асосий ва айланма маблағлар сотиб олинган нархларда, яъни инфляция натижалари эътиборга олинмасдан, уларнинг қиймати индексация қилинмасдан кўрсатилади.

Ундан ташқари ишлаб чиқариш захиралари таркибида кўпдан туриб қолган, кераги бўлмаган ҳом ашё ва материаллар, консервация қилинган, тугалланмаган ишлаб чиқариш, истеъмолчи талабларига жавоб бермайдиган, корхона омборида тўпланиб қолган тайёр маҳсулотлар ва бошқа корхоналарнинг мол-мулкини ифодалашга тааллуқли бўлмаган нарсалар кўрсатилиши мумкин. Бу камчиликларни бартараф этиш келгусида баланс тизилмасини янада такомиллаштириш ҳамда молиявий таҳлилни самарали ўтказиш имкониятини беради.

1.3. Бухгалтерия баланси – молиявий таҳлилнинг асосий манбай

«Баланс» сўзи ліs-икки марта ва Janx-торози паллалари сўзларидан келиб чиқиб, мазмунан баробарликни, тенг қийматликни ифодалайди. Баланс усули ҳалқ ҳўжалигининг ҳар хил тармоқ ва соҳаларида кенг ва ҳар хил мақсадда фойдаланилади.

Бухгалтерия ҳисобида баланс икки мақсадда фойдаланилади:

- корхона маблағларини ва уларни қопловчи манбаларни ҳамда бухгалтерия счетларининг дебет ва кредитда ифодаланган кўрсаткичлари тенглигини кўрсатиш;

- бухгалтерия ҳисботи шаклида корхона маблағларини аниқ бир вақтда пул сифатида кўрсатиш.

Баланс бухгалтерия ҳисботини энг асосий шакли бўлиб, қолган бухгалтерия молиявий ҳисботлар баланс кўрсаткичларини бойитади ва молиявий ҳолатнинг алоҳида йўналишларини ифодалайди.

Баланс бухгалтерия маълумотларига асосланади. Бухгалтерия маълумотлари дебетлик, кредитлик айланмаларда, актив ва пассив счетларда ўз ифодасини топади.

Дебетлик айланма – бу бухгалтерия счетларининг дебетида бошланғич қолдиқсиз ёзилган маълумотлар.

Кредитлик айланма – бу бухгалтерия счетларининг кредитига бошланғич қолдиқсиз ёзилган маълумотлар.

Актив счетлар – бу счетларда корхона хўжалик молиявий фаолиятининг ҳар хил йўналишлари кўрсатилади. Бу счетларниң қолдиги фақат дебетлик бўлиши мумкин. Чунки корхона фақат мавжуд маблағлардан фойдаланиши мумкин.

Пассив счетлар – бу счетларда корхона маблағларининг келиб чиқиш ва қопланиш манбалари кўрсатилади. Бу счетларниң қолдиги фақат кредитлик бўлиши, яъни корхона фақат тегишли манбалар билан қопланган маблағлардан фойдаланиши мумкин.

Амалиётда актив-пассив счетлар ҳам бўлиши мумкин. Бу счетларда корхонанинг ҳам маблағлари, ҳам уларни қопловчи манбалар кўрсатилади. Масалан: бу корхонанинг ҳам юридик, ҳам жисмоний шахслар билан ҳисоб-китоб счетларидир. Бу шахслар корхона билан алоқада бўлганларида ҳам дебиторлик ҳам кредиторлик вазифаларини бажариши мумкин.

Баланс тузишда фойдаланилаётган маълумотлар умумлаштирилган ва деталлаштирилган бўлиши ҳам мумкин. Бу маълумотлар бухгалтериянинг синтетик ва аналитик счетларида ўз ифодасини топади.

Синтетик счетларда корхона фаолиятининг умумий кўрсатичлари ҳисобга олинади. Масалан, «Материаллар» синтетик счетида бутун моддий ресурслардан фойдаланиш натижалари кўрсатилади.

Аналитик счетларда синтетик счетларининг маълумотлари деталлаштириллади. Масалан, «Материаллар» синтетик счетнинг маълумотлари алоҳида материал турлари бўйича тузилган аналитик счетларда деталлаштириллади.

Синтетик ва аналитик счетлардан ташқари яна субсчетлар бўлиши мумкин. Улардан ҳам синтетик счетларининг маълумотларини деталлаштириш учун фойдаланиллади. Лекин субсчетлар аналитик счетлардан фарқ қиласи.

Субсчетлар расмий равишда счетлар режасида келтириллади, аналитик счетлар эса счетлар режасида келтирилмасдан корхонанинг маълумотларини деталлаштириш учун фойдаланиллади.

на томонидан ҳисобга киритилиб, уларни бухгалтерининг бирламчи маълумотлари ҳисобга олинади.

Баланс ва бухгалтерия счетлари тўғрисида ГАП йорир экан, шунни эътиборга олиш керакки, баланс моддальарининг номшири бухгалтерия счетларининг номларига тўғри колмишиди. Лекин бухгалтерия счетларидағи ўзгаришлар баланс моддальарининг ўзгаришида ўз аксини топади. Бухгалтерия счетларини ишлар куйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

Биринчи груп ўзгаришлар корхона маблағлари ва уларни манбаларини кўпайтиради, демак, баланс валютаси қўпанили.

Иккинчи груп ўзгаришлар корхона маблағлари уларни манбаларини камайтиради, натижада баланс валютаси ҳам камаяди.

Учинчи груп ўзгаришлар баланс валютасини ўзгартирмасдан, баланс бир хил маблағ моддаларини камайтириб, бошқа моддаларини кўпайтириши мумкин. Масалан, корхона омборидан тайёр маҳсулот истеъмолчиларга жўнатилди ва корхона ҳисобкитоб счетидан наёд пул олинниб кассага топширилди.

Пировардида тўртинчи ўзгаришлар ҳам баланс валютасини ўзгартирмайди, лекин корхона маблағларининг бир хил манбаларини камайтиради, бошқа манбаларининг қолдиқларини кўпайтиради. Масалан, банкдан кредит олиб, таъминловчилар билан сотиб олинган хом ашё бўйича ҳисоб-китоб қилинади.

Маълумки, тузиладиган балансларининг шакллари жуда кўп. Улар куйидаги нуқтаи назардан тузилиши мумкин:

- тузиш вақти;
- манбалар;
- маълумотлар ҳажми;
- фаолиятни ифодалаш;
- мулк шакллари;
- объектни ифодалаш;
- тозаланганилик.

Тузиш вақти нуқтаи назардан баланс: кириш, жорий, тутатиш-тарқатиш, бўлиш, бирлаштириш баланслари бўлиши мумкин.

Кириш баланси корхонанинг пайдо бўлиб, фаолият бошлашида тузилади ҳамда корхона ўз фаолиятини қанча маблағлар билан ва қандай маблағлардан фойдаланиб бошлаётганини кўрсатади.

Жорий баланслар – корхоналар фаолиятининг бутун мобайнида тузилади, улар йиллик ва чоракли бўлиши мумкин.

Тугатиши баланси корхона тугатилиши муносабати билан тузилали, бўлиш ва бирлаштириш баланслари эса корхоналар бўлинаётганда; бирлаштирилаётганда тузилади.

Баланс тузиш манбалари нуқтаи назардан баланслар уч хил йўл билан тузилади:

– инвентар баланслар – илгари фаолият кечирган корхона асосида унинг мол-мулкини инвертизация қилиб, янги корхона барпо этишда, корхонанинг мулк ва хўжалик юритиш шакллари ўзгартирилганда тўзилади;

– китоб баланслар – бухгалтерия китобларида акс этилган маълумотлар бўйича тузилади;

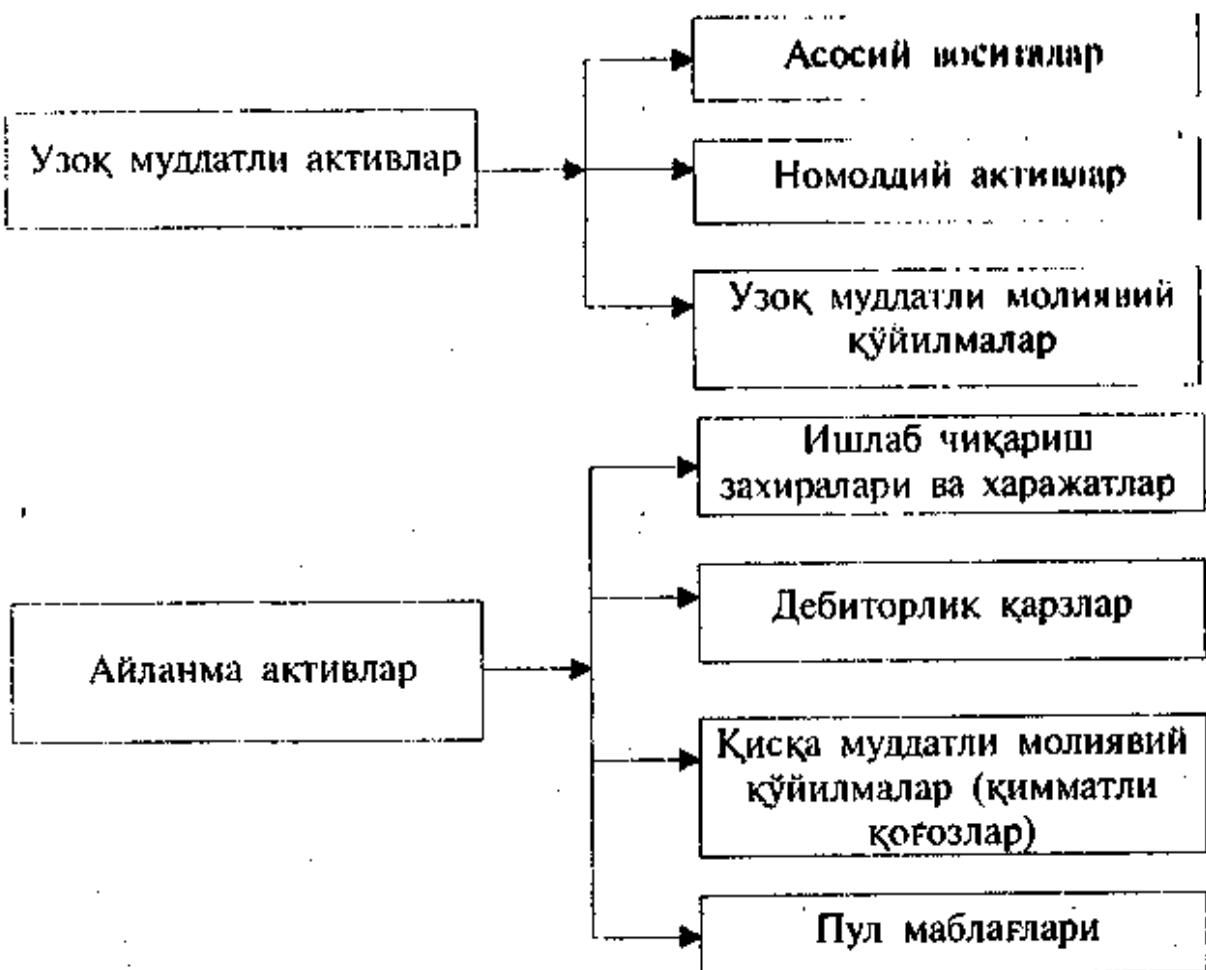
– бош баланслар – корхоналарнинг мол-мулкларини инвентаризация қилиш ва бухгалтерия китобларида акс эттирилган маълумотларга асосланиб тузилади.

Фойдаланилган маълумотларга нисбатан баланс ёлғиз ва йигма бўлиши мумкин. Ёлғиз баланс алоҳида корхоналар учун тузилади, йигма баланслар эса бир қанча корхоналар балансларини умумлаштириш асосида ҳамма корхоналар учун ягона баланс сифатида тузилади. Корхоналар фаолияти назарда тутилса баланслар корхонанинг асосий фаолияти бўйича ва ноасосий, яъни корхонанинг қўшимча фаолияти бўйича баланслар тузилиши мумкин. Асосий фаолият бу корхонанинг низомида кўрсатилган фаолият шаклидир.

Бозор муносабатлари даврида мулки ҳар хил шаклда бўлган корхоналар барпо этилади. Давлат корхоналари билан бирга хусусий, ширкат, акциядорлар, қўшма корхоналар фаолият олиб боради. Демак, мулк шакллари нуқтаи назардан ҳам баланслар тузилиши мумкин. Вақиғатни акс этдириш нуқтаи назаридан эса баланслар мустақил ва бўлак баланслар бўлиши мумкин. Мустақил баланслар юридик шахс сифатида фаолият кечираётган корхоналар бўйича тузилади. Бўлак баланслар эса, бу корхоналар таркибидаги алоҳида бўлак корхоналарнинг – ишлаб чиқариши бўйича тузилади.

Бухгалтерия балансида ўз ифодасини топган корхона маблағлари ҳар хил бўлиши мумкин. Ўз навбатида бу маблағларнинг манбалари ҳам ҳар хил бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Авваламбор, корхона маблағлари иммобилизация шаклида, яъни узоқ муддатли активлар шаклда ва ҳаракатчан айланма активлар шаклида бўлиши ҳамда улар ўз навбатида ҳар хил турларга бўлиниши мумкин. Булар қуидаги кўринишга эга:

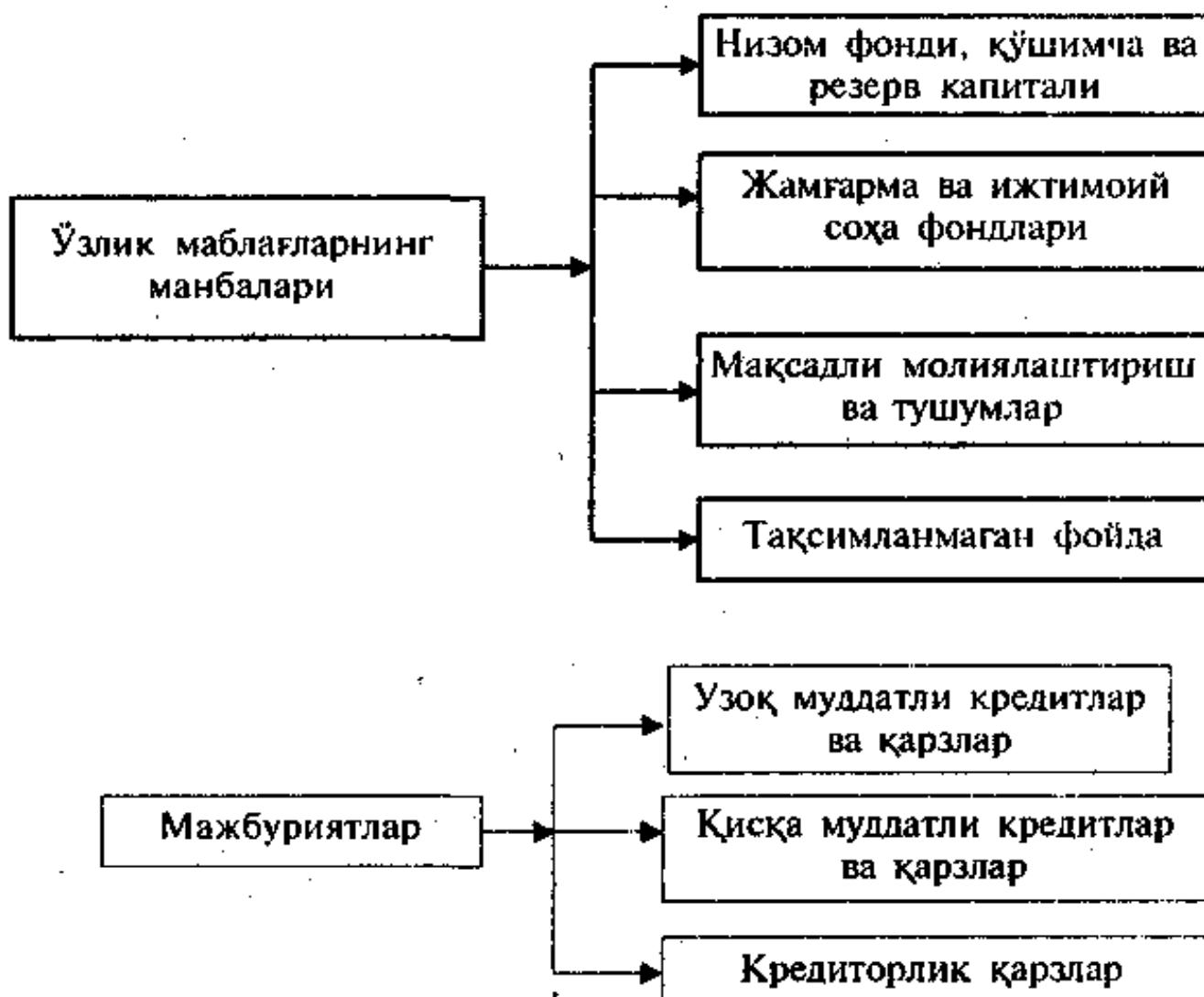

Узоқ муддатлы активлар бир қанча ишлаб чиқариш циклларида фойдаланиладиган маблағлар бўлиб, улар, демак, дарҳол нақд пулга айланмайдиган маблағлардир.

Ҳаракатчан маблағлар, яъни айланма активлар эса бир ишлаб чиқариш циклида фойдаланади ва улар, демак, дарҳол нақд пулга айланниши мумкин.

Корхона маблағларининг манбалари корхонага тегишли манбалар ва қарз манбалари, яъни мажбуриятлар шаклида бўлиши мумкин. Улар ҳам ўз навбатида ҳар хил манба турларига бўлинади. Буларни қуйидаги 2-чизма тасвирида кўришимиз мумкин. Корхоналарнинг маблағларига бўлган эҳтиёжлари мулк ва хўжалик юритиш шаклларидан қатъий назар, авваламбор, уларга тегишли манбалар ҳисобидан қопланиши лозим ва қолган қисми ташқарилан жалб этилган қарз-мажбуриятлар ҳисобидан қопланиши мумкин.

Кўриниб турибдики, қарз манбалари узоқ ва қисқа муддатли, банклардан олинган кредит шаклида ёки бошқа ташкилотлардан, корхоналардан олинган қарзлар ҳамда уларга кредиторлик қарзлари шаклида бўлиши мумкин.

Бухгалтерия назариясининг ривожланиши, иқтисодий таҳдил усулларини такомиллаштирилиши халқ хўжалигининг ривожланиш босқичларида ҳисоб ва таҳдил олдига янги вазифалар кўйилиши муносабати билан корхона бухгалтерия балансининг тузилиши такомиллашиб бормоқда.

С. К. Татурнинг¹ маълумотларига қараганда 30-йилларнинг охирида корхона балансининг тузилиши қуйидагича бўлган:

Актив

1. Асосий ва мавхум умумий маблағлар.
2. Меъёрлаштирилган маблағлар (корхонага тегишли ва кредитлаштирилган).
3. Капитал таъмирлашдаги маблағлар.
4. Ҳисоб-китобдаги маблағлар ва бошқа активлар.

¹ С. К. Татур. Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий. М., 1940 г.

Пассив

1. Корхонага тегишли маблағлар ва уларға тенглаштирилған маблағлар.

2. Қисқа муддатлы банк кредитлари.

3. Капитал таъмирлаш учун харажат манбалари.

4. Бошқа пассивлар.

Баланс активининг биринчи бўлимида асосий воситалар, капитал қўйилмаларни молиялаштириш, мавҳум умумий маблағлар, корхонанинг ички ҳисоб-китоблари ва фондларга ажратмалар кўрсатиларди.

Активнинг иккинчи бўлимида материаллар, хом ашё, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулотларнинг омбордаги қолдиги ва таъминловчилар ифодаланаар эди.

Учинчи бўлимида тугалланган ва тугалланмаган капитал таъмирлаш ҳамда пудратчилар билан ҳисоб-китоб кўрсатиларди.

Активнинг тўртинчи бўлимида эса, товарларнинг қиймати, пул маблағлари ва ҳисоб-китобдаги маблағлар ўз аксини тошарди.

Баланс пассивининг биринчи бўлимида корхона фондларини молиялаштиришга кетган маблағлар, узоқ муддатга олинган кредитлар, кредиторлик қарзлари ва корхона фойдаси кўрсатилар эди.

Иккинчи бўлимида корхонанинг хом ашё материалларига, тугалланмаган ишлаб чиқаришга ва тайёр маҳсулотга бўлган эҳтиёжларини қоплаш учун олинган банк кредитлари кўрсатиларди.

Учинчи бўлимида капитал таъмирлашни молиялаштиришга кетган маблағлар, амортизация фонди, пудратчилар билан ҳисоб-китоблар капитал таъмирлашни бажариш учун олинган банк ссудалари кўрсатилган.

Пассивнинг тўртинчи бўлимида кредиторлар, маҳсус фондлар, захиралар ва мақсадли молиялаштиришга кетган маблағлар кўрсатилар эди.

Кўриниб турибдики, бу даврда тўрт бўлимли корхона баланси тузиларди. Кейинги пайтларда беш бўлимли баланс тузилган ва кўн йилялар фойдаланилган. Бу баланс қуйдаги шаклда бўлган:

Актив

1. Асосий воситалар ва айланмадан ташқари активлар.

2. Меърланган оборот маблағлар.

3. Пул маблағлар, ҳисоб-китоблар ва бошқа активлар.
4. Капитал қурилиши маблағлари ва харажатлар.
5. Асосий подани шакллантиришга кетган харажатлар.

Пассив

1. Корхонага тегишли маблағлар манбалари ва уларга тенглаштирилган маблағлар.
2. Меъёрланган айланма маблағлари учун олинган кредитлар.
3. Банклардан олинган ҳар хил кредитлар, ҳисоб-китоблар ва бошқа пассивлар.
4. Капитал қурилиш маблағларининг манбалари.
5. Асосий подани шакллантиришга кетган харажатларни молиялаштириш.

Шуни таъкидлаш керакки, янги баланс тизимида фақат бўлимларнинг сони, уларнинг номлари ўзгариши билан бирга баланс бўлимларининг мазмuni, тарқиби ҳам ўзгарди.

Баланс активининг биринчи бўлимида асосий ва мавҳум умумий воситалардан ташқари, яна айланма маблағларини тармоқ миқёсида қайта тақсимлаш, корхона фойдаси, товар-моддий ресурсларини арzonлаштириш ва корхона заарлари кўрсатилган.

Иккинчи бўлимда хом ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, сотиб олинган ярим фабрикатлар, ёқилғи, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар, паст қийматли ва тез эскирадиган мол, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот ва товарлар акс эттирилган.

Учинчи бўлимда пул маблағлари, фойдаланилган, узоқ муддатга олинган банк кредитлари, жўнатилган товарлар, дебиторлик қарзлар ишчи ва хизматчилар билан ҳисоб-китоблар ифодаланган.

Баланс пассивининг биринчи бўлимида корхонанинг низом фонди, асосий воситаларнинг эскириш суммаси, меъёрланган айланма маблағларини кўпайтириш мақсадида бюджетдан олинган маблағлар, шу мақсадда банклардан олинган ссудалар, давлат дотацияси, буюртмачилардан олинган аванслар кўрсатилар эди.

Иккинчи бўлимда эса корхона маблағларининг айланмаси учун олинган ссудалар, моддий ресурслар учун олинган ссудалар, тайёр маҳсулот ва товарлар ифодаланган.

Учинчи бўлимда ҳисоб-китоб ҳужжатлари устидан олинган ссудалар, шартномалар, айланма маблағларни вақтинча тўлдириб туриш учун олинган аванслар, таъминотчилар билан ҳисоб-китоблар учун олинган ссудалар, узоқ муддатга олинган кредитлар, кредиторлик қарзлар, маҳсус фонdlар, амортизация фонди ва бошқа пассивлар кўрсатилган.

Беш бўлимли балансдан кейин уч бўлимли балансга ўтилди бу балансдан 1993 йилгача фойдаланилди. Бу баланс қўйидаги шаклда тузилган эди:

Актив

1. Асосий воситалар ва қўйилмалар.
2. Захиралар ва харажатлар.
3. Пул маблағлари, ҳисоб-китоблар ва бошқа активлар.

Пассив

1. Ўз маблағлари манбалари.
2. Кредитлар ва бошқа қарзга олинган маблағлар.
3. Ҳисоб-китоблар ва бошқа пассивлар.

Маълумки, 1993 йил 1 январдан илгариги тузиладиган баланс-брутто бўлиб, 1993 йилдан бошлаб баланс-неттога ўтилди. Бу баланс ҳам уч бўлимли бўлиб, қўйидаги шаклда тузилар эди:

Актив

1. Асосий воситалар ва бошқа айланмадан ташқари активлар.
2. Захиралар ва харажатлар.
3. Пул маблағлари, ҳисоб-китоблар ва бошқа активлар.

Пассив

1. Ўз маблағлари манбалари.
2. Узоқ муддатли пассивлар.
3. Ҳисоб-китоблар ва бошқа пассивлар.

Пировардида 1997 йил 1 январдан бошлаб, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1997 йил 15 январда қабул қилинган буйруғига биноан яна баланснинг янги шакли қабул қилинди. Энди илгари тузилган уч бўлимли балансдан икки бўлимли балансга ўтиди. Бу баланс қўйидаги шаклда тузилади:

Актив

1. Узоқ муддатли активлар.
2. Айланма активлари.

Пассив

1. Ўзлик маблағларнинг манбалари.
2. Мажбуриятлар.

1993 йилгача, 1993 йилдан 1997 йилгача ва 1997 йилдан тузилган корхона балансларининг тузилиш шаклари, баланс бўлимларининг ҳам актив, ҳам пассив бўйича таркиби китобнинг охирида келтирилган иловаларда берилган.

Шундай қилиб, корхона балансининг тузилиш шакли доимо такомиллаштирилган. Бу такомиллаштириш қўйидаги ўзгаришларни ўз ичига олади:

Биринчидан, баланснинг ҳам актив, ҳам пассиви бўйича бўлимлари сони ўзгариб, корхона маблағлари ва уларнинг манбалари концентрацияланиб борди.

Иккинчидан, баланс бўлимларининг номлари ўзгариб, янги номларда маблағлар ва уларнинг манбалари мазмuni тўлиқроқ акс этирила бошланди.

Учинчидан, корхона балансларининг ўзгаришида алоҳида ишлаб чиқариш тармоқларининг маблағлари ва уларни қопловчи манбаларининг хусусиятлари эътиборга олинган.

Тўрtingчидан, халқ хўжалигини бозор муносабатларига ўтказилиши муносабати билан корхона баланси бозор иқтисодиётининг талабларига жавоб берадиган йўналишда такомиллаштирилмоқда.

Бешинчидан, молиявий таҳлил ўтказишни енгиллаштириш мақсадида баланс-бруттодан, баланс-неттога ўтилди.

Олтинчидан, республика жаҳон бозор иқтисодиётига кириб борар экан, мамлакат ҳисоб ва ҳисботни ташкил қилиш халқаро андозаларга ўтказилялти.

Юқорида айтилганидек, корхона баланси икки шаклда бўлиши мумкин: баланс- брутто, баланс-нетто.

«Брутто» атамаси Италия тилининг brutto сўзидан олинган бўлиб, у дағал, тоза эмас дегани, netto атамасининг маъноси тоза демакдир. Собиқ СССРда ҳам баланс-брутто, баланс-нетто кенг фойдаланилган. Баланс-брутто 1938 йилгача бўлган, 1938-1952 йилларда баланс-неттога ўтилган, 1952-1992 йилларда баланс-бруттога қайтилган, 1993 йилдан бошлаб, юқорида айтилганидек, яна баланс-неттога ўтилди.

Баланс-брутто, баланс-неттода корхона маблағлари ҳар хил ифодаланади. Баланс- бруттода тартибга солувчи моддалари бўлиб, корхона маблағларини, уларнинг манбалари ҳақиқий ҳажмларини аниқлашда тўсқинлик қиласди.

Шуни таъкидлаш керакки, молиявий таҳдилни ўтказиш учун баланс-нетто маълумотларидан фойдаланиш лозим. Демак, агарда илгари тузилган баланс-брутто бўйича молиявий таҳдил ўтказиладиган бўлса, таҳдил бошланмасдан олдин баланс-бруттони баланс-неттога айлантириш керак. Шу сабабли ўз вақтида бухгалтерия ҳисоби назарияси соҳасида кўзга кўринган иқтисодчи олимлардан С. Н. Шенков, В. П. Палий, И. В. Мачнев ва бошқалар амалиётда баланс-бруттодан баланс-неттога ўтишни тавсия этишган эди.

Маълумки, молиявий таҳдил ҳар хил давр учун ўтказилиши мумкин, бир йил, уч йил, беш йил ва ҳ.к. Алоҳида вазиятларда молиявий таҳдилни янада узоқроқ давр – 10-15 йил учун ҳам ўтказишга тўғри келади. Демак, ҳозирги даврни кўзда тутсак, молиявий таҳдил пайтида 1993 йилдан олдин тузилган баланслар бўйича, яъни баланс-брутто бўйича ўтказишга тўғри келади. Шундай вазият бўлса, бу балансларни баланс-неттога ўтказишга мажбур бўламиз.

Баланс-бруттони баланс-неттога айлантириш услуби иқтисодий адабиётимизда жуда кам ёритилганлиги сабабли, шу услубни ўз китобимизда ёритишни лозим топдик. Баланс-бруттони баланс-неттога айлантириш учун қуйидаги ҳисоб-китобларни бажариш керак:

1. Илгари асосий воситалар балансда бирламчи қиймагда кўрсатилар эди. Асосий воситалар ва номоддий активлар вақт ўтиши билан қийматини ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархига ўтказа боради. Чунки улар вақт ўтиши билан эскиради, якунида балансда кўрсатилаётган бирламчи қиймат асосий

воситалар ва номоддий активларга сарф қилинган корхона молиявий ресурларининг аниқ ҳажмини акс эттира олмайди. Бу ҳаққоний ҳажмни аниқлаш учун асосий воситаларнинг номоддий активларнинг бирламчи қийматидан уларнинг эскириш суммасини олиб ташлаш лозим. Натижада уларнинг қолдиқ қиймати аниқланади, яъни:

Асосий воситаларнинг бирламчи
қиймати (010)

Асосий воситаларнинг эскириш
қиймати (410)

Бу ўзгаришга биноан корхона балансининг актив ва пассив томонлари ҳам ўзгартирилиши лозим. Яъни:

Актив бўйича

Асосий воситалар ва айланмадан ташқари
активларнинг бирламчи қиймати (090)

Асосий воситаларнинг
эскириш суммаси (410)

Пассив бўйича

Ўзлик маблагларининг
манбалари

Асосий воситалар ва номоддий (520)
активларнинг эскириш суммаси (410)

2. Корхона ишлаб чиқариш захиралари таркибida кам қийматли ва тез эскирадиган буюмлар ҳисобга олинади. Улардан ҳам асосий воситалар сингари бир қанча ишлаб чиқариш циклларида фойдаланиш мумкин ва уларнинг эскириши муносабати билан эскириш суммаси аниқланади. Лекин улар ҳам эски балансда бирламчи қийматда кўрсатилар эди¹.

Кам қийматли ва тез эскирадиган буюмлар бўйича ҳам қолдиқ қиймат аниқланиши лозим, яъни:

Ишлаб чиқариш захираларининг
бирламчи қиймати (100)

Кам қийматли ва тез эскирадиган
буюмларнинг эскириш суммаси (420)

Бу ўзгаришга биноан корхона балансининг актив ва пассив томонлари ҳам ўзгарилиши лозим, яъни:

¹ Ҳисоб-китоблар пайтида корхона балансини тасаввур қилиш мақсадида қавс ичидаги келтирилган рақамнан билан 1993 йилдан олдин тузилган баланс бўлимни ёки бўлим мөддаларининг код номерлари кўрсатилган.

Актив бўйича:

Захиралар ва харажатлар (170)	-	Кам қийматли ва тез эскирадган буюмларнинг эскириш суммаси (420)
-------------------------------	---	--

Пассив бўйича:

Ўзлик маблағларининг манбалари (520)	-	Кам қийматли ва тез эскирадган буюмларнинг эскириш суммаси (420)
--------------------------------------	---	--

3. Корхоналар материал ва хом ашё билан бирга ташқаридан товарлар ҳам сотиб олиб, уларни қайта ишлиши мумкин. Бу сотиб олинган товарлар балансда чакана нархда, яъни савдо устамасини ҳисобга олиб кўрсатилади. Олинган товарлар дархол қайта ишланмайди, уларнинг қолдиги омборда қолиши мумкин. Молиявий таҳдил пайтида уларнинг қолдиқ таннархи, яъни устама суммасини чиқариб ташлаш билан ҳисобга олиниши лозим, хусусан:

Товарлар (150)	-	Қайта ишланмаган товарлар бўйича савдо устамаси (490)
----------------	---	---

Бу ўзгаришга кўра корхона балансининг актив ва пассив томонлари ҳам ўзгартирилиши лозим, яъни:

Актив бўйича:

Захиралар ва харажатлар (170)	-	Қайта ишланмаган товарлар бўйича савдо устамаси (490)
-------------------------------	---	---

Пассив бўйича:

Ўзлик маблағларининг манбалари (520)	-	Қайта ишланмаган товарлар бўйича савдо устамаси (490)
--------------------------------------	---	---

4. 1993 йилдан олдинги балансларда пассив томоннинг биринчи бўлими бўлмиш «Ўз маблағларнинг манбалари» таркибида бир хил манбалар тақорорий ҳисобга олинган. Масалан, капитал қўйилмаларга ажратилган маблағлар банкка қарз сифатида, капитал қўйилмаларни молиялаштириш ва ҳоказо. Бу тақорорий ҳисоб-китобларни бартараф этиш учун капитал қўйилмаларни молиялаштириш ва маҳсус фонdlардан, фойдаланилган қарзлар суммасини олиб ташлаш, корхона ўз маблағлари манбаларининг ҳақиқий ҳажмини аниқлаши лозим, яъни:

Капитал қўйилмаларни
молиялаштириш, махсус фондалар
ва мақсадли молиялаштириш
(430+450)

Карзга олинган маблаглардан
фойдаланиш (270)

Бу ўзгаришга биноан корхона балансининг актив ва пассив
томонлари ҳам ўзгартирилиши лозим, яъни:

Актив бўйича

Пул маблаглар ва ҳисоб-
китобдаги маблаглар (370)

Карзга олинган маблаглардан
фойдаланиш (270)

Пассив бўйича

Ўзлик маблаглари манбалари
(520)

Карзга олинган маблаглардан
фойдаланиш (270)

5. Молиявий таҳлилда баланс бўйича фойда билан бирга
корхонанинг соғ фойдасини ҳам эътиборга олиш керак. Эски
балансда эса фақат ялпи фойда кўрсатилар эди. Демак,
лировардида баланс-бруттони баланс-неттога айлантириш учун
корхонанинг балансида кўрсатилган ялпи фойдасидан бюджетга
ўтказилган солиқ ва тўловларни, яъни фойдаланилган фойдани
олиб ташлаш лозим, жумладан:

Фойда (510) – Фойдаланилган фойда (050)

Бу ўзгаришга биноан корхона балансининг актив ва пассив
томонлари ҳам ўзгартирилиши лозим, яъни:

Актив бўйича

Асосий воситалар ва айланмадан
ташқари активлар (090)

Фойдаланилган фойда (050)

Пассив бўйича

Ўзлик маблаглари манбалари (520) – Фойдаланилган фойда (050)

Шундай қилиб баланс-бруттони баланс-неттога айлантириш
учун корхона балансида куйдаги ўзгаришлар бўлади:

Актив бўйича

I. Бўлим: 090-(410+050)

II. Бўлим: 170-(420+490)

III. Бўлим: 370-270

Пассив бўйича

I. Бўлим: 520-(410+420+270+490+050)

Якунида баланс валютаси ҳам куйидагича ўзгаради:

Актив бўйича: 370-(050+270+410+420+490)

Пассив бўйича: 800-(050+270+410+420+490)

Юқорида кўрилган ҳисоб-китоблар бажарилса, илгари тузилган баланс-брутто баланс-неттога айлантирилади ва шундан кейингина молиявий таҳдилни бошлаш мумкин. Баланс-бруттони баланс-неттога айлантирилиши зарурлигини ва баланснинг ўзгариш йўналишларини тушуниш учун фаолият кўрсатаётган бир корхонанинг амалиётидан олинган маълумотларга тўхтатамиз.

I-жадвал

Корхона баланси (1992 йил, минг сўм)

№	Баланс бўлимлари	Баланс-брутто		Баланс-нетто	
		Иил бошига	Иил охирига	Иил бошига	Иил охирига
Актив					
1	Асосий воситалар ва айланмадан ташқари активлар (090)	486,6	10045,7	341,8	7256,8
2	Захиралар ва харажатлар (170)	97,5	2254,5	90,7	2506,5
3	Гул маблағлар, ҳисоб-китоблар ва бошқа активлар (370)	79,1	3071,4	79,1	3071,4
	Баланс 390	663,2	15671,6	511,6	12834,7
Пассив					
1	Узлик маблағлари манбалари (520)	548,1	11510,2	396,5	8673,3
2	Кредитлар ва бошқа қарзга олинган маблағлар (660)	-	1360,5	-	1360,5
3	Ҳисоб-китоблар ва бошқа пассивлар (780)	115,1	2800,9	115,1	2800,9
	Баланс 800	663,2	15671,6	511,6	12834,7

Кўриниб туриблики, баланс-неттони баланс-бруттодан анча фарқи бор. Асосий воситалар ва оборотдан ташқари активлар бўйича қолдиқ қиймати бирламчи қийматга нисбатан йил бошида 70,2 фоиз, йил охирида 72,2 фоизни ташкил этди. Захиралар ва харажатлар бўйича бу кўрсаткич 93 ва 98 фоизни ташкил этди.

Корхона маблағларининг манбаларида ҳам шундай ўзгаришлар мавжуд. Корхонанинг ўзига тегишли маблағларининг ҳажми 1992 йилнинг бошида 548,1 минг сўм эмас, 396,5 минг сўм бўлган, йил охирида эса 11510,2 минг сўм эмас, 8673,3 минг сўмни ташкил этган. Бу кўрсаткичларни эътиборга олмасдан, молиявий таҳдилни ўtkазиш мумкин эмас. Яъни хулоса чиқариш мумкинки, агарда молиявий таҳдил 1993 йилдан олдинги йиллар бўйича ўtkазилса, у пайтда тузилган баланс-бруттолар баланс-неттога айлантирилиши керак¹.

---

¹ 1992 йилнинг охирида йилнинг бошига нисбатан корхона маблағлари ва уларнинг манбаларини ҳаддан ташқари кўпайтиб кетниши, асосан, рўй берган инфляция ҳамда моддий ресурсларни қайта ҳисоблаш якунидир.

И БОБ. МОЛИЯВИЙ ТАҲЛИЛ ТАЖРИБАСИДАН. КОРХОНА МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ УМУМИЙ БАҲОЛАШ

2.1. Хорижий мамлакатлар молиявий таҳлили тажрибасидан

Ўзбекистон Республикаси бозор муносабатларига ўта бориб, кўп укладли бозор иқтисодиётини қурмоқда. Республика ташқи иқтисодий алоқалари ривожланаяпти, республикага хорижий мамлакатларнинг сармоялари жалб этилмоқда. Ўзбекистон жаҳон бозор иқтисодиётига кириб бормоқда.

Бу ҳолат хорижий мамлакатларда бозор муносабатларининг шаклланиши, бозор иқтисодиётини барпо этиш тажрибасини ва бозор иқтисодиёти самарадорлигини кўтариш йўлларини ўрганишни талаб этади. Шу жумладан, фирма ва корхоналар томонидан бошқарув тизими яхши ўрганилиши керак. Бу борада фирма ва корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга.

Хорижий мамлакатларнинг бу соҳадаги тажрибасини ўқиш, ўрганиш тўғрисида гап борар экан, республикада бу тажрибадан механик равишда фойдаланишга интилиш мавжуд. Шубҳа йўқки, хорижий мамлакатларда шаклланган молиявий таҳлил усуллари ҳар томонлама ўрганилиб, ундан кенг фойдаланилади. Лекин шу билан мамлакатимизда шаклланган усулларни инкор қилмасдан, улардан ҳам кенг фойдаланиш лозим. Бунинг учун хорижий мамлакатларнинг бу борадаги тажрибасини яхши ўрганишимиз ва билишимиз керак.

Маълумки, ўтган даврда – собиқ шўро пайтида корхоналарнинг хўжалик ва ишлаб чиқариш фаолиятини, уларнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш муаммолари марказлаштирилган шаклда, марказда чоп этиладиган дарсликларда, ўкув қўлланмаларда, йўриқномаларда, иттифоқ миқёсида чиқариладиган «Бухгалтерия ҳисоби», «СССР молиялари», «Статистика ахборотлари», «Пул ва кредит» журналларида ёритиларди ҳамда бу манбалар иттифоқдош республикаларга тарқатилар эди.

Собиқ иттифоқ республикалари мустақил давлатларга айлантирилгандан кейин, ҳар бир давлат ўз юкини ўзи кўтара

бошлади, бозор муносабатларига ўтиш муаммоларини ҳам ўзлари еча бошлади. Бундан ташқари, илгари шаклланган иқтисодий, ижтимоий алоқалар бузилиб кетди ва республикаларо муносабатлар мураккаблашиб, марказда, Россия Федерациясида чоп этилаётган иқтисодий адабиёт, журналларни республикаларга тарқатилиши қийинлашиб қолди. Демак хорижий мамлакатларнинг молиявий таҳдил борасидаги тажрибаларини республикамизга етиб келиши муаммога айланди.

Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ аўмитаси ташаббускорлиги билан бошланган ишни олқишлиб, кўллаб-куватлаш лозим. Кўмита ўзининг ҳафталиқ «Солиқ ва божхона хабарномалари» рўзномасида «Ёш ҳисобчи мактаби» ва «Бош ҳисобчи академияси» руқунларини ташкил этиб, хорижий мамлакатларнинг бозор муносабатлари даврида ҳисоб ва ҳисботни ташкил қилиш, молиявий таҳдилни ўтказиш борасидаги тажрибалари ёритила бошланди. Шулар ёатори республикада қилинаётган ишлар ҳам ёритилдаяпти.

Республика бозор муносабатларига ўтар экан, республикала корхоналарнинг молиявий фаолиятини таҳдил қилиш услуги бозор муносабатларига мосланиб барпо этилиши лозим. Бунинг учун албатта, хорижий мамлакатларнинг, айниқса, Россия Федерациясининг тажрибасини синчилаб ўрганиб, ундан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Шу мақсадда бизга етиб келган иқтисодий манбалардан фойдаланиб, молиявий таҳдил бўйича хорижий мамлакатларнинг тажрибаси, ундан фойдаланиш имкониятлари тўғрисида қисқа тўхталмоқчимиз.

1995 йил феврал ойида «Солиқ ва божхона хабарномалари» рўзномасида Тошкент Давлат иқтисодиёт университетининг доценти, иқтисод фанлари номзоди А.Х. Шоалимовнинг «Молиявий ҳолатнинг таҳлили» номли мақоласи чоп этилди. Бу мақолада муаллиф молиявий таҳдилнинг мақсади, субъект ва обьектлари, маълумот манбалари тўғрисида ўз фикрларини берган.

Муаллиф ўз мақоласида хорижий мамлакатларнинг тажрибасига асосланиб молиявий таҳдилни асосий йўналишларини ёритган. Булар қуйидагилардан иборат:

- ички ва ташқи таҳдил;
- бошқарувлик таҳлили – умуман фирма фаолияти бўйича;
- тадқиқотлик таҳлили – меҳнат унумдорлиги ва молдий харажатлар таҳлили;

- функционал таҳлил – фирма бўлимчаларини таҳдил қилиш: 1995 йил «Солик ва божхона хабарномалари» рўзномасининг 22-сонида Тошкент Молия институтининг доценти, Ўзбекистон Республикаси ҳисобчилар ва аудиторлар Ассоциациясининг бошқарма аъзоси, иқтисод фанлари номзоди М. Тўлахўжаеванинг мақоласи чоп этилган. «Молиявий ҳисбот ва молиявий коэффициентларнинг таҳдили» номли мақолада «Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисоби ислоҳоти» лойиҳаси материалларидан фойдаланиб, хорижий мамлакатларнинг молиявий таҳлил борасидаги тажрибаси ёритилган.

Мақолада баён этилганидек, молиявий таҳлил қуидаги беш йўналишда ўтказилади:

- абсолют кўрсаткичларнинг таҳдили, яъни қорхоналарнинг маблағлари ва уларнинг манбалари ҳажм кўрсаткичлари;
- горизонтал таҳлил – корхоналар ҳисботида ифодаланган модшаларнинг бир давр давомида абсолют ва нисбий ўзгаришлари таҳдили;
- вертикал таҳлил – корхоналар маблағларини таркибий ўзгаришлари таҳдили;
- тренд таҳдили – корхоналарнинг молиявий ҳолатини ифодаловчи алоҳида кўрсаткичларнинг ўзгариш йўналишлари таҳдили;
- молиявий коэффициентларнинг таҳдили, бунда молиявий коэффициентлар сифатида ликвидлик, рентабеллик, ишчанлик, бозорга оид активлик, корхона капиталининг таркибий кўрсаткичларидан фойдаланилган. Юқорида ифодаланган таҳлил йўналишларида молиявий таҳлил жараёнининг мантиқийлиги кўрсатилмаган.

Молиявий коэффициентлар ўз навбатида икки групга бўлинади:

- тақсимланиш коэффициентлари;
- мувофиқлаштириш коэффициентлари.

Мақолада фойдаланилган кўрсаткичларнинг мазмунига қаралганда биринчи груп коэффициентлари тақсимланиш коэффициентлари эмас, таркибий коэффициентлар, иккинчи груп молиявий коэффициентларни мувофиқлаштириш коэффициентлари эмас, нисбат коэффициентлари, деб аталса мақсадга мувофик бўлур эли.

Чунки тақсимланиш коэффициентлари тўғрисида гап борар экан, корхона мол-мулки таркибила, асосий ва айланма

маблағларнинг салмоғлари, умумий айланма маблағларнинг таркибида моддий ва пул айланма маблағларни салмоқлари, корхона маблағларининг манбалари таркибида ўзлик маблағларнинг маңбалари, мажбуриятларининг салмоқлари ва бошқа таркибий курсаткичлар таҳлил этилади. Мувофиқлаштириш коэффициентлари тўғрисида гап борар экан, бу ерда молиявий мустаҳкамлик, баланс ликвидлиги ва корхоналар рентабеллиги кўрсаткичлари таҳлил этилади. Демак, бу ерда корхоналар молиявий ҳолатининг ҳар хил шакллари, йўналишлари таҳлил қилинади. Лекин бу кўрсаткичлар нисбий кўрсаткичлар сифатида аниқланади.

Масалаң, молиявий мустаҳкамлик коэффициенти – бу корхона моддий маблағлари билан уларни қопловчи манбалар ўртасидаги ўзаро нисбат, баланс ликвидлик коэффициенти – корхона айланма маблағлари билан корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятлари ўртасидаги нисбат ва ҳоказо.

Хорижий мамлакатларнинг тажрибасига асосан молиявий коэффициентлар молиявий таҳлилда кенг фойдаланилади. Бир хил мамлакатларда молиявий коэффициентлар 80 тагача бўлиши мумкин.

М.Тўлахўжаеванинг мақоласида молиявий коэффициентларнинг куйидаги классификацияси тавсия этилган:

1. Ликвидлик коэффициентлари:

- жорий ликвидлик;
- муҳлатли ликвидлик;
- абсолют ликвидлик;
- пок айланма маблағлар.

2. Ишчан активлик коэффициентлар:

- активлар айланиши;
- дебиторлик қарзларнинг айланиши;
- кредиторлик қарзларнинг айланиши;
- моддий ишлаб чиқариш захираларининг айланиши;
- операция даврининг узунлиги.

3. Рентабеллик коэффициентлари:

- активлар рентабеллиги;
- реализация рентабеллиги;
- корхонага тегигили маблағлар рентабеллиги.

4. Капиталнинг таркибий коэффициентлари:

- молиявий боғлиқлик коэффициенти;
- мулк коэффициенти;

- кредиторни муҳофаза қилиш коэффициенти;
- битта акциянинг фойдалилик коэффициенти.

5. Бозорга оид активлик коэффициентлар:

- баҳо-фойда нисбати;
- акциянинг даромадлиги;
- акциянинг балансдаги қиймати;
- тўланган дивидендларнинг салмори.

Тавсия қилинаётган молиявий коэффициентлар таснифи (класификацияси) катта аҳамиятта эга, лекин:

Биринчидан, келтирилган молиявий коэффициентларда корхоналар молиявий ҳолатининг ҳамма йўналишлари ифодазанган эмас.

Иккинчидан, маълумки молиявий коэффициентлар ҳамма вақт нисбий кўрсаткичлар шаклида ифодаланади. Муаллиф эса молиявий коэффициентлар таркибига абсолют кўрсаткичларни ҳам қўшиб юборган, масалан, «пок айланма маблағлар», «онерация даврининг узунлиги» ва ҳоказо.

Келтирилган таснифда молиявий коэффициентларнинг кетма-кет ифодаланиши амалга оширилмаган. Масалан, корхоналар молиявий ҳолатини умумий таҳлилидан, бу ҳолатнинг алоҳида йўналишларини таҳдил қилиш, ёки аксинча.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодчилар уюшмасининг «Маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатларининг таркиби» номли ўқув материалларида юқорида келтирилган молиявий коэффициентлар таснифи тўлиқ қайтирилган.

1996 йили Тошкентда ўтказилган «Рақобатлилик таҳлили» мавзусидаги халқаро илмий семинарда молиявий коэффициентлар – «Молиявий коэффициентлар»га ва «Нисбий кўрсаткичлар»га бўлинган. Бу таснифга эътибор берсак, но нисбий молиявий кўрсаткичлар ҳам бўлиши мумкин деган холосага келинади.

1996 йили Жаҳон банки, Ўзбекистон Республикаси Давлат мол-мулк кўмитаси ва Тошкент Давлат иқтисодиёт университети томонидан ўтказилган «Корхоналарни хусусийлаштириш ва қайта қуриш» мавзусидаги халқаро илмий семинарда ҳам корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳдил қилиш учун фойдаланилган кўрсаткичлар тизими муҳокама қилинди. Бу семинарда молиявий таҳдис учун куйидаги кўрсаткичлар тизими тавсия этилди:

1. Фирмаларнинг раҳбарияти учун:

- язни фойда;

- соф фойда;
- операцион харажатлар;
- доимий, ўзгармас харажатларни қоплаш учун ажратилган маблағларни корхона фойдасидаги салмоги;
- операцион ричаг.

2. Фирмаларнинг эгалари учун:

- корхонага тегишли капиталнинг фойда меъёри;
- оддий акциялар фойда меъёри;
- битта акцияга тўғри келадиган фойда;
- битта акцияга тушган нақд пуллар;
- битта акциянинг нархининг ўсиши;
- акционерларнинг умумий фойдаси.

3. Фирмаларнинг инвесторлари учун:

- қоплаш коэффициенти;
- «танқидий» баҳолаш коэффициенти;
- корхона мулкининг тўсатдан сотиладиган қиймати.

Юқорида кўрилган молиявий таҳлил кўрсаткичлари узоқ хорижий мамлакатлар – АҚШ, Буюк Британия ва Германияга тааллуқлидир.

Собиқ иттифоқ тарқатилиши билан Россия Федерацияси ҳам биз учун хорижий мамлакатга айланаб қолди. Россия Федерацияси эса молиявий таҳлил бўйича бой тажрибага эга. В.В. Петров ва В.В. Кавалевларнинг 1993 йили чоп этилган «Балансни қандай ўқиш керак» номли монографиясида бухгалтерия ҳисботи, бухгалтерия ҳисботини таҳлил қилиш усули ёритилиб, молиявий таҳлил қўйидаги икки босқичда ўтказилиши тавсия этилган:

Биринчи босқичда молиявий таҳлил қўйидаги йўналишларда олиб борилади:

1. Корхоналарнинг иқтисодий ва молиявий ҳолатининг дастлабки таҳлили, корхоналарнинг умумий молия-хўжалик фаолиятини баҳолаб, балансдаги «касал» моддаларни аниқлаш.

2. Корхоналарнинг иқтисодий салоҳиятини таҳлил қилиш ва баҳолаш. Бунинг учун корхона баланси ҳам вертикал, ҳам горизонтал таҳлил қилиниб, корхона мол-мулкининг ҳолати, корхона балансининг ликвидлиги, корхонанинг молиявий мустаҳкамлиги таҳлил этилади. Бу ва бундан кейинги кўрилган манбалар Россия Федерациясида рус тилида чоп этилган.

3. Корхоналарнинг молия-хўжалик якунларини таҳлил қилиш, баҳолаш. Бунинг учун корхоналарнинг бозорга оид ак-

тивлиги, рентабеллиги, бозор ва инвестиция активлиги таҳлил этилади.

Иккинчи босқичда молиявий таҳлил қўйидаги йўналишларда олиб борилади:

1. Корхона мол-мулки таҳлили. Бунинг учун баланс валютаси, асосий воситаларнинг актив қисми салмоғи, асосий воситаларнинг эскириши, тикланиш ва сафдан чиқиш коэффициентлари таҳлил этилади.

2. Корхона балансининг ликвидлигини баҳолаш. Бунинг учун корхонага тегишли айланма маблағлар ҳажмини қоплаш коэффициенти, баланснинг тез ва абсолют ликвидлиги, айланма маблағларнинг бутун корхона активларидаги салмоғи ҳамда жорий активларда ишлаб чиқариш захираларининг салмоғи таҳлил этилади.

3. Корхонанинг молиявий мустаҳкамлигини баҳолаш. Бунинг учун корхона капиталини жамлаш, молиявий эрксизлик коэффициентлари, узоқ муддатга олинган қарзларнинг таркиби, корхонага тегишли ва қарзга олинган маблағлар ўртасидаги нисбат кўрсаткичлари таҳлил этилади.

4. Ишчанлик активлигини баҳолаш. Бунинг учун реализация тушуми, баланс бўйича фойда, меҳнат унумдорлиги, фонdlар қайтими, ишлаб чиқариш захираларини, ҳисоб-китобдаги маблағларнинг айланиши, операция даврининг узунлиги, корхонага тегишли капитал ва асосий капитални иқтисодий ўсишининг мустаҳкамлик коэффициентлари таҳлил этилади.

5. Корхона рентабеллигини баҳолаш. Бунинг учун соф фойда, маҳсулот рентабеллиги, асосий капитал, корхонага тегишли капитал рентабеллиги, корхона маблағларини қоплаш кўрсаткичларидан фойдаланилади.

6. Корхонанинг бозорга оид активлигини баҳолаш. Бунинг учун акцияга даромад, акциялар қиймати, акция рентабеллиги, дивиденду даромади, акциянинг котировка коэффициентлари аниқланади.

Кўриниб турибдики, В.В. Петров ва В.В. Ковалев томонидан тавсия этилган кўрсаткичлар корхоналарнинг молиявий ҳолатини ҳар томонлама таҳлил этиш имкониятини беради, лекин шу билан бирга тавсия этилган кўрсаткичлар таркибida корхоналар молиявий ҳолатини баҳолашга, таҳлил қилишга бевосита таалуқли бўлмаган кўрсаткичлар фойдаланилган.

Э.А. Маркарян ва Г.П. Герасименколарнинг «Молиявий таҳлия» китобида уч шаклдаги таҳлил кўрилган. Бу молиявий

якунларнинг таҳлили, молиявий ҳолатнинг таҳлили, ишчан активлик таҳлили. К. Холдервикнинг «Корхоналар молия-иқтисодий фаолиятини таҳлил қилиш» номли монографиясида молиявий таҳлилни куйидаги босқичлар орқали ўтказишни тавсия қилган:

- молиявий ҳисбот;
- ишчан активлик;
- иқтисодий аспектлар;
- молиявий аспектлар;
- иқтисодий ва молиявий таҳлил қилиш андозаси;
- иқтисодий ва молиявий таҳлил.

Н.А. Русак, В.А. Русакларнинг «Молиявий таҳлил асослари» китобида молиявий таҳлил қўйдаги йўналишларда олиб борилған:

- корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили;
- фойдани шаклланиши таҳлили;
- фойдани тақсимлаштирилши таҳлили;
- маҳсулотни реализация қилиш ва шартномаларнинг бажарилиш таҳлили;
- маҳсулот таннархи таҳлили.

В.Г. Артеменко ва М.В. Белланцирларнинг «Молиявий таҳлил» китобида корхоналарнинг молиявий ҳолати қўйдаги босқичларда ўтказилған:

1. Корхоналарнинг молиявий фаолиятини умумий баҳолаш-бухгалтерия баланси валютасини таҳлили, балансни горизонтал ва вертикал таҳлили.

2. Молиявий мустаҳкамлик таҳлили – молиявий мустаҳкамликни абсолют кўрсаткичлари, молиявий мустаҳкамлик коэффициентлари.

3. Ликвидлик таҳлили – баланс ликвидлиги, ликвидлик кўрсаткичлари.

4. Айланма капитални таҳлили – айланма маблагларнинг айланниши, жорий активларнинг молиялаштириш манбалари, пул маблағлари ҳаракатининг таҳлили, дебиторлик қарзлар таҳлили, товар-моддий ресурсларнинг айланнишини таҳлил қилиш.

5. Корхоналарнинг молиявий натижалари таҳлили – молиявий натижаларни шаклланиши, ялпи фойда таҳлили, фойдага таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қилиш.

6. Рентабеллик кўрсаткичлари таҳлили – рентабеллик кўрсаткичларини иқтисодий ифодалаш, рентабеллик кўрсаткичларига таъсир кўрсатувчи омилларнинг таҳлили.

7. Банкротлик имкониятини баҳолаш – банкротлик ҳолатининг пайдо бўлиш сабаблари, корхоналарнинг ўз қарзларини тўлашга қодир эмаслиги кўрсаткичларини ва банкрот бўлиш имкониятларининг истиқболини аниқлаш.

8. Талбиркорлик хавфи таҳлили – хавф, таваккалчиликни таҳлил қилишнинг умумий тамойиллари, таваккалчиликни таҳлил қилиш усуллари, хавфни, таваккалчиликни камайтириш усуллари.

9. Инфляция ва уни молия тавсифига эга бўлган қарорларни қабул қилишга таъсири – инфляциянинг корхоналар молиявий ҳолатига таъсири, инфляция таъсирини бартараф қилиш усуллари, инфляция пайтида молиявий қарорларни қабул қилиш.

Россия Федерацияси корхоналарининг иқтисодий фаолиятини ҳам назарий, ҳам амалий нуқтаи назардан таҳлил қилиш муаммолари бўйича машҳур иқтисодчи олимлардан А.Д. Шеремет ва Е.В. Нечашевларнинг 1999 йилда чоп этилган «Молиявий таҳлил усули» номли ўқув қўлланмасида корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили қўйидаги йўналишларда ўтказилади.

Ўқув қўлланманинг бошланиш қисмida молиявий таҳлилнинг мақсади, мазмуни, молиявий ва бошқарувлик таҳлил щакллари ўртасидаги алоқа, молиявий кўрсаткичларни шаклланиши, молиявий таҳлилнинг маълумотлар базаси ёритилган.

Бевосита молиявий таҳлилни қўйидаги йўналишларда ўтказиш тавсия этилган:

1. Молиявий якунлар таҳлили – фойда, рентабеллик таҳлили, маҳсулотлар таннахи, корхона харажатлари таҳлили;

2. Корхона капитали рентабеллик кўрсаткичининг таҳлили – рентабеллик даражаси омилларининг таҳлили, асосий воситалардан, номоддий активлардан, айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари.

3. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили – корхона актив ва пассивлари таҳлили, молиявий мустаҳкамлик, баланс ликвидлиги таҳлили.

4. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини мажмуа равишда баҳолаш ва рейтинг баҳолаш муаммолари ёритилган.

А.Д. Шеремет ва Е.Р. Нечашевларнинг бу китобда молиявий таҳлил билан боғлиқ бўлган янги муаммолар кўрилган ва

муаллифлар бозор муносабатларининг талабларини тўлиқроқ эътиборга олишган. Лекин бу нашрда:

- молиявий таҳлил босқичлари мантиқий равишда кетма-кет ёритилмаган;
- молиявий ҳолат ва корхоналарнинг самарадорлик кўрсаткичлари аралаштириб юборилган;
- молиявий таҳлилнинг ҳамда молиявий ҳолатнинг асосни кўрсаткичларига камроқ эътибор берилган;
- фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари ўзаро боғланган равишда кўрилмаган.

Собиқ иттифоқ республикалараро иқтисодий, ижтимоий алоқаларни янгиласига ташкил қилиш, бозор муносабатларини шаклланиши даврида бизга етиб келган хорижий мамлакатларнинг тажрибасидан ўрганиб чиқиб, таҳлили ўтказиш борасидаги иқтисодий адабиётларини ўрганиб чиқиб, уни умумлаштириб қуидаги холосаларга келдик:

- хорижий мамлакатларда бу борада бозор муносабатларининг талабларига жавоб бера бориб, кенг равишда илмий тадқиқот ишлари бажарилмоқда;
- шаклланаётган молиявий таҳлил усуllibаридан корхоналарнинг бозор муносабатлари давридаги молиявий ҳолатини ҳар томонлама таҳлил қилиш учун керакли, кўрсаткичлар тизими ишлаб чиқарилмоқда;
- бизнинг республикамиз шароитларига мослаб шаклланаётган молиявий таҳлил усулини батафсил ишлаб чиқишида хорижий мамлакатларнинг тажрибасидан, албатта, фойдаланиш имкониятлари мавжуд;
- лекин хорижий мамлакатларда фойдаланилаётган тажрибадан меҳаник равишда фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки хорижий мамлакатлар тажрибасида хали охиргача ечилмаган мұаммолар, камчиликлар бор;
- кўпчилик хорижий мамлакатларда бозор иқтисодиёти тўлиқ шаклланган, бизнинг республикамизда эса бозор муносабатлари энди шаклланмоқда. Бу ҳолат молиявий таҳлил процессида эътиборга олиниши керак;
- ундан ташқари республикамизда собиқ иттифоқ давридан тартиб, ҳозирги даврда ҳам корхоналарнинг молиявий фаолиятини таҳлил қилиш борасида бир қанча илмий-тадқиқот ишлари, олимларимизнинг қўлга киритган ютуқлари кам эмас. Уларни инкор қилиш ва воз кечиш, албатта, нотўри бўлади.

Демак, келгусида молиявий таҳлил усулларини такомиллаштиришда ҳам ўзимизда мавжуд тажрибадан, ҳам хорижий мамлакатларнинг тажрибаларидан фойдаланиш лозим.

2.2. Мустақил Ўзбекистон республикасида молиявий таҳлил қилиш услубини ишлаб чиқилиши

Корхоналарнинг умумий иқтисодий, хўжалик фаолиятини, жумладан, молиявий фаолиятини таҳлил қилиш муаммолари одатда икки йўналишда олиб борилади:

Биринчидан, илмий-тадқиқот ишлар олиб борилиб, мақолалар қўлланмалар, монографиялар чоц этилади.

Иккинчидан, молия вазирлиги ва корхоналарнинг молиявий фаолиятидан манфаатдор бўлган бошқа орган, ташкилотлар томонидан молиявий таҳлилнинг меъёрий асослари, услубий кўрсатмалари барпо этилади.

Бу одат ҳозирги пайтда ҳам республикада давом этаяпди. Илмий-тадқиқот ишлари бажариласпти, меъёрий хужжатлар ишлаб чиқиласпти. Бу ишлар бозор муносабатларига мосланган равишда республикада бошланган бўлсада, лекин бажарилган ишлардан молия таҳлил услубини ҳали батафсил шаклланган деб бўлмайди.

Тошкент Молия институти таҳлил кафедрасининг мудири иқтисод фанлари номзоди, доцент Акрамжон Ибраҳимовнинг ўзбек тилида чоп этилган «Молиявий таҳлил» номли рисоласида молиявий таҳлилни ўtkазиш учун қуидаги кўрсаткичлар таснифи тавсия этилган:

1. Корхонанинг молиявий фаолияти таҳлили:

- баланс таҳлили;
- мол-мулк таркиби таҳлили;
- корхона маблағларининг манбалари таҳлили;
- молиявий мустаҳкамлик таҳлили;
- қарзларни қайтиб бериш қалрининг таҳлили;
- корхона маблағлари ҳаракати таҳлили.

2. Корхона молиявий фаолияти якунлари таҳлили:

- балансдаги фойданинг таркибий ва динамик таҳлили;
- маҳсулот реализациясидан олинган фойда ва унга таъсир кўрсатувчи омиллар таҳлили;
- корхонанинг бошқа ларомадлари ва харажатлари таҳлили;
- корхонанинг ялпи ва соғ фойдаси таҳлили;

- корхона рентабеллиги ва унга тасир кўрсатувчи омиллар таҳлили;
- корхона фойдасининг тақсимланиши таҳлили.

Кўриниб турибдики, юкорида келтирилган кўрсаткичлар таснифидаги корхоналар молиявий ҳолатининг ҳамма йўналишлари шакллари ифодаланган эмас. Масалан, баланс ликвидлиги ва ҳоказо.

1995 йили Молия вазирлиги томонидан ҳар ойда чоп этиладиган «Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари» тўпламида А.Н. Ли ва С.И. Шевченколарнинг «Корхоналар молиявий таҳлилиниң асосий тамойиллари» номли мақоласида молиявий таҳлил учун куйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш тавсия этилган:

1. Молиявий ҳолатни умумий баҳолаш
2. Молиявий барқарорликни (мустаҳкамликни) таҳлил этиш коэффициентлари, ликвидлик коэффициентлари, корхона капиталиниң таркибий коэффициентлари, молиявий мустаҳкамликни баҳолаш критерияси.
3. Корхоналар фаолияти самарадорлигининг таҳлили-корхоналарнинг ҳақиқий самарадорлиғи, рентабеллик коэффициентлари, бозорга оид активлик коэффициентлари, корхоналарнинг потенциал кўрсаткичлари, ишчанлик-активлик коэффициентлари ҳамда корхона харажатларига, фойдасига тавсия этилган таҳлили.

Муаллифлар тавсияларида молиявий ҳолатнинг мустаҳкамлигини барқарорлик билан, молиявий мустаҳкамликни баланс ликвидлилиги билан аralаштирган ва корхоналарнинг молиявий фаолиятини ҳамма шакллари эмас, бир қисм шакллари, йўналишлари ифодаланган.

Молиявий таҳлил муаммолари бўйича республикада кўзга кўринган иқтисод олимлардан, Самарқанд кооператив институти профессори, иқтисод фанлари доктори И.Т. Абдукаримовнинг ҳам рус, ҳам ўзбек тилида чоп этилган «Молиявий ҳисоботни қандай ўқиши ва таҳлил қилиш керак» номли монографиясида молиявий таҳлил қўйидаги икки босқичда амалга оширилади:

1. Молиявий ҳисобот, унинг тавсифи. Бу босқичда молиявий ҳисоботнинг можияти, мазмуни, таркиби кўрилади, бухгалтерия баланси молиявий таҳлилнинг асосий манбай сифатида ифодаланади, бухгалтерия балансининг бошқа молиявий ҳисобот шакллари билан алоқаси ёритилган ва бухгалтерия балансини

ҳақиқийлигини ва балансни таҳлил қилишга тайёрлаш муаммолари ёритилган.

2. Молиявий ҳисботга асосланиб, корхоналарнинг молиявий фаолиятини таҳлил қилиш ёритилган. Бу босқичда бозор муносабатлари даврида молиявий таҳдилнинг тутган ўрни, корхона балансининг таркибини таҳлил қилиш, корхона маблағларининг ҳолати ва фойдаланиш даражаси таҳлили, корхона маблағларининг манбалари таҳлили, қарзларни қайтиб бериш қадри, молиявий мустаҳкамлик, дебиторлик, кредиторлик қарзларни таҳлил қилиш, шахмат балансини тузиш муаммолари, Корхоналар фаолияти молиявий якунларини таҳлил қилиш масалалари кўрилган.

Муаллиф тавсияларида бозор муносабатлари талаблари кенгроқ эътиборга олинган ва молиявий таҳлил кетма-кет ўтказилиши ифодаланган.

Ўзбекистон Республикаси ёш иқтисодчи олимларидан иқтисод фанлари номзодлари М.К. Пардаев, Б.И. Исройловлар 1999 йили «Молиявий таҳлил» номли услубий кўргазмалар ва тавсиялар албомини чоп этдилар. Бу қўлланма уч қисмдан иборат.

Биринчи қисм, «Молиявий таҳдилнинг назарий асоси»да молиявий таҳдилнинг мазмуни, таркиби, шакллари ва мақсади кўрилган.

Иккинчи қисм, «Корхона молиявий ҳолатининг таҳлили»да корхоналарнинг иқтисодий салоҳиятини баҳолаш ва таҳлил қилиш, корхона маблағларининг алоҳида турлари таҳлили, корхоналарнинг ўзлик ва ташқаридан олинган маблағлар таҳлили, корхона барқарорлиги, ликвидилигини, молиявий мустахкамлигини, банкротликни ва бозор фаолиятининг таҳлил қилиш кўрсаткичлари кўрилган.

Учинчи қисм, «Молиявий натижалар таҳлили»да молиявий якунлар таҳлили, корхонада фойда таҳлили, рентабелликни, савдо, акциядорлик жамиятларида фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари таҳдил этилган.

Қўлланмада берилган таҳлил босқичлари бўйича молиявий таҳдилда фойдаланадиган кўрсаткичларнинг ва уларга таъсир кўрсатувчи омилларнинг таснифи, кўрсаткичларни аниқлаш усуллари, олинган натижаларни чизма жадвалларда ифодаланиши яққол кўрсатиб берилган.

Республикада молиявий таҳлил усулини шаклланишида керакли услубий-меъёрий материалларни тайёрлаш ҳам ўз

ўрнини топган. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан керакли материаллар ишлаб чиқарилмоқда. Юқорида айтилганидек, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ўз буйруғи билан 1997 йил 15 январда янги молиявий ҳисобот тизимини тасдиқлади, 1998 йил 26 июля қабул қилинган буйруғига биноан корхона балансига илова бўлмиш «Молия-иктисодиёт ҳолати тўғрисида маълумотнома»ни (26-шакл) тўлғазиш буюргомаси тасдиқланди.

1997 йил 17 апрелда корхоналарни банкрот ва санация масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси Ҳукумат комиссияси томонидан «Корхонанинг молиявий таҳлили бўйича услубий тавсиялар» қабул қилиниб, унда қуйидаги молиявий таҳлил шакллари ўтказилиши кўзда тутилган:

1. Молиявий ҳолатнинг таҳлили – баланс валютаси динамикасини, баланс пассивлари таркибини, асосий воситалар ва айланмадан ташқари активларни ва молиявий натижаларнинг таҳлили.

2. Молиявий мустаҳкамликнинг таҳлили – захира ва харажатларни шакллантириш манбалари билан таъминланганлиги, молиявий мустақиллик коэффициентлари, ўзлик ва қарзга олинган маблағларнинг ўргасидаги нисбат, захира ва харажатларни ўзлик манбалари билан таъминланганлиги, қарзларни қайтиб беришга қодирлик коэффициенти.

3. Корхоналарнинг иқтисодий ҳолати таҳлили – қарзларни қайтариб бериш қобилиятини тиклаш коэффициенти, фаолиятни маневрлаш коэффициенти, корхонанинг ишлаб чиқариш молмуркини реал қиймати коэффициенти.

4. Корхона рентабеллиги таҳлили – маҳсулотларни реализация қилишининг реал коэффициенти, асосий воситаларнинг рентабеллик коэффициенти, перманент капиталининг рентабеллик коэффициенти, капиталнинг умумий айланишининг рентабеллик коэффициенти.

Бу услубий кўрсатмаларда корхоналар молиявий фаолиятининг шакллари, йўналишлари тўлиқ равишда ўз ифодасини топмаган.

Ўзбекистон Республикаси Давлат мол-мулк қўмитаси томонидан 1996 йили тасдиқланган «Корхона молиявий ҳолатининг таҳлилий услуби»да молиявий ҳолат қуйидаги йўналишларда таҳлил қилиниши тавсия этилган:

1. Молиявий ҳолатни умумий баҳолаш, баланс валютасининг динамикаси, корхона маблағлари ва уларнинг манбалари кўрсаткичлари.

2. Корхонанинг молиявий мустаҳкамлиги таҳлили – молиявий мустаҳкамликнинг абсолют, меъёрий, номеъёрий ва инқироз шаклдаги кўрсаткичлари, корхонанинг ўзлик ва қарзга олинган маблағлари ўртасидаги нисбат, ташқаридан олинган қарзларни узоқ муддатлик коэффициенти, ўзлик маблағларнинг маневрлик коэффициенти, асосий воситалар ва моддий айланма маблағлар қийматининг реаллик коэффициенти.

3. Корхона томонидан олинган қарзларни қайтариш қадри (ликвидлик) кўрсаткичлари – баланс ликвидигининг абсолют, ўтиш ва умумий коэффициентлари, соф фойда коэффициенти.

Бу ерда ҳам тавсия этилган молиявий ҳолатни ифодаловчи кўрсаткичлар тўлиқ эмас.

Ўзбекистон Республикаси Давлат мол-мулк қўмитаси қошида ташкил этилган корхоналарнинг иқтисодий начорлик масалалари бўйича қўмитанинг 1997 йилда тасдиқланган «Қишлоқ хўжалик корхоналари молиявий ҳолатини таҳлил қилишнинг услубий тавоиялари»да қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилган:

1. Молиявий ҳолатнинг таҳлили – баланснинг актив ва пассив томонидаги маълумотлар таҳлили.

2. Молиявий мустаҳкамликнинг таҳлили – молиявий мустаҳкамликнинг абсолют, меъёрий, номеъёрий ва инқироз даражадаги кўрсаткичлари.

3. Молиявий коэффициентлар таҳлили – қарзларни қайтариш қадри, ўзлик ва қарзга олинган маблағлар ўртасидаги нисбат, молиявий мустақиллик коэффициенти, ўзлик айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициентлари.

4. Молиявий якунлар таҳлили – маҳсулот ва корхона активлари рентабеллиги.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан молиявий ҳисботни тайёрлар ва топшириш концептуал асослари тасдиқланди, республикада молиявий таҳлилга тааллуқли бўлган миллий андозалардан «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисбот», «Асосий хўжалик фаолиятидан даромадлар», «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисбот» ва бошқа меъёрий материаллар қабул қилинди. 1999 йил 27 июлда Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги қошидаги корхоналарнинг иқтисодий ҳолатсизлиги масалалари бўйича Кўмита томонидан «Корхоналар-

нинг иқтисодий ноҳолатсизлигини аниқлаш критериялари тизими» тасдиқланди.

Юқорида кўрилган меъёрий услубий кўрсатмалар бозор муносабатларининг талабларига жавобан ишлаб чиқилди. Улар корхоналарни молиявий фаолиятини таҳлил қилиш услубларини шаклланишида, албатта, катта аҳамиятга эга. Лекин республика миқёсида бу ишларни мувофиқлаштирилмаганлиги сабабли молиявий таҳлил муаммоларини ишлаб чиқишда, тадқиқот ишларни олиб боришда ёчилмаган масалалар, ўзаро келишмовчиликлар ҳали кам эмас. Бу муаммоларни мувофиқлаштириш, аниқ назорат ўтказиш Республика Молия вазирлиги томонидан амалга оширилса мақсадга мувофиқ бўлур эди. Чунки бу борада Молия вазирлиги томонидан бир қанча тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан, вазирлик томонидан ҳар ойда «Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари» номи билан материаллар тўплами чоп этилаётир. 1995 йил бу тўпламга Зилова сифатида «Молиявий ҳисоб ва ҳисботнинг асосий шакллари ва кўрсаткичлари бўйича эсдалик» чиқарилди. Бу эсдалике молиявий ҳисоб ва ҳисбот мазмуни билан бирга молиявий таҳлилда куйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш тавсия этилган:

1. Ликвидлик коэффицентлари:

- жорий ликвидлик;
- шошилинч ликвидлик;
- абсолют ликвидлик;
- соф айланма маблағлар.

2. Ишчанлик-активлик коэффицентлари:

- активларнинг айланиб туриши;
- дебиторлик қарзларнинг айланиб туриши;
- кредиторлик қарзларни айланиб туриши;
- моддий ишлаб чиқариш захираларини айланиб туриши;
- операцион цикли муддати.

3. Рентабеллик коэффицентлари:

- активлар рентабеллиги;
- реализация рентабеллиги;
- ўзлик капитали рентабеллиги;
- бир акциянинг фойдалилиги.

4. Капиталнинг таркибий коэффицентлари:

- молиявий номустақиллик коэффициенти;
- мулк коэффициенти;

- кредиторларни ҳимоялаш коэффициенти;

5. Бозор-активлик коэффициентлари:

- нарх-фойда нисбати;
- акциянинг даромадлилиги;
- акциянинг балансдаги нархи;
- тўланган дивидендларнинг салмоги.

1996 йил «Ўзбекистон Республикаси молиявий Конунлари» тўпламиининг 5-иловасида давлат тасарруфидан чиқарилган бошқа мулк шаклларига айлантирилган корхоналар инвестиция лойихалари ва кредит ресурсларни олиш учун бизнес-режалар тузиш тўғрисидаги тавсиялар чоп этилган. Бу тавсияларда корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш мақсадида куйидаги молиявий коэффициентлар тасдиқланган:

- жорий ликвидлик коэффициенти;
- молиявий номустақиллик коэффициенти;
- мулк мустақиллик коэффициенти;
- молиявий мустаҳкамлик коэффициенти;
- маңеврлик коэффициенти;
- асосий фондларни тиклаш коэффициенти;
- активлар рентабеллиги;
- реализация рентабеллиги;
- ўзлик капитал рентабеллиги;
- маҳсулот рентабеллиги;
- моддий ишлаб чиқариш захираларини бириттириш коэффициенти;
- бир акция фойдалилиги;
- активларнинг айланиб туриш коэффициенти;
- дебиторлик қарзларни айланиб туриши;
- кредиторлик қарзларни айланиб туриши;
- ўзлик капиталини айланиб туриши.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги материалларидан кўриниб турибдики, ишлаб чиқарилган тавсияларда бозор муносабатларининг талаблари эътиборга олинган. Демак, республикада корхоналарни молиявий ҳолатини таҳлил қилишнинг ҳам назарий, ҳам амалий-услубий муаммолари бўйича бирқанча илмий тадқиқот ва меъёрий материалларни тайёрлаш бўйича зарурый ишлар амалга ошириляпти. Лекин республикада шаклланаётган молия таҳлили услуги ҳали тўлиқ бозор муносабатларининг талабларига жавоб бермайди.

Юқорида таҳлил қилингандык, умумлаштирилған, республикада мавжуд иқтисодий адабиёт ва ишлаб чиқилған меъёрий материаллар бизни күйидаги хulosаларга олиб келди:

- корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш бўйича бажарилған ишларда ҳар хил йўналишлар тавсия этилган;
- молиявий таҳлилни ўтказиш учун орган ва ташкилотлар ҳар хил шаклда бўлган кўрсаткичларни тавсия этганилар;
- кўп қилингандык тавсияларда корхоналар молиявий фаолиятини ифодаловчи молиявий кўрсаткичлар билан бирга молиявий ҳолатга алоқаси бўлмаган кўрсаткичлар ҳам фойдаланилган;
- тавсия этилган кўрсаткичлар тизимида, таҳлил этиш босқичларида ҳамма вақт ҳам асосланган бирин-кетинлик талаблари эътиборга олинмаган;
- Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили ва корхоналарнинг иқтисодий ноҳолатсиз ёки иқтисодий ҳолатнинг қониқарсизлиги алоҳидан кўрилмаган, ёритилмаган.

Бу хulosалар ўзунни тасдиқлайдики, республикада молиявий таҳлил муаммолари ҳам назарий, ҳам амалий нуқтаи назардан яна тадқиқот этилиши мақсадга мувофиқдир.

Бизнинг фикримизча бу борада керакли ишларни давом этиришда, бажаришда күйидаги тамойилларга эътибор бериш лозим:

1. Молиявий таҳлилда ҳисоб ва ҳисобот тизимини бозор муносабатларига мослаб такомиллаштиришни, уларни халқаро андозаларга ўтказишни эътиборга олиш, чунки бу ишлар молиявий таҳлил ахборот манбаларини бойитади ва фойдаланилаётган кўрсаткичлар таркибини ўзгартиради.

2. Ўтказилаётган молиявий таҳлил республикада амалга оширилаётган иқтисодий сиёсатга бўйсундирган, республикада ижтимоий йўналтирилған бозор иқтисодиётини шаклланишига ёрдам бериши керак.

3. Республикада бозор муносабатлари тобора шаклланиб борар экан, молиявий таҳлил усули ҳам тabora такомиллашиб бориши лозим.

4. Республикада бозор муносабатлари шаклланиб борар экан, корхоналарро рақобат муносабатлари ҳам ривожланиб боради. Демак молиявий таҳлилда таҳлил қилинаётган корхонанинг молиявий фаолияти бошқа корхоналар, айниқса, рақобатдаги корхоналар молиявий ҳолати билан ҳамма вақт таққосланиб турилиши лозим.

5. Албатта, молиявий таҳдилнинг мақсади корхоналарнинг молиявий фаолиятини яхшилашдан иборат экан, молиявий таҳдил ҳамма вақт, лемак, керакли тавсия ва таклифлар билан якунланиши мақсадга мувофиқ.

6. Бозор муносабатлари шаклланиши даврида корхона ва умуми халқ хўжалигининг бошқарув тизими янгидан барпо этилиши лозим. Молиявий таҳдил корхоналарда бошқарув тизимини такомиллаштиришда асосий қуроллардан, омиллардан бирига айланиши керак.

Ўқув қўлланманинг келгуси бўлимларида хорижий мамлакатларнинг молиявий таҳдилини ўтказиш тажрибасидан фойдаланиб, республикада шакланаётган молиявий таҳдил усулига асосланиб, бозор муносабатлари даврида молиявий таҳдил олдига қўйилган вазифаларни эътиборга олиб, корхоналар молиявий фаолиятини комплекс равишда таҳдил этиш усуллари кўрилган.

Шу мақсадда молиявий таҳдил қўйидаги босқичларда ўтказилиши тавсия этилган:

- корхоналарнинг молиявий фаолиятини умумий баҳолаш;
- корхоналарнинг молиявий мустаҳкамлиги таҳдили;
- корхона балансининг ликвидлик таҳдили;
- айланма маблағларнинг айланниб туриши ва корхоналарнинг молиявий ҳолати;
- маҳсулотларнинг таннархи ва корхоналарнинг молиявий ҳолати;
- корхоналарнинг ишчанлик-активлик таҳдили;
- корхоналарнинг бозорга оид активлиги таҳдили;
- корхоналар фойдаси таҳдили;
- корхоналар рентабеллиги таҳдили;
- корхоналарнинг иқтисодий ноҳолатсизлиги таҳдили.

(2.3) Корхоналарнинг молиявий ҳолатини умумий баҳолаш

Корхоналарнинг молиявий фаолияти комплекс жараён бўлиб, у кўрсаткичлар тизими ёрдамида ифодаланади. Корхоналарнинг молиявий фаолияти таҳдили – бу корхоналарнинг молиявий ресурслари борлигини, ҳолатини, жойлашганлигини ва улардан фойдаланиш даражасини ифодалашdir.

Юқорида кўрсатилганидек, корхоналарни молиявий фаолиятини таҳдил қилишнинг биринчи босқичи бўлиб молиявий

ҳолатни умумий баҳолаш ҳисобланади. Бу босқичда корхоналар фаолиятини ҳажми, умумий самарадорлиги, корхоналарнинг узоқ муддатли ва айланма активлари, корхоналарнинг мажбуриятлари таҳлил этилади. Бунинг учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

1. Корхоналар фаолиятининг умумий абсолют кўрсаткичлари.
2. Корхоналар фаолиятининг умумий нисбий кўрсаткичлари.
3. Корхоналар маблағларининг динамик ва таркибий кўрсаткичлари.
4. Корхоналар мажбуриятларининг динамик ва таркибий кўрсаткичлари.
5. Корхоналар захиралари ва харажатларининг динамик ва таркибий кўрсаткичлари.

Таҳлил қилинаётган корхоналар ҳар хил бўлиши мумкин жумладан:

- ҳажми бўйича – майда, ўрта ва йирик корхоналар, бу ҳолат молиявий таҳлилнинг йўналишлари ва чукурлигига тъсир кўрсатади;
- ҳар хил технологияга эга бўлиб, турли тармоқларга тегишли бўлади. Бу ҳолат корхоналарни асосий ва айланма маблағлар билан таъминланишига тасир кўрсатади;
- корхоналар ўзининг маблағларга бўлган эҳтиёжини ўзлик ва мажбуриятлар ҳисобидан ҳар хил даражада қоплаши мумкин.

Булар ҳаммаси корхоналарнинг умумий, иқтисодий, молиявий фаолиятига, албатта, тъсир кўрсатади. Шу сабабли молиявий ҳолатни таҳлил қилишда умумий баҳолаш ўтказилади.

Ҳар бир таҳлилчи, аудитор корхоналарнинг молиявий фаолиятини таҳлил қилишдан оддин унинг умумий фаолиятини кўриб чиқади. Бунинг учун умумий абсолют кўрсаткичлардан фойдаланилади.

**Корхона фаолиятининг умумий абсолют кўрсаткичлари
(минг сўм)**

		1997	1998	Динамика (фоиз)
1.	Корхонанинг мол-мулки қиймати Шу жумладан:	27868	30550	109,6
	Асосий фондлар	15833	17687	111,7
	Айланма фондлар	12035	12863	106,9
2.	Ишлаб чиқариш фондлар	3819	4034	105,6
3.	Ялпи маҳсулот	678968	611071	90,0
4.	Сотилган маҳсулот	428441	400431	93,5
5.	Солик тўланмасдан олдинги фойда	10953	10405	95,0

Жадвал маълумотларини таҳлили қўйидаги хulosаларга олиб келади:

- таҳлил қилинаётган корхона республика корхоналарининг йирик жамоаларидан бири бўлиб, мамлакат иқтисодиётида катта аҳамиятга эга;
- бозор муносабатларининг оғирлигига қарамасдан корхонанинг моддий ва меҳнат ресурслари ўсиб бормокда;
- лекин корхонада ишлаб чиқарилган, сотилган маҳсулотнинг ҳажми камайди, олинадиган фойда қисқарди, демак, корхонада умуман молиявий ҳолат оғирлаши;
- таҳлил қилинаётган корхона йирик корхоналардан экан, унинг молиявий ҳолати бошқа корхоналарнинг фаолиятига салбий тасир кўрсатиши мумкин ва шу сабабли бу корхонанинг молиявий ҳолати ҳар томонлама таҳлил этилиши лозим.

Молиявий таҳлилда умумий нисбий кўрсаткичлар корхоналар фаолиятининг молиявий ҳолатини умуман ифодалашга ёрдам беради. Умумий нисбий кўрсаткичлар сифатида қўйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади.

1. Корхоналар мол-мулки қийматининг ҳар бир сўмига нисбатан ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ва ялпи фойда, яъни солиқлар тўланмасдан олдинги фойда.

2. Корхоналар ишлаб чиқариш фондларининг, яъни асосий ва айланма ишлаб чиқариш фондларининг ҳар бир сўмига нисбатан ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ва ялпи фойда.

Корхона мол-мулкининг асосий қисмини ишлаб чиқариш фондлари ташкил этади ва улардан фойдаланиш даражаси корхоналарнинг молиявий ҳолатига бевосита таъсир кўрсатади.

Юқорида келтирилган күрсаткичлар корхоналар мол-мулки, ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадарлигини ифодалайды.

З-жадвал

Корхоналар фаолиятининг умумий нисбий күрсаткичлари (минг сўм)

		1997	1999	Динамика (фоиз)
1.	Корхона мол-мулкининг ўртача қиймати	27868	30550	109,6
2.	Ишлаб чиқариш фондларининг ўртача қиймати	25867	28041	108,4
3.	Ялпи маҳсулот	678968	611071	90,0
4.	Ялпи фойда	10953	10405	95,0
5.	Мол-мулк қийматининг ҳар бир сўмига: ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот	24,3	20,0	82,3
	олинган ялпи фойда	39,0	34,0	87,2
6.	Ишлаб чиқариш фондларининг ҳар бир сўмига: ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот	26,2	21,8	83,2
	олинган ялпи фойда	42,0	37,0	88,1

1999 йили 1997 йилга нисбатан корхона фаолиятининг умумий самарадорлиги пасайган. Корхона мол-мулкининг ҳар бир сўмига нисбатан ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот 17,7 фоизга, олинган ялпи фойда 12,8 фоизга камайган. Шу даврда корхона ишлаб чиқариш фондларининг ҳар бир сўмига нисбатан ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот 16,8 фоизга, олинган ялпи фойда 11,9 фоизга камайган.

Демак, корхонада мол-мулкдан, ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлиги пасайган, лекин ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлиги пасайиши мол-мулкка нисбатан камроқ.

Корхоналар молиявий ҳолатини умумий баҳолашда уларнинг маблағлари динамикасини ва таркибий ўзгаришини таҳлил этиш катта аҳамиятга эга, чунки маблағларнинг динамик ва таркибий ўзгариши молиявий ҳолатни аниқловчи омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

Корхоналар активларининг динамика ва таркибий ўзгариш кўрсаткичлари (минг сўм)

	1997				1998				Динамика (фазы) и к/з охирда	
	сумма		тариф		сумма		тариф			
	Числ. бонард	Сумма								
1. Узок муддатли активлар	13500	16800	54,8	58,1	15650	18315	59,1	57,5	109,0	
2. Айланма активлар	11300	13150	45,6	43,9	108,5	13565	40,9	42,5	103,2	
Баланс	24800	29950	100	100	26465	31880	100	100	106,4	

Жадвалдан кўриниб турибдики, корхона маблағлари активларининг ҳам динамик, ҳам таркибий ўзгаришлари мавжуд. Узоқ муддатли активларнинг ҳажми 9 фоизга кўпайган ва узоқ муддатли активларнинг корхона мол-мулки таркибидаги салмоғи кўтарилиган, айланма активлар фақат 3,2 фоизга кўпайган ва уларнинг салмоғи корхона мол-мулки таркибида пасайган.

Демак, корхонада ишлаб чиқариш моддий-техника базасини ривожлантиришга керакли эътибор ажратиляпти. Бу келгусида корхонанинг молиявий фаолиятини яхшилашда катта аҳамиятта эга: Таҳдил даврида алоҳида айланма активларни динамик ва таркибий ўзгаришларини аниқлаш ҳам мақсадлга мувофиқ, чунки моддий ва пул айланма активларнинг ўзгариши корхоналар молиявий ҳолатига ҳар хил таъсир кўрсатади.

Моддий айланма активлар ишлаб чиқариш учун шарт-шароит сифатида хизмат қилса, пул айланма активлари дебиторлик қарзлар ва нақд пуллар сифатида бўлиши мумкин. Дебитор қарзлар кўп бўлиши, ўсиб бориши, шунингдек, муддати ўтган дебиторлик қарзлар бўлиши керак эмас ва корхонанинг нақд пулларидан самарали фойдаланиш лозим.

Маълумки, корхоналар ўзининг активларига, маблағларига бўлган эҳтиёжини ўзлик маблағлари манбалари, яъни шу корхонага тегишли манбалар ва корхона мажбуриятлари ҳисобидан, яъни ташқаридан жалб қилинган манбалар ҳисобидан қоплаши мумкин. Бу манбаларнинг динамик ва таркиби ўзгариши ҳам корхоналарнинг молиявий фаолиятига таъсир кўрсатади. Шу сабабли корхоналар молиявий ҳолатининг умумий баҳоланишида корхона активлари манбаларининг динамик ва таркибий ўзгаришлари таҳлил этилиши керак.

5-жадвал

**Корхона маблағлари манбаларининг динамика ва таркибий
кўрсаткичлари (минг сўм)**

	1997				1999				Динамика, (фоиз) йил охиринда	
	сумма		таркиб		сумма		таркиб			
	Инг. бона	Инг. сифат								
1. Узлик маблағларининг манбалари	20500	23360	82,7	78,0	21172	26460	80,0	83,0	113,3	
2. Мажбуриятар	4300	6589	17,3	22,0	5293	5420	20,0	17,0	82,3	
Баланс	24800	29950	100	100	26465	31880	100	100	106,4	

Жадваг нисбатан 1 кўпайган. Й кўпайган, 1

Ҳам ни фойдалан маблағларни фаолияти манбаларда

Корхон корхоналар таркибини корхонала қарзлардан, қарзларда ўзгаришлар кўрсатади. Ё провардида — корхонал

Маълум киради:

- ишлаб чиқариш заҳиралари
- тугалланмаган ишлаб чиқар
- тайёр махсулот;
- олиб сотиладиган товарлар;
- кунгуччи давр сарфлари.

1999 йили 1997 йилга мий ҳажми 6,4 фоизга ё г манбалари 13,3 фоизга 17,7 фоизга камайган. Ларга кўра Корхонада тар таркибида ўзлик ўсиб бориши корхона собланади. Лекин бу им.

1 таҳлил этар эканмиз, шундаки тар таркибий таркибидаги ўнки зили тарга ёбий ъсир ўлаш влар (И. Илар

тлар ёки моддий айланма активлар ланма маблағлар турларининг ишлаб

чиқаришдаги тутган ўрни ҳар хил. Ишлаб чиқаришни давом эттириш учун ишлаб чиқариш заҳиралари ва туганланмаган ишлаб чиқариш қолдиқлари бўлиши лозим. Лекин уларнинг ҳажми ишлаб чиқариш талабларига мувофиқ оптималь бўлиши керак. Улар етишмаса ишлаб чиқариш тўхтаб қолади, ҳаддан ташқари кўп бўлса, айланма маблағларнинг айланниб туриши секинлашади, корхонанинг молиявий ҳолати ёмонлашади.

Ишлаб чиқилган тайёр маҳсулот омборларда йиғилиб қолмасдан ўз вақтида сотилиши, истеъмолчиларга юборилиши лозим. Олиб сотиладиган товарлар ҳам ўз вақтида сотилиб туриши даркор. Бу ҳолат корхоналарнинг заҳиралари ва харажатларини ёки моддий айланма активларининг динамик ва таркибий ўзгаришини таҳдил қилишни тақозо этади.

6-жадвал маълумотлари қуйидаги хulosаларга олиб келади:

- заҳира ва харажатлар таркибига кирувчи моддий айланма активларининг қолдиқлари таҳдил қилинаётган икки йил даврида турли хил йўналишда ўзгариб турди;
- ишлаб чиқариш заҳираларининг салмоғи 1997 йили икки марта камайди, 1999 йили кўпайди;
- демак, 1997 йили корхонада ишлаб чиқариш заҳираларининг қолдиги йил бошида ҳаддан ташқари кўп бўлган;
- туганланмаган ишлаб чиқаришни қолдиги ҳам ўзгариб турган, ҳам 1997 йили ҳам 1999 йили уларнинг салмоғи умумий заҳиралар ва харажатлар таркибида ошиб борган. Буни меъёрий ҳолат деб бўлмайди;
- юқорида айтилганидек, тайёр маҳсулотлар ўз вақтида сотилиб туриши керак. Кўриниб турибдики, тайёр маҳсулотларнинг заҳира ва харажатлар таркибидаги салмоғи 1999 йилнинг охирида қисқарган. Бу, албатта, молиявий ҳолатга ижобий таъсир кўрсатади. Лекин 1997-1999 йилларда тайёр маҳсулотларнинг ҳажми уч марта камайишига қарамасдан, корхона омборларида сотилмасдан турган тайёр маҳсулотларнинг ҳаддан ташқари кўплигини таъкидлаш лозим. Демак, ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларни сотишни тезлатиш корхона учун, албатта, муаммо бўлиб турибди.

Корхоналар молиявий фаолиятини умуман баҳолашни якунлар эканмиз, шуни айтиш керакки, таҳдил қилинаётган корхоналарда молиявий ҳолат талабларга жавоб бермайди, молиявий ҳолат умуман ёмонлашяпти, унинг сабаблари келгуси молиявий таҳдилда ҳар томонлама кўрсатилиб берилиши керак.

Корхона захиралари за харражатлари динамик ва таркибий кўрсаткичлари (минг сўм)

	1997		1998		Адміністрация (фонд) и иш оҳорият
	Сумма	таркиб	Сумма	таркиб	
1.	Ишлаб чиқариш захиралари	2720	3300	63,4	31,3
2.	Туганинчалган ишилаб чиқариш	736	2262	17,0	21,4
3.	Тайёр маҳсулот	780	4415	18,2	41,9
4.	Бонжалар	54	568	0,4	5,4
	Жами:	4290	10545	100	100
				8241	5740
				40,2	53,0
				3098	93,8

III БОБ. КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ МУСТАҲКАМЛИГИ ВА БАЛАНС ЛИКВИДЛИГИ ТАҲЛИЛИ

3.1. Корхоналарнинг молиявий мустаҳкамлигини таҳлили

Корхоналар молиявий ҳолатини умумий баҳолашдан кейингиси молиявий таҳлил босқичи бўлиб, корхоналарнинг молиявий мустаҳкамлиги таҳлили ҳисобланади. Молиявий мустаҳкамликни таҳлил қилишдан олдин молиявий мустаҳкамликнинг мазмуни тўғрисида келишиб олишимиз лозим.

Иқтисодий адабиётда молиявий мустаҳкамликка ва баланс ликвидлигига бир хил таъриф беришади ва аниқланаётган кўрсаткични ёки молиявий мустаҳкамлик ёки баланс ликвидлиги, яъни корхоналарнинг олинтан қароларни қайтариб бериш қобилиятига эгалик деб тушунилади. Молиявий мустаҳкамлик ва баланс ликвидлиги – бу ўз мазмунига эга бўлган икки хил молиявий кўрсаткичлар бўлиб, корхоналар молиявий фаолиятини ҳар хил нуқтаи назардан ифодалайди.

Молиявий мустаҳкамлик кўрсаткичи комплекс сифатидаги кўрсаткич бўлиб, у:

- корхоналарнинг мураккаб бозор муносабатлари даврида ишлаб чиқаришни сақланиб қолиш имкониятини;
- корхона маблағларидан эркин равиша фойдаланиш имконияти борлигини;
- ишлаб чиқаришни тўхтатмасдан, маҳсулот сотиш имконияти борлигини;
- корхоналар фаолиятининг умумий мустаҳкамлигини;
- корхоналар фаолиятига тўғри бошқарувлик қилинаётганлигини;
- корхоналарда мавжуд молиявий ресурсларни бозор муносабатларининг талабларига жавоб беришлигини;
- корхоналарнинг захира ва харажатларга бўлган эҳтиёжларини қопловчи манбалар борлиги даражасини кўрсатади.

Демак, молиявий мустаҳкамлик корхоналар молиявий ресурсларининг шаклланиши ва улардан фойдаланиш билан аниқланаади. Молиявий мустаҳкамликка корхоналарнинг бутун хўжалик, ишлаб чиқариш фаолиятининг ҳамма йўналишлари

таъсир кўрсатади. Унга ҳам ички, ҳам ташқи омиллар, шарт-шароитлар таъсир этади.

Ички омиллар сифатида Қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- корхонада ишлаб чиқаришнинг барқарорлиги;
- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш;
- ишлаб чиқаришни бошқариш;
- корхона низом фондининг ҳажми;
- корхона харажат ва даромадларининг нисбати;
- ўзлик маблағларининг манбалари ва корхона мажбуриятларининг нисбати;
- корхона айланма маблағлари таркиби.

Корхоналар ўз фаолиятида бошқа корхона ва ташкилотлар билан иқтисодий алоқаларда бўлар экан, корхоналар молиявий мустаҳкамлигига ташқи омиллар ҳам таъсир этади, улар таркибида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- корхонанинг товарлар бозоридаги ҳолати;
- корхонанинг экспорт ва импорт алоқалари;
- корхонанинг бошқа корхоналар, таъминловчи ва истеъмолчи корхоналар билан алоқаларда ишга оид активлиги;
- банк органдари, дебитор ва кредиторлар билан алоқалар;
- республикада амалга оширилаётган иқтисодий сиёсат, солиқ, нарх-наво ва молия, банк сиёсати, техника, технология сиёсати.

Шундай қилиб, молиявий мустаҳкамликка корхона ичидаги ва ундан ташқаридаги вазият, омиллар, шарт-шароитлар таъсир кўрсатар экан, лекин шу билан бирга молиявий мустаҳкамликнинг даражаси корхоналарнинг ҳозирги ва келгуси фаолиятига катта таъсир кўрсатади. Масалан, молиявий мустаҳкамликнинг даражасига биноан корхонада Қуйидаги муаммолар ечилади:

- корхона ходимларига ўз вақтида иш ҳақи тўлаб туриш;
- таъминловчи ва истеъмолчи корхоналар билан иқтисодий алоқаларни керакли даражала олиб бориш;
- банклардан олинган кредитларни ўз вақтида қайтариб туриш;
- давлат бюджетига тегишли солиқ ва тўловларни ўз вақтида ўтказиб туриш;
- бошқа корхона ва ташкилотлардан олинган қарзларни ўз вақтида қайтариб туриш;
- корхона ходимларини моддий рағбатлантириб бориш;

- корхона жамоасининг ижтимоий ривожланишини таъминлаш;
- корхонани техникавий даражасини кўтариб туриш.

Демак, молиявий мустаҳкамлик бир қанча омиллар, шартшароитлар таъсирининг якуни бўлиб, у ўз навбатида корхона фаолиятининг кўп томонларига таъсирини кўрсатади. Молиявий мустаҳкамликни таҳдил қилишни бошламасдан олдин яна бир муаммони кўриб чиқишимиз керак.

Бу молиявий мустаҳкамликнинг мазмуни шундан иборатки, молиявий мустаҳкамликни ўлчаш, баҳолаш учун фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизимини чегаралаб олиш лозим. В.Г. Артеменко, М.В. Беллендирларнинг¹ фикрича молиявий мустаҳкамлик корхона молиявий ресурсларини шаклланиш, тақсимланиш ва фойдаланиш самарадорлигини ифодалайди.

Лекин маълумки, корхоналар молиявий ресурсларининг шаклланиш, тақсимланиш ва фойдаланиш самарадорлиги уларнинг умуман молиявий ҳолати бўлса, молиявий мустаҳкамлиги корхоналар фаолиятини фақат бир шаклини, йўналишини ифодалайди.

А.Д. Шеремет, Р.С. Сайфулинларнинг фикрича молиявий мустаҳкамлик ва тўлашга қодирлик бир мазмунга эга бўлиб, тўлашга қодирлик молиявий мустаҳкамликнинг ташқари кўринишини ифодалайди².

Худди шу фикрга А.Н. Ли ва С.И. Шевченколар ҳам эга. Улар ўз мақолаларида молиявий мустаҳкамлик коэффициентининг таҳдили тўғрисида тўхталиб, тўлашга қодирлик кўрсатқичини таҳдил этганлар³.

Вақиқатла молиявий мустаҳкамлик ва тўлашга қодирлик ҳар хил мазмунга эга бўлиб, бу молиявий кўрсаткичлар турли усулда аниқланади. Ундан ташқари А.Н. Ли ва С.И. Шевченколар молиявий мустаҳкамликни молиявий барқарорлик деб қабул қилишган. Бу ҳам нотўғри. Молиявий барқарорлик бу — корхоналарнинг молиявий ҳолатини зарурый бир хил даражада туришини, пасаймаслигини ифодалайди.

¹ Артеменко В.Г., Беллендир М.В. Финансовый анализ. Москва, 1997 г. стр. 2.

² Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа. Москва, 1996 г. стр. 56.

³ Ли А.Н., Шевченко С.И. Основные принципы финансового анализа предприятия. Финансовое законодательство Республики Узбекистан. выпуск 1995 г. стр. 49.

Молиявий мустаҳкамлик тўғрисида гап борар экан, яна иккита нарсага эътибор бериш лозим. Бу молиявий мустаҳкамликнинг критерияси ва молиявий мустаҳкамликни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими. А.Н. Ли ва С.И. Шевченколарнинг фикрича, молиявий мустаҳкамликнинг критерияси аниқланиши лозим ва бу критерия сифатида корхоналарнинг банкрот бўлиши эҳтимоллигининг паст даражаси тавсия этилади. Авваламбор молиявий мустаҳкамликнинг даражасига биноан корхоналарнинг банкрот бўлиш эҳтимоллиги аниқланмайди.

Бизнинг фикримизча, молиявий кўрсаткичларни, шу жумладан, молиявий мустаҳкамлик бўйича ҳам критериялар эмас, оптималь ёки меъёрий даражалари тасдиқланиши керак.

Иқтисодий адабиётда молиявий мустаҳкамлик даражасини ўлчаш учун хар хил кўрсаткич тизимлари тавсия этилади. А.Н. Ли ва С.И. Шевченколар молиявий мустаҳкамликни аниқлаш учун корхона капиталининг таркибий кўрсаткичлари, В.Г. Артеменко ва М.В. Белленцирлар эса молиявий мустаҳкамликни таҳлил этишда нисбий кўрсаткичлар билан бирга абсолют кўрсаткичлардан ҳам фойдаланишган.

Молиявий мустаҳкамлик, албатта, нисбий кўрсаткичлар, захиралар ва харажатлар ҳамда уларни қопловчи манбалар нисбати билан аниқланиши лозим. Захира ва харажатлар билан уларни қопловчи маңбалар ўртасидаги фарқ – абсолют кўрсаткичлар молиявий мустаҳкамликни кўрсатмайди. Улардан фақат молиявий мустаҳкамликни аниқлаш учун ахборот базаси сифатида фойдаланилади. Шундай қилиб, иқтисодий адабиётда молиявий мустаҳкамликни таҳлил қилишда энг асосий муаммо, унинг иқтисодий мазмуни бўйича иқтисодчи олимлар ўртасида келишувчанлик ҳали йўқ. Молиявий мустаҳкамлик кўрсаткичларини ҳисоблаш услубияти бўйича ҳам иқтисодий адабиётда хатоликларга йўл қўйишган. Масалан А.Н. Ли ва С.И. Шевченколар томонидан молиявий мустаҳкамликнинг бир гурӯҳ кўрсаткичлари қўйидагича аниқланади.

1. Мулкий мустақиллик (автономия) коэффициенти	$= \frac{\text{Корхонанинг капитали}}{\text{Корхона активларининг ўртacha қиймати}}$
2. Молиявий мустаҳкамлик коэффициенти	$= \frac{\text{Корхона капитали} + \text{узоқ муддади мажбуриятлар}}{\text{Корхона активларининг ўртacha қиймати}}$

$$3. \text{Банкротлик коэффициенти} = \frac{\text{Ички капитал}}{\frac{\text{Корхона активларининг}}{\text{ўртача қиймати}}}$$

Маълумки, динамик кўрсаткичлар икки шаклда бўлиши мумкин. Бу лаҳзалик (моментлик) динамик кўрсаткичлар ва интерваллик динамик кўрсаткичлар.

Лаҳзалик динамик кўрсаткичлар – аниқ кунга келтирилган маълумотлар, яъни ҳар ой, ҳар чоракни биринчи кунига, йилни бошига, охирига келтирилган маълумотлар.

Интерваллик динамик кўрсаткичлар – ҳар бир даврга аниқланган ўртача миқдор маълумотлар, яъни ўртача бир ойга, бир чоракка, бир йилга.

Ходисаларни миқдорий ифодалаш қонуниятининг талабларидан бири шундан иборатки, лаҳзалик динамик кўрсаткичлар асосан лаҳзалик динамик кўрсаткичлари билан, интерваллик динамик кўрсаткичлар интерваллик кўрсаткичлари билан таққосланиши лозим. Кўриниб турибдики, юқорида келтирилган кўрсаткичларни аниқлаш услуби бу талабга жавоб бермайди.

Кўрсаткичларнинг маҳражида корхона активларининг ўртача қиймати келтирилган, яъни интерваллик динамик кўрсаткичлар. Бу кўрсаткичларнинг сувратида эса, ўзлик капиталнинг қолдиқ суммалари (даврнинг бошига ёки охирига), яъни лаҳзалик динамик кўрсаткичлари келтирилган. Демак, фойдаланилаётган кўрсаткичлар нотўғри ҳисобланган. Пробарлида, молиявий мустаҳкамлик таҳлилини бошламасдан аввал яна бир муаммони кўришга тўғри келади.

Бу – молиявий мустаҳкамликни таҳлил этишда фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизимиdir. Бу борада ҳам муаллифларнинг тавсиялари турлича.

А. Н. Ли, С. И. Шевченколар қуйидаги кўрсаткичлар тизимини тавсия этганлар:

- жорий ликвидлик (коплаш) коэффициенти;
- муҳлатли ликвидлик коэффициенти;
- абсолют ликвидлик коэффициенти;
- ҳаракатчан ликвидлик коэффициенти;
- ишчи капиталнинг фойдаланиш самараандорлиги;
- қарздорлик динамик омили;
- молиявий қарамлик коэффициенти;

- ўзлик-қарамлик коэффициенти;
- молиявий мустаҳкамлик коэффициенти;
- моневрганлик коэффициенти;
- банкротлик коэффициенти;
- асосий воситаларни янгилаш коэффициенти;
- қарзлар таъминланиш коэффициенти;
- кредиторларни мудофааланганилиги коэффициенти;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ўртасидаги нисбат
- айланма ва айланмадан ташқари маблағлар ўртасидаги нисбат

Кўриниб турибдики, тавсия қилинган кўрсаткичлар тизимида молиявий мустаҳкамлик кенг равиша кўрилади, молия мустаҳкамлигига боғлиқ бўлмаган кўрсаткичлар ҳам тавсия этилади.

А.Д. Шеремет, Р.С. Сайфулин «Бозор мустаҳкамлигини баҳолаш» сарлавҳа остида молиявий мустаҳкамликни таҳлил қилиш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизимини тавсия этганлар:

- автономия коэффициенти;
- ўзлик маблағлари ва қарзга олинган маблағлар ўртасидаги нисбат коэффициенти;
- ҳаракатчан ва ноҳаракатчан маблағлар ўртасидаги нисбат коэффициенти;
- чаққон ҳаракат қилиш коэффициенти;
- ўзлик маблағлар билан таъминланиш коэффициенти;
- ишлаб чиқариш мол-мулқнинг коэффициенти;
- узоқ муддатга қарз олиш коэффициенти;
- қисқа муддатга олинган қарзлар коэффициенти;
- захиралар ва харожатларни шаклланиш манбаларини коэффициенти.

Бу муаллифлар ҳам молиявий мустаҳкамликни кенг равиша ифода этганлар. В.Г. Артеменко, М.В. Беллендир молиявий мустаҳкамликни таҳлил этиш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланишган:

- ўзлик маблағлар билан таъминланиш коэффициенти;
- моддий захираларни ўзлик маблағлар билан таъминланиш коэффициенти;
- ўзлик капиталнинг чаққон ҳаракат қилиш коэффициенти;
- доимий активлар индекси;
- узоқ муддатга қарз олиш коэффициенти;
- эскириш коэффициенти;

- капиталнинг реал қиймати коэффициенти;
- автономия коэффициенти;
- ўзлик ва қарзга олинган маблағлар ўртасидаги нисбат коэффициенти.

Бу тавсия қилинган кўрсаткичлар тизимида бевосита молиявий мустаҳкамликни ифодаловчи кўрсаткичлар кам бўлиб (битта-иккита), улар молиявий мустаҳкамлик даражасини таҳдил этиш имкониятини бермайди.

И.Т. Абдукаримов ўз монографиясида молиявий мустаҳкамликни таҳдил қилиш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланган:

- автономия коэффициенти;
- молиявий мустаҳкамлик коэффициенти;
- молиявий қарамлик коэффициенти;
- ўзлик капиталнинг чаққонлик коэффициенти;
- қарзга олинган маблағларни йириклиштириш коэффициенти;
- қарзга олинган ўзлик капиталлар ўртасидаги нисбат коэффициенти.

Фикримизча бу кўрсаткичлар тизими ҳам молиявий мустаҳкамликни ҳар томонлама таҳдил қилиш имкониятига эга эмас.

Юқорида келтирилган муаллифларнинг тавсияларини таҳдил қилиш бизни қуйидаги холосаларга олиб келди:

Биринчидан, молиявий мустаҳкамликни мазмuni муаллифлар томонидан ҳар хил ифодаланиляпти.

Иккинчидан, молиявий мустаҳкамлик молиявий ҳолатнинг бошқа йўналишлари, шакллари-молиявий барқарорлик, баланс ликвидлиги билан аралаштирилиб юборилмоқда.

Учинчидан, молиявий мустаҳкамликни таҳдил этиш учун ҳар хил тизимдаги кўрсаткичлар тавсия этилмоқда ва бу кўрсаткичлар таркибида молиявий мустаҳкамликка алоқаси бўлмаган кўрсаткичлар тавсия этилмоқда.

Тўртинчидан, тавсия этилган кўрсаткичлар муаллифлар томонидан ҳар хил усулда аниқланади ва бу борада хатоликларга ҳам йўл қўйилмоқда.

Бешинчидан, кўрилган тавсияларда молиявий мустаҳкамлик кўрсаткичлари асосий ва кўшимча кўрсаткичларга бўлинмаяпти.

Маълумки, молиявий мустаҳкамлик корхоналарда фойдаланаётган ишлаб чиқариш захиралари ва харажатлари ёки мод-

дий айланма маблағлари билан уларни қопловчи манбалар ўртасидаги ўзаро нисбатни таърифлайди, баҳолайди.

Демак, молиявий мустаҳкамликнинг мазмунин захира ва харажатларни қопловчи манбалар ўртасидаги ўзаро нисбат ҳамда боғланиш билан боғлик ва молиявий мустаҳкамчиликни миқдорий таҳлил қилишга бағишиланган, фойдаланаётган кўрсаткичлар ҳаммаси шу моддий айланма маблағлари ва уларни қопловчи манбалар ўртасидаги ўзаро нисбатни, ўзаро муносабатни, ўзаро боғланишини таърифлаш, баҳолаш лозим.

Молиявий мустаҳкамликни ҳар хил шаклларини, ҳар томонлама таҳлил этиш учун икки гурӯҳ кўрсаткичлардан фойдаланиш лозим, яъни:

1. Асосий кўрсаткичлар;
2. Кўшимча кўрсаткичлар.

Ўқув қўлланмани келгуси ёритишларида бутун аниқланадиган молиявий кўрсаткичлар асосан бухгалтерия баланси маълумотларига асосланади ва шу сабабли молиявий мустаҳкамликни бевосита таҳлилини бошлишдан олдин яна бир масалани ечиб олишимиз керак.

Юқорида таъкидланғандек, Ўзбекистон Республикасида 1997 йил 1 январдан корхона-бухгалтерия балансининг янги шаклига ўтилди. Уч бўлимли балансдан икки бўлимли балансга ўтдик ва баланснинг бўлим, модда, мисра кодлари ҳам ўзгарди. Молиявий таҳлилда корхоналар молиявий ҳолати фақат 1997 йил ва ундан кейинги йилларда ўтказилмасдан, ундан олдин тузилган баланслар бўйича ҳам ўтказилиши лозим. Молиявий таҳлил асосан баланс маълумотларига қараб ўтказилар экан, 1997 йилдан олдинги ва 1997 йилдан кейин фойдаланаётган баланслар ўртасидаги алоқаларни, ўзгаришларни аниқлаб олишимиз керак.

Бунинг учун қуйидаги жадвал маълумотларини эътиборга олишимиз лозим.

Баланс бўлинмалари

Баланс активи		Баланс пассиви			
Баланс бўлинмлари	1993-1996 йй., сатр коди	1997 й. 1 январдан, сатр коди	Баланс бўлинмлари	1993-1996 йй., сатр коди	1997 й. 1 январдан, сатр коди
1	080	110	1	480	390
2	180		2	520	
3	330	} 300	3	770	} 540
Баланс	360	310	Баланс	780	550

Кўриниб турибдики, уч бўлимли балансдан икки бўлимли балансга ўтлик, баланс бўлинларининг сатр кодлари ўзгарди. Баланс активининг биринчи бўлими 080 дан 110 га, иккинчи ва учинчи бўлинлари 180 ва 330 дан 300 га, баланс пассивининг биринчи бўлими 480 дан 390 гача, иккинчи ва учинчи бўлинлари 520 ва 770 дан 540 га ўзгартирилди ва баланс сатр коли актив томонда 360 дан 310 га ва пассив томонда 780 дан 550 га айлантирилди.

Уч бўлимли балансдан икки бўлимли балансга ўтиш муносабати билан молиявий таҳлилда аниқланадиган бир қанча кўрсаткичларни ҳисоб-китоби мураккаблашди. Илгари айланма активлар таркибиغا кирувчи захиралар ва харажатлар, яъни моддий айланма маблағлар (180), пул маблағлар ва ҳисоб-китобдаги маблағлар, хусусан пул айланма маблағлар (330), янги баланснинг актив томонида иккincinnit бўлим сифатида, бир жойда 300 сатр коли билан, баланснинг пассив томонидаги мажбуриятлар таркибиغا кирувчи узоқ муддатли мажбуриятлар (520) ва қисқа муддатли мажбуриятлар (770) янги баланснинг пассив томонида иккинчи бўлим сифатида, бир жойда 540 сатр коли билан кўрсатилади.

Молиявий таҳтида моллий ва пул айланма маблағлари алоҳида, узоқ ва қисқа муддатли мажбуриятлар алоҳида кўрсатилиши керак. Демак, уларни янги баланс маълумотларига қараб оддиндан ҳисоблаб билиш лозим. Бунинг учун эътиборга олиишимиз кераккии, эски баланслаги 180 сатр коли янги баланснинг 120, 130, 140, 150, 160 сатр колларига баробар, 330 сатр коли янги баланснинг 170, 180, 190, 200, 210, 220, 230, 240, 250, 260, 270, 280, 290 сатр колларининг суммасига баробар ва эски баланснинг пассивидаги 520 сатр коли янги баланснинг 400 ва 410 сатр колларига баробар, 770 сатр коли янги

баланснинг 420, 430, 440, 450, 460, 470, 480, 490, 500, 510, 520, 530 сатр кодларининг суммасига баробардир.

Демак, молиявий таҳлилни давом эттирарканмиз, унинг боскичларидан бири бўлган молиявий мустаҳкамлик таҳлилини икки вариантда ўтказишга, эски, 1997 йилдан олдинги йилларда тузилган баланс бўйича ва 1997 йилдан бошлаб тузилган, янги баланс бўйича олиб боришга тўғри келали. Бунда «эски» ва «янги» балансларга асосланилади.

Маълумки, Республикада 2002 йил 1 январдан янги баланс шаклига ўтиш мўлжалланилмоқда. Янги баланс шакли ва 2002 йил 1 январгача тузилган бухгалтерия баланси бўлимлари ва моддалари билан 2002 йилдан бошлаб тузиладига бухгалтерия баланси бўлимлари ва моддалари ўртасидаги алоқа, ўзгаришлар ўкув қўлланманинг иловаларида келтирилган.

Энди бевосита молиявий мустаҳкамликни таҳлил қилиш, уни миқдорий ифодалаш тўғрисида сўз юритсак:

Асосий кўрсаткичлар.

Маълумки, молиявий мустаҳкамлик захира ва харажатлар, уларни қояловчи манбалар ўртасидаги нисбат билан аниқланади. Бу манбалар уч хил бўлиши мумкин.

1. Ўзлик манбалари.

Корхона моддий маблағларни қоплаш учун умумий ўзлик манбаларининг бир қисмидан фойдаланади. Қолган қисмидан узоқ муддатли активларни қоплаш учун фойдаланилади. Демак, корхона умумий ўзлик манбаларидан узоқ муддатли активларнинг қийматини айриб ташлаши лозим, яъни баланслар шакли бўйича:

- эски баланс шакли бўйича 480 – 080;
- янги баланс шакли бўйича 390 – 110.

Биринчи манбанинг символи Е^c.

2. Ўзлик манбалари ва корхонанинг узоқ муддатли мажбуриятлари. Демак, ўзлик манбаларига корхонанинг узоқ муддатли мажбуриятлари қўшилади, яъни баланс шакли бўйича:

- эски баланс шакли бўйича (480-080)+520;
- янги баланс шакли бўйича (390-110)+400+410.

Иккинчи манбанинг символи Е^l.

3. Манбаларининг ҳаммаси, яъни ўзлик манбалар ва корхонанинг узоқ-қисқа муддатли мажбуриятлари. Баланс шакли бўйича умумий манбаларининг ҳажми қўйидалича аниқланади:

- эски баланс шакли бўйича (480-080)+520+770;

- янги баланс шакли бўйича (390-110)+540;

Учинчи манбанинг символи Е².

Юқорида кўрилган манбалар, яъни Е^c, Е^l, Е² билан захиралар ва харажатлар, моддий айланма маблағлар ўртасидаги нисбатга биноан молиявий мустаҳкамлик тўрт шаклда бўлиши мумкин:

1. Абсолют молиявий мустаҳкамлик;
2. Меъёрий молиявий мустаҳкамлик;
3. Номеъёрий молиявий мустаҳкамлик;
4. Инқирозга учраган молиявий ҳолат.

Абсолют молиявий мустаҳкамлик деб шундай вазият тушуниладики, корхонанинг моддий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжи узлик маблағлар манбалари билан тўлиқ қопланади ва корхона яна узоқ ва қисқа муддатли мажбуриятлардан фойдаланиш имкониятига эга. Демак, корхона ўз эҳтиёжини қоплаш билан бирга ортиқча манбаларга эга, ундан ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва бошқа эҳтиёжларга фойдаланиш мумкин. Хулоса: абсолют молиявий мустаҳкамлик молиявий мустаҳкамликнинг энг юқори даражаси ҳисобланади.

Меъёрий молиявий мустаҳкамлик шундай вазиятки, корхонанинг моддий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини қоплаш учун ўзлик маблағлар манбалари етишмайди ва шу сабабли корхона узоқ-қисқа муддатли мажбуриятлардан фойдаланади. Демак, корхонанинг моддий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжи манбалар билан қопланган, унинг кўп ортиқча маблағларй бўлмаслиги мумкин. Лекин корхона меъёрий равишда ўз фаолиятини давом этиши мумкин.

Номеъёрий молиявий мустаҳкамликда корхона оғир ахволга тушиб қолган ҳисобланади, корхонанинг молдий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини ўзлик маблағлар манбалари ва узоқ муддатли мажбуриятлар қопламайди, қопланмаган қисми факат қисқа муддатга олинган мажбуриятлар ҳисобидан қопланади. Бу мажбуриятларни тез фурсатла қайтариш лозим. Агарда корхона ўз молиявий ҳолатини яхшилаш учун керакли тадбирларни амалга оширмаса, у молиявий инқирозга дучор бўлиш арафасида бўлади.

Инқирозга учраган молиявий ҳолатда корхонанинг захира ва харажатларга бўлган эҳтиёжи бутун мавжуд манбалардан фойдаланилса ҳам тўлиқ қопланмайди.

Юқорида кўрсатилган молиявий мустаҳкамликнинг шакллари ҳар хил молиявий вазиятларда бўлиши мумкин. Ҳар бир шакл уч вазиятга эга.

Энди шу вазиятларнинг шаклланишини кўриб чикамиз. Бунинг учун вазиятлар мазмунини аниқлашни оддийлаштириш мақсадида корхоналар балансини 1997 йилдан олдин тузилган шаклидан фойдаланиб, шу балансни керакли бўлим, моддалари, сатр кодларидан фойдаланамиз ва фоизлар сифатида келтирамиз.

1. Абсолют молиявий мустаҳкамлик.

Бу молиявий мустаҳкамлик бўлиши учун корхонанинг моддий айланма маблағларига бўлган эҳтиёжи билан уни қопловчи манбалар ўртасидаги нисбат қўйидаги молиявий вазиятлар талабларига жавоб бериши лозим:

1. $(E^c : 180) \times 100 \leq 100\%$.
2. $(E^t : 180) \times 100 \leq 100\%$.
3. $(E^e : 180) \times 100 \leq 100\%$.

Келтирилган молиявий вазиятлар шуни кўрсатадики, корхоналар ўзининг моддий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжларини ҳам ўзлик манбалар, ҳам корхона мажбуриятлари – узоқ ва қисқа муддатга олинган карзлар билан қоплаши мумкин.

Лекин юқорида ифодаланган учта манбалар билан корхонанинг моддий айланма маблағларига бўлган эҳтиёжи ўртасидаги нисбат хамма вазиятлар бўйича 100 фоизга баробар ёки ундан кўп бўлиши лозим. Демак, молиявий мустаҳкамлик абсолют даражада бўлиши учун корхона эҳтиёжи ўзлик манбалар билан тўлиқ қопланиши керак. Корхона шу вазиятда ҳам ташқи мажбурият манбаларидан фойдаланиши мумкин.

Кўриниб турибдики, корхона ўзининг моддий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини тўлиқ қоплаш билан ортиқча манбаларга эга бўлиб, ундан ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва бошқа мақсадларда фойдаланиши мумкин.

Абсолют молиявий мустаҳкамлик – молиявий мустаҳкамликни энг юкори даражаси бўлиб, бозор муносабатларига ўтилаётган мураккаб, оғир шарт-шароитларда ҳам мавжуд.

2. Меъёрий молиявий мустаҳкамлик.

Бу молиявий мустаҳкамлик бўлиши учун корхонанинг моддий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжи билан уни қопловчи манбалар ўртасидаги нисбат қўйидаги молиявий вазиятлар талабларига жавоб бериши лозим:

1. $(E^c : 180) \cdot 100 < 100\%$.
2. $(E^t : 180) \cdot 100 \geq 100\%$.
3. $(E^e : 180) \cdot 100 \geq 100\%$.

Келтирилган молиявий вазиятлар шуни күрсатади, корхонада мавжуд ўзлик манбалар Корхонанинг моддий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини қопламайди ва бу эҳтиёжнинг қопланмаган қисми корхона мажбуриятлари – узоқ-қисқа муддатга олинган қарзлар ҳисобидан қопланади.

Маълумки, корхоналар қабул қилинган қонун – меъёрий материалларга биноан ўзларининг маблағларга бўлган эҳтиёжини бир қисмини узоқ ва қисқа муддатга олинган қарзлар ҳисобидан қоплаши мумкин.

Демак, агарда, корхоналар меъёрий молиявий мустаҳкамликка эга бўлса, у кўп кўшимча манбаларга эга бўлмаслиги мумкин. Лекин бу корхона, ўз фаолиятини бемалол давом этиш имкониятига мавжуд. Бу молиявий мустаҳкамлик шакли амалиётда абсолют молиявий мустаҳкамликка нисбатан кўпроқ учраб туради.

3. Номеъёрий молиявий мустаҳкамлик.

Корхоналарда бу шаклдаги молиявий мустаҳкамлик бўлиши учун корхонанинг моддий айланма маблағларига бўлган эҳтиёжи билан уни қопловчи манбалар ўртасидаги нисбат қўйидаги молиявий вазиятлар талабларига жавоб бериши лозим:

1. $(E^c : 180) \cdot 100 < 100\%$
2. $(E^t : 180) \cdot 100 < 100\%$
3. $(E^z : 180) \cdot 100 \geq 100\%$

Қўриниб турибдики, корхонанинг моддий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини қоплаш учун корхонанинг ўзлик манбалари ҳамда узоқ муддатга олинган қарзлар етишмайди ва корхона ўз эҳтиёжини қисқа муддатга олинган қарзлар ҳисобидан қоплади. Маълумки, қисқа муддатли қарзлар бир йил муддатгача олиниди, демак, улар якин фурсатда қайтарилиши лозим.

Номеъёрий молиявий мустаҳкамликка учраган корхоналарни реонимацияга тушшиб колган касаллар билан таққослаш мумкин. Бу корхоналарда молиявий ҳолатни яхшилаш учун керакли тадбирлар амалга оширилмаса, уларнинг фаолияти тўхтаб қолиши турган гап.

Ҳаёт шуни тасдиқлаяптики, мураккаб бозор муносабатлари даврида номеъёрий молиявий мустаҳкамликка эга бўлган корхоналар кўпроқ учраб турибли.

4. Инқизозга учраган молиявий ҳолат.

1. $(E^c : 180) \cdot 100 < 100\%.$
2. $(E^t : 180) \cdot 100 < 100\%.$
3. $(E^z : 180) \cdot 100 < 100\%.$

Инқирозга учраган молиявий ҳолат шуни кўрсатадики, на ўзлик манбалар, на узоқ ва қисқа муддаттга олинган қарзлар корхонани моддий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини қопламайди. Демак, корхона ўз фаолиятини мўътадил равишда давом этолмайди. Корхона ўз мажбуриятларидан қутилиш имкониятига эга эмас. Бу шароитда корхонага кредит берган банклар, корхонанинг таъминловчилари, кредиторлари унинг устидан хўжалик судига аризалар топшириб, корхонани банкрот деб эълон қилиш илтимосини ҳавола этиши мумкин.

Аризалар хўжалик суди органларида кўриб, натижалари икки хил шаклда баён қилиниши мумкин.

1. Инқирозга учраган молиявий ҳолатли корхона, агар ўзига маблағлар билан ёрдам берувчи корхона ва ташкилотларни, яъни ҳомийларни топса ёки керакли органларнинг қарорларига биноан бу корхонани ишлаб чиқариш, молиявий ҳолатини яхшилаш мақсадида ташқаридан бошқарувчи тайинланган тақдирда, хўжалик суди органлари бу корхонани саноатда бўлса 1,5, қишлоқ хўжаликда бўлса, 2 йил муддатгача санацияга ўтказиши мумкин.

Бу муҳлат тамом бўлиши билан хўжалик суди органлари масалага яна қайтиб, корхонанинг молиявий ҳолати яхшиланган бўлса, уни рўйхатдан ўчиради, бироқ корхонанинг молиявий ҳолати яхшиланган бўлмаса, уни банкрот деб эълон қиласи, мол-мулки аукционда сотилиб, корхона қарзлари эгаларига қайтариб берилади.

2. Инқирозга учраган молиявий ҳолатли корхона керакли ҳомийларни топа олмаса, унга ташқаридан бошқарувчи тайинланмаса, корхона хўжалик суди органларининг қарорига биноан банкрот деб эълон қилинади ва мол-мулки аукционда сотилади.

Республикада банкрот деб эълон қилинган корхона ва ташкилотлар кам эмас. 1999 йили бундай корхона ва ташкилотларни сони 969 ни ташкил этган. Шундай қилиб, молиявий мустаҳкамликни шаклланиши молиявий вазиятлари умуман қуйидагича бўлади:

1. Абсолют молиявий мустаҳкамлик:

1. $(E^c : 180) \cdot 100 \geq 100\%$.
2. $(E^t : 180) \cdot 100 \geq 100\%$.
3. $(E^r : 180) \cdot 100 \geq 100\%$.

2. Мебёрий молиявий мустаҳкамлик:

1. $(E^c : 180) \cdot 100 < 100\%$.
2. $(E^t : 180) \cdot 100 \geq 100\%$.

3. $(E^x : 180) \cdot 100 \geq 100\%$.

3. *Номеъерий молиявий мустаҳкамлик:*

1. $(E^c : 180) \cdot 100 < 100\%$.

2. $(E^l : 180) \cdot 100 < 100\%$.

3. $(E^x : 180) \cdot 100 \geq 100\%$.

4. *Инқирозга учраган молиявий ҳолат:*

1. $(E^c : 180) \cdot 100 < 100\%$.

2. $(E^l : 180) \cdot 100 < 100\%$.

3. $(E^x : 180) \cdot 100 < 100\%$.

Юқорида кўрилган молиявий мустаҳкамликнинг шаклланиш молиявий вазиятлари бизнинг мамлакатда мавжуд иқтисодий арабиётда умуман қабул қилинган тавсияларга асосланган. Лекин корхонанинг захира ва харажатларга ёки моддий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжи ва уларни қопловчи манбалар, яъни E^c , E^l , E^x ўртасидаги нисбат тўғрисида гап борар экан, қабул қилинган меъерий ҳужжатларга биноан ва фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг амалиётига асосланиб, шу нарса аниқланганки, корхоналарнинг моддий маблағларга бўлган ихтиёжининг 50 фоизгача қисми корхонанинг ўзлиқ маблағлар манбалари билан, қолган қисми эса узоқ ва қисқа муддатга олинган қарзлар ҳисобидан қопланиши мумкин, яъни

$(E^c : 180) > 50\%$.

Бу ҳолатни эътиборга олсак, юқорида келтирилган молиявий мустаҳкамликнинг шаклланиш вазиятларини бироз оддийлаштириш имкониятлари пайдо бўлади. Молиявий мустаҳкамликнинг тўрт шакли қўйиладигча бўлиши мумкин:

1. *Абсолют молиявий мустаҳкамлик.*

$(E^c : 180) \cdot 100 > 100\%$

Кўриниб турибдики, корхона ўзининг моддий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини ўзининг ўзлиқ маблағлар манбалари билан 100 фоиз ва ундан ошиқ, яъни тўлиқ қоплайди. Демак, корхонада ташқари мажбуриятлардан, яъни узоқ ва қисқа муддатга олинган қарзлардан фойдаланиш зарурияти йўқ. Қолган яна икки молиявий вазиятларни ҳисоб-қитоб қилишни ҳожати йўқ. Корхонада абсолют молиявий мустаҳкамлик мавжуд.

1. *Меъерий молиявий мустаҳкамлик:*

1. $(E^c : 180) > 50\%$ лекин $< 100\%$;

2. $(E^l : 180) \cdot 100 \geq 100\%$.

Демак, корхонанинг моддий маблағларга бўлган эҳтиёжини 50 фоиздан ошиғи, лекин 100 фоиздан кам қисми корхонанинг ўзлик маблағлар манбалари билан қопланаяпти. Колган қисми эса узоқ муддатли қарзлар ҳисобидан қопланади. Учинчи молиявий вазиятни ҳисоблашни ҳожати йўқ. Корхона бемалол ўз фаолиятини давом этиши мумкин.

3. Номеъерий молиявий мустаҳкамлик:

1. $(E^c : 180) \cdot 100 > 50\%$.
2. $(E^t : 180) \cdot 100 > 50\%$, лекин $< 100\%$.
3. $(E^x : 180) \cdot 100 \geq 100\%$.

4. Инқирозга учраган молиявий ҳолат:

1. $(E^c : 180) \cdot 100 < 50\%$.
2. $(E^t : 180) \cdot 100 < 100\%$.
3. $(E^x : 180) \cdot 100 < 100\%$.

Бизнинг тавсияларимизда ҳисоб-китобни оддийлаштиришдан, қисқартиришдан ташқари молиявий мустаҳкамликни ҳар бир шаклида молиявий вазиятларни келиб чикиш сабаблари — корхонанинг ҳар хил манбалардан фойдаланишга мажбур бўлишлиги кўрсатиб берилган.

Энди юқорида кўрилган молиявий мустаҳкамликнинг шакларини корхонамиз маълумотларига асосланиб аниқлаймиз.

8-жадвал

**Молиявий мустаҳкамлик кўрсаткичлари
(минг сўм)**

	1996 йил		1998 йил	
	Йил бонцида	Йил охирда	Йил бонцида	Йил охирда
Маълумотлар базаси				
Актив				
1. Асосий воситалар ва айланмадан ташқари активлар (080)	223.0	252	285	350
2. Захиралар ва харажатлар (180)	428	527	500	550
3. Пул маблаглар ва ҳисоб-китобдаги маблаглар (330)	221	250	349	342
Пассив				
1. Ўзлик маблагларнинг манбалари (480)	353	459	500	600
2. Узоқ муддатли пассивлар (520)	-	27	24	50
3. Ҳисоб-китоблар ва бошқа пассивлар (770)	519	543	600	592
Захира ва харажатларни қопловчи манбалар:				

	1996 йил		1998 йил	
	Инф бошда	Инф охирда	Инф бошда	Инф охирда
1. Ўзлик маблағларнинг манбалари (E^c) → E^c	130	207	225	250
2. Ўзлик маблағларнинг манбалари ва узоқ муддатли пассивлар ($480-080$) + $520 \rightarrow E^t$	130	234	249	300
3. Умумий манбалар – ўзлик маблағларнинг манбалари, узоқ муддатли пассивлар, ҳисобкитоб ва бошқа пассивлар ($480-080$) + $520 + 770 \rightarrow E^s$	649	777	849	892
Молиявий мустаҳкамлик кўрсаткичлари (фонз):				
1. Молиявий вазият ($E^c : 180$) · 100	30,3	39,3	45,0	46,0
2. Молиявий вазият ($E^t : 180$) · 100	30,3	44,4	50,0	54,5
3. Молиявий вазият ($E^s : 180$) · 100	151,6	147,7	170,0	162,2

Жадвалдан қўриниб турибдики, корхонада молиявий мустаҳкамлик паст даражада ўзлик маблағларнинг манбалари корхона эҳтиёжининг 50 фоизини ҳам қопламайди. Узоқ муддатли қарзлардан фойдаланса ҳам, бу эҳтиёж 100 фоиздан камга қопланган. Демак, бу эҳтиёжни 100 фоиздан кўпга қопланиши асосан қисқа муддатга олинган қарзлар ҳисобидан бўляпти. Корхонада номеъёрий молиявий мустаҳкамлик мавжуд. Агарда тез фурсатда корхона ўзининг молиявий ҳолатини яхшилаш учун керакли тадбирларни амалга оширмаса, молиявий инқирозга учраши мумкин.

Юқорида кўрилган молиявий мустаҳкамлик кўрсаткичи, унинг тўрт турдаги шакллари асосий кўрсаткич бўлиб, иқтисодий адабиётда молиявий мустаҳкамликни таҳлил этиш учун бир қанча бошқа кўрсаткичлар ҳам тавсия этилган. Фикримизча уларни кўшимча кўрсаткичлар сифатида қабул қилиш мақсадта мувофиқ.

А.Д. Шеремет, Р.С. Сайфуллин¹ шундай кўрсаткичлар сифатида куйидаги коэффициентларни тавсия этадилар:

- ўзлик манбалар коэффициенти;
- ўзлик ва мажбуриятлар нисбати;
- ҳаракатчан ва ҳаракатсиз маблағлар нисбати;
- чаққонлик коэффициенти;

¹ Шеремет А.Д., Сайфуллин Р.С. «Методика финансового анализа». М., 1996.

- ўзлик маблағларнинг манбалари билан таъминланганлик; коэффициенти;
- ишлаб чиқаришга белгиланган мол-мулк коэффициенти;
- қарзларни узоқ муддатта олиш коэффициенти;
- қисқа муддатли қарзлар коэффициенти;
- захира ва харажатларни шаклланишида мустақил манбалар коэффициенти;
- кредиторлик қарзлар коэффициенти.

В.В. Ковалёв¹ қуйидаги молиявий коэффициентларни тавсия этган:

- ўзлик капиталнинг жамланганлик коэффициенти;
- узоқ муддатли мажбуриятларнинг таркибий коэффициенти;
- ўзлик капиталнинг чаққонлик коэффициенти;
- қарзларни узоқ муддатга олиш коэффициенти.

В.Г. Артеменко, М.В. Беллендер² қуйидаги молиявий кўрсаткичлардан фойдаланганлар:

- ўзлик маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти;
- моддий захираларни ўзлик маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти;
- ўзлик капиталнинг чаққонлик коэффициенти;
- доимий активларнинг динамикаси;
- мол-мулкнинг реал қиймати коэффициенти;
- эскириш коэффициенти;
- автоматик-мустақиллик коэффициенти;
- ўзлик ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффициенти.

И.Т. Абдукаримов³ қуйидаги молиявий кўрсаткичларни тавсия қиласди:

- автономлик коэффициенти;
- молиявий қарамлик коэффициенти;
- ўзлик капиталнинг чакконлик коэффициенти;
- қарзга олинган капиталнинг жамланганлик коэффициенти мажбуриятлар ва ўзлик капиталлар нисбати.

Юқорида келтирилган тавсияларни таҳлил этиб қуйидаги хуносаларга келишимиз мумкин:

¹ Ковалёв В.В. «Финансовый анализ». М., 1997.

² Артёменко В.Г., Беллендер М.В., «Финансовый анализ». М., 1997.

³ Абдукаримов И.Т. «Как читать и анализировать финансовую отчётность». Ташкент, 1998.

Биринчидаш, муаллифларнинг тавсияларида ҳар хил тизимдаги кўрсаткичлр тавсия этилиб, уларнинг таркибида факат 2-3 та кўрсаткичлар қайтарилади.

Иккинчидаш, тавсия этилган кўрсаткичлар таркибида молиявий мустаҳкамликка ҳеч қандай алоқаси бўлмаган кўрсаткичлар фойдаланилган (эскириш, кредиторлик ва ҳоказо).

Учинчидаш, тавсия этилган кўрсаткичлар таркибида бир мазмунли, бир бирини кайтарадиган кўрсаткичлар ҳам мавжуд(ўзлик маблағларнинг автономлиги, ўзлик маблағлар ва мажбуриятлар нисбати, молиялаштириш, қарзга олиш коэффициентлари).

Тўртингчидаш, тавсияларда шундай кўрсаткичлар борки, улар бўйича меъёрий даражаларни тасдиқлаб бўлмайди. Масалан, қарзга олиш коэффициенти, олинган қарзларнинг таркиби ва ҳоказо.

Бешинчидаш, молиявий мустаҳкамликни таҳлил қилиш учун фойдаланарадиган қўшимча кўрсаткичлар таркиби чегараланмаган. Қўшимча кўрсаткичлар молиявий мустаҳкамликка алоқадор бўлиб, уларнинг таркиби чегараланиши лозим. Улар молиявий мустаҳкамликни алоҳида томонларини ифодалаб, шулар бўйича меъёрий даражаларни аниқлаш имконияти бўлиши керак.

Бизнинг фикримизча, шундай кўрсаткичлар сифатида куйидаги молиявий коэффициентлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

- айланма маблағларни ўзлик манбалар билан таъминланганлик коэффициенти;
- мажбурият ва ўзлик манбаларнинг нисбат коэффициенти;
- молиявий қарамлик коэффициенти;
- ўзлик капиталнинг чакконлик коэффициенти;
- молиялаштириш коэффициенти;
- капитални қарзга олиш коэффициенти.

Бу қўшимча молиявий мустаҳкамлик кўрсаткичларни аниқлаш услуби куйидагicha (1997 йилдан олдинги баланс шакли бўйича):

1. Айланма маблағларни ўз манбалари билан таъминланганлик коэффициенти:

Ўз маблағларнинг
манбалари (480)

Асосий воситалар ва айланмадан
ташқари активлар (080)

Ўз маблағларнинг
манбалари (480)

+ Пул маблағлар, ҳисоб-китоблар ва
бошқа активлар (330)

2. Мажбурият ва ўзлик активлар манбаларнинг нисбат
коэффициенти:

Узоқ муддатли
пассивлар (520)

+ Пул маблағлар, ҳисоб-китоблар
ва бошқа пассивлар (770)

Ўзлик маблағларнинг манбалари (480)

3. Молиявий қарамлик коэффициенти:

Баланс валютаси
(360)

Ўзлик маблағларнинг манбалари (480)

4. Ўзлик капиталнинг чаққонлик коэффициенти:

Ўз маблағларнинг
манбалари (480)

- Асосий воситалар ва айланмадан
ташқари активлар (080)

Ўзлик маблағларнинг манбалари (480)

5. Молиялаштириш коэффициенти:

Ўзлик маблағларнинг манбалари (480)

Узоқ муддатли
пассивлар (520)

+

Пул маблағлар, ҳисоб-китоблар
ва бошқа пассивлар (770)

6. Капитални қарзга олиш коэффициенти:

Узоқ муддатли пассивлар (520) + Пул маблағлар, ҳисоб-китоблар
ва бошқа пассивлар (770)

Баланс валютаси (360)

Бу коэффициентлардан ҳар бири ўз мазмучига эга, молиявий мустаҳкамликни алоҳида томонларини ифолалайди ва улар амалиётди кенг фойдаланилади. Уларни молиявий мустаҳкамликни таҳдид килиштари аҳамиятини кўнга тутиб, иқтисодий адабиёда молиявий таҳдидда фойдаланиши учун бу коэффициентларнинг меъёрий, оптимал даражалари тақлиниган. Улар кунидатилардан иборат:

1. Айланмо маблабларни ўз манбалари билан таъминланганик коэффициенти	$\geq 1,0$ ёки 100 фоиз, ёки ундан юқори
2. Мажбурият ва ўз манбасиарни сабт коэффициенти	$\geq 1,0$ ёки 100 фоиз, ёки ундан юқори
3. Молиявий қарашлик коэффициенти	$\geq 2,0$ ёки 200 фоиз, ёки ундан юқори
4. Ўзлик капиталининг чақонлик коэффициенти	$\geq 0,5$ ёки 50 фоиз, ёки ундан юқори
5. Молиявий тириша коэффициенти	$\geq 1,0$ ёки 100 фоиз, ёки ундан юқори
6. Капитални қарса олиш коэффициенти	$\geq 0,5$ ёки 50 фоиз, ёки ундан юқори

Энди кўшимча молиявий мустаҳкамлик кўрсаткичларини корхонамиз мисолида аниқлаймиз.

9-жадвал

Кўшимча молиявий мустаҳкамлик кўрсткичлари (минг сўм)

Мазлумот базаси	1996 йил		1998 йил	
	Йил бошидаги	Йил охирида	Йил бошидаги	Йил охирида
1. Асосий воситалар ва айланмадан ташқари активлар (080)	223	252	275	350
2. Захиралар ва харажатлар (180)	428	527	500	550
3. Пул маблаглар, ҳисоб-китоблар ва бошқа активлар (330)	221	250	349	342
4. Ўзлик маблагларнинг манбалари (480)	353	459	500	600
5. Ўзок муддли пассивлар (520)	-	27	24	50
6. Ҳисоб-китоблар ва бошқа пассивлар (770)	519	543	600	592
7. Балалс валютаси (360)	872	1029	1124	1242
Кўрсткичлар:				

	1996 йил		1990 йил	
	Инл бонида	Инл охирда	Инл бонида	Инл охирда
Маълумот базаси				
Айланма маблағларнинг ўз манбалари билан таъминланганлик көзффициенти	430 - 080 180 + 330	20,0	26,6	26,5
2. Мажбурият ва ўзлик маблағлар нисбат коэффициенти	520 + 770 480	145,0	124,2	124,8
3. Молиявий қарамлик көзффициенти	360 480	247,0	224,2	224,8
4. Ўзлик капиталнинг чаққонлик коэффициенти	480 - 080 480	36,8	45,1	45,0
5. Молиялаштириш коэффициенти	480 520 + 770	68,0	80,5	83,3
6. Капитални қарзга олиш коэффициенти	520 + 770 360	59,5	55,4	53,4

Кўриниб турибдики, айланма маблағларнинг ўз манбалари билан таъминланиши жуда паст даражада – 20-28 фоизни ташкил этяпди, ваҳоланки меъёрий бўйича 100 фоиздан кам бўлмаслиги керак.

Қарзга олинган маблағлар билан ўз маблағларининг манбалари ўргасидаги нисбат эса тегишли талабларга жавоб берадиган даражада. Бу кўрсаткич меъёр бўйича 100 фоиздан кам бўлиши керак эмас, корхонада бу кўрсаткич 107-145 фоизни ташкил этган.

Молиявий қарамлик көзффициенти хам талабларга жавоб берадиган даражада. Меъёрий бўйича бу кўрсаткич 200 фоиздан кам бўлмаслиги керак, корхонада бу кўрсаткич 207-248 фоизни ташкил этган. Шу билан бирга корхона капиталининг чаққонлик ва молиялаштириш коэффициентлари талабларга жавоб бермайдиган даражала бўлган, яъни 50 ва 100 фоиздан кам бўлган.

Корхона узоқ ва қисқа муддатли қарзлардан керакли даражада фойдаланаяпти, чунки корхонага тегишли манбалар юқорида қайд этилгандек етишмайды.

Жадвал машгулотлари яна шу ҳолатни тасдиқлаяпти, молиявий мустаҳкамликни таҳлил этишганда асосий кўрсаткич билан чегараланмасдан, қўшимча қўрсаткичлардан хам фойдаланиш лозим экан.

3.2. Корхона баланси ликвидлиги таҳлили

Маълумки, баланс активидаги маблағлар нақт пулга айланса, баланс пассивидаги мажбуриятларни қайтариш мумкин. Баланс ликвидлиги – баланснинг актив томонидаги бир даврга бориб нақт пулга айланадиган маблағлар билан шу даврда қайтариладиган мажбуриятларни солиштириш демакдир.

Демак, баланс ликвидлиги корхонанинг бошқа корхона ва ташкилотлар билан иқтисодий алоқалар даражасини кўрсатади. Кўриниб турибдики, баланс ликвидлиги молиявий мустаҳкамлик сингари, корхоналар молиявий ҳолатини ифодаловчи асосий кўрсаткичлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Баланс ликвидлиги таҳлили бошламасдан олдин қуйидаги саволларга жавоб беришимиш зарур.

1. Баланс ликвидлигини, корхонанинг бутун мажбуриятларини, узоқ ва қисқа муддатта олинган қарзлар бўйича аниқлаш керакми, ёки фақат қисқа муддатта олинган қарзлар бўйича аниқлаш керакми?

2. Баланс ликвидлиги ва корхонанинг қарзларни тўлашга қодирлиги бир мазмунга эгами, ёки ҳар хил мазмунга эгами?

3. Баланс ликвидлигини ифодаловчи кўрсаткичларни чегаралаш керакми ва бу чегаралангандан кўрсаткичлар нима билан аниқланади?

Хорижий мамалакатларда баланс ликвидлиги таҳлил этилганда корхонанинг бутун мажбуриятлари ва ҳам узоқ, ҳам қисқа муддатта олинган қарзлар бўйича ҳисоб-китоб олиб борилади. Бизнинг иқтисодий адабиётимизда, услубий кўрсатмаларда баланс ликвидлигини таҳлил қилишда фақат қисқа муддатта олинган қарзлар эътиборга олинади.

Ташқаридан олинган қарзларнинг ҳаммасини – узоқ ва қисқа муддатта олинган қарзларни қайтариб бериш керак бўлгандан кейин, баланс ликвидлиги бизни шароитимизда ҳам таҳлил этилгаганда қисқа муддатта олинган қарзлар билан че-

таранмасдан, узок муддатта олинган қарзлар эътиборга олинса корхоналар балансининг ликвидлиги тўликроқ баҳоланар эди. Бу ҳолат бизнинг иқтисодий адабиётда ўз ўрнити топган, лекин баланс ликвидлигини умуман корхона миқёсида аниқлагандা эмас, корхона активларини турлари бўйича баланс ликвидлиги таҳлил этилгандан амалга оширилади.

Баланс ликвидлиги ва қарзларни қайтариб бериш қодирлиги тўғрисида гап боргандан, бир туруҳ иқтисодчилар уларни бир биридан ажратишади, фарқлашади. Масалан, қарзларни қайтариб бериш қодирлиги, (платёжеспособность) умуман корхона мажбуриятларига – узок ва қисқа муддатта олинган қарзларга нисбатан, баланс ликвидлиги эса факат қисқа муддатта олинган қарзларга нисбатан аниқланади.

Бундай чегаралишга асос бор. Чунки узок ва қисқа муддатга олинган қарзлар эътиборга олинса, корхонанинг умуман потенциал қарзларни қайтариб бериш қодирлиги кўрсатилади. Баланс ликвидлиги қисқа муддатга олинган қарзлар бўйича аниқланар экан, корхоналар иқтисодий жиҳатдан очор ҳолатга тушиб қолганда, уларни банкрот деб эълон қилиш пайтида фойдаланилади.

Бизнинг фикримизча, баланс ликвидлиги ва қарзларни қайтариб бериш қодирлиги бир хил мазмунга эга. Иккала кўрсаткичларда ҳам ташқаридан олинган мажбуриятларни қайтариш тўғрисида гап кетяпти. Бозор муносабатлари даврида қисқа муддатта олинган қарзлар кенгроқ фойдаланганлиги учун амалиётда баланс ликвидлиги номли кўрсаткичга, яъни қисқа муддатта олинган қарзларга нисбатан аниқданаётган кўрсаткичга қўпроқ эътибор берилмоқда.

Шундай қилиб, баланс ликвидлиги кенгайтирилган ва қисқа мазмунда аниқланиши лозим. Кенгайтирилган мазмунда олинадиган бўлса, баланс ликвидлиги корхонада ҳам узок, ҳам қисқа муддатга олинган бутун қарзларни қайтариб беришга қодирлигни кўрсатса, қисқартирилган мазмунда олинадиган бўлса, баланс ликвидлиги корхонада факат қисқа муддатга олинган қарзларни қайтариб бериш қодирлигини кўрсатиб бериши керак.

Провардидаги, учинчи муаммо – баланс ликвидлигини таҳлил этиш учун фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизими тўғрисида.

Иқтисодий адабиётда баланс ликвидигини таҳлил қилиш учун тавсия қилинган кўрсаткичлар кеңт ва ҳар хил бўлиб, улаф бир тизимга солинмаган, туркумлашмаган, тавсифланмаган.

Баланснинг ликвидлик хусусияти бозор муносабатларининг асосий талабларидан биридир. Корхона ликвидлик хусусиятига эга бўлса, бу корхона халқ хўжалик мажмуасида фаолият кечириши мумкин. Агарда корхона баланси бу хусусиятга эга бўлмаса, у бошқа корхона ва ташкилотлар билан меъёрий равишда иқтисодий алоқаларни олиб боролмайди ва фаолият кечириши оғирлашиб кетади. Демак, баланс ликвидлиги катта аҳамиятга эга бўлиб, уни таҳлил қилиб туриш объектив заруриятга айланади.

Баланс ликвидлиги уч шаклда ифодаланади.

1. Баланс ликвидлик кўрсаткичлари корхонанинг айланма маблағ элементларини нақт пулга айланиш жараёнини кўрсатади.

2. Баланс ликвидлиги корхоналарнинг олинган қарзларини қайтариб бериш қодирлик даражасини кўрсатади.

3. Баланс ликвидлиги корхона активлари, айланма маблағлари билан корхонанинг умумий мажбуриятлари, қисқа муддатга олинган қарзлар ўртасидаги нисбат асосида аниқланади.

Баланс ликвидлигининг керакли даражада бўлиши – бу корхона фаолиятини давом этиши, бошқа корхона ва ташкилотлар – таъминотчи, кредитор, банк органлари ва давлат бюджети билан меъёрий иқтисодий алоқаларни давом этириш кафолатидир. Бозор муносабатлари мураккаб бўлиб, бўлмаслиги мумкин. Баланснинг ликвидлиги тасодифан, вақтинча, узоқ муддатли ва доимий бўлиши мумкин. Лекин амалиёт талаби – корхоналар баланси ликвидликка эга бўлишидир.

Баланс ликвидлигини таҳлил қилиш корхоналар фаолиятида учрайдиган кўп муаммоларни мавжуд эканлигини ва уларни тез фурсатда ечиш зарурлигини кўрсатиб берали. Бундай муаммолар таркибида қуйидагилар бўлиши мумкин:

- корхона маблағларини нотўри жойланиши ва уни бартараф этиш йўлларини топиш;
- корхона активларини реализация қилишини тезлаштириш имкониятларини топиш;
- корхонада ортиқча маблағлар лайдо бўлган замоноқ банк ва таъминчовчилар билан ҳисоб-китобларни тезлаштириш;

– сотилмаган товарлар ва дебиторлик қарзларнинг қолдиги ошиб борса, уларни камайтириш йўлларини топиб, амалга ошириш;

– корхоналарни банкротликка учрашдан сақлаб қолиш.

Корхона баланси ликвидлик даражасининг ўзгариши куйидаги омиллар таъсири остида бўлиши мумкин:

Биринчидан, корхона айланма маблағларининг кўпайиши ёки камайиши.

Иккинчидан, корхона мажбуриятларини, олинган қарзларни камайиши ёки кўпайиши.

Учинчидан, умумий айланма маблағлар таркибида моддий айланма маблағлар билан пул айланма маблағлар ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши.

Тўртингчидан, пул айланма маблағлар таркибида нақт пуллар билан дебиторлик қарзлар ўртасидаги нисбатни ўзгариши.

Корхоналарда фойдаланаётган айланма маблағларни алоҳида элементларини ҳар хил муддатда нақд пул маблағларига айланиши ва корхона мажбуриятларини ҳар хил муддат ўтиши билан қайтарилиши муносабатига кўра корхоналар баланси ликвидлиги икки шаклда аниқланади:

1. Умуман маблағлар ва корхона мажбуриятлари бўйича, уларни асосий кўрсаткичлар дейиш мумкин.

2. Корхона маблағларини алоҳида элементлари ва мажбуриятларни қайтиб бериш муҳлатига қараб, уларни қўшимча кўрсаткичлар деб аташ мумкин.

Иқтисодий адабиётда корхоналар баланслари ликвидлигини таҳлил этиш учун ҳар хил тизимдаги кўрсаткичлар тавсия этилган. А.Д. Шеремет ва Р.С. Сайфулин¹ ўз монографиясининг «Баланснинг ликвидлиги таҳлили» бўлимида қўшимча кўрсаткичлардан, «Молиявий коэффициентлар таҳлили» бўлимида асосий кўрсаткичлардан фойдаланганлар.

В.Г. Артёменко ва М.В. Беллендер² ҳам баланс ликвидлигини таҳлил қилишда асосий ва қўшимча кўрсаткичлардан фойдаланишган.

И.Т. Абдукаримов³ баланс ликвидлигини таҳлил этиш учун куйидаги кўрсаткичларни тавсия этган:

¹ Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа. М., 1996 г.

² Артёменко В.Г., Беллендер М.В. Финансовый анализ М., 1997 г.

³ Абдукаримов И.Т. Как читать и анализировать финансовую отчетность. Т., 1998 г.

- қоплаш коэффициенти;
- тез фурсатда ликвидлик коэффициенти;
- абсолют ликвидлик коэффициенти;
- пок айланма маблағлар;
- фойдаланиладиган капиталнинг чаққонлик коэффициенти;
- умумий капиталнинг чаққонлик коэффициенти.

А.Н. Ли ва С.И. Шевченко¹ баланс ликвидлигини таҳлил этиш учун куйидаги кўрсаткичлардан фойдаланишган:

- жорий ликвидлик (қоплаш) коэффициенти;
- абсолют ликвидлик коэффициенти;
- ҳаракатчан ликвидлик;
- ишчи капиталнинг самародлиги;
- қарзларнинг динамиклик омили.

А.Т. Иброҳимов² баланс ликвидлигини таҳлил этиш учун куйидаги кўрсаткичларни тавсия этади:

- ликвидлик даражаси;
- қоплашнинг ўтиш коэффициенти;
- ликвидликнинг умумий коэффициенти;
- тоза тушум коэффициенти.

Кўриниб турибдики, муаллифлар ҳар хил тизимдаги кўрсаткичлардан фойдаланишган. Бир хил кўрсаткичларга ҳар хил номлар беришган ва тавсиялар таркибида баланс ликвидлигига алоқаси бўлмаган кўрсаткичлардан фойдаланишган. Масалан, тоза тушум коэффициенти, ишчи капиталнинг самарадорлиги, пок айланма маблағлар ва ҳоказо.

Демак, баланс ликвидлигини бошламасдан олдин ликвидлик кўрсаткичлар тизимини аниқлаб, тамойилларини ёритиб олишимиз лозим. Фикримизча бу тамойиллар қуйидагилардан иборат:

- танлаган кўрсаткичлар баланс ликвидлигига тааллуқли бўлиб, унинг шаклланишларини ифодалаши лозим;
- ликвидлик кўрсаткичлари бевосита ликвидлик даражасини ўлчаши ёки ликвидликка тасир кўрсатувчи омиллар таъсирини аниқлаши керак;

¹ Ли А. Н., Шевченко С. И. Основные принципы финансового анализа предприятия. В книге «Финансовое законодательство Республики Узбекистан», выпуск М7, 1995 г.

² А. Т. Иброҳимов. Молиявий таҳлил. Т., 1995 й.

- ликвидлик кўрсаткичлари корхона активларини нақт пулга айланиш жараёнини ифодалаши лозим;
- баланс ликвидлигини аниқлаш учун асосий ва қўшимча кўрсаткичлардан фойдаланиш лозим. Асосий кўрсаткичлар корхонанинг умуман активлари ва мажбуриятлари ўртасидаги нисбатни, қўшимча кўрсаткичлар корхона активлари ва мажбуриятларининг алоҳида элементлари ўртасидаги нисбатни ифодалаши керак;
- баланс ликвидлигига таъсир қилувчи омилларни, шартшароитларнинг таъсирини ўлчайдиган омилли кўрсаткичларни аниқлаш.

Юқорида кўрсатилган тамойилларга асосланаб, баланс ликвидлик кўрсаткичлар тизимини шакллаймиз ва баланс ликвидлигини таҳлил этамиз.

Баланс ликвидлиги кўрсаткичлари қўйидаги гуруҳлардан иборат бўлиши лозим:

- асосий кўрсаткичлар;
- қўшимча кўрсаткичлар;
- омилли кўрсаткичлар.

Асосий кўрсаткичлар сифатида қўйидаги кўрсаткичлар ҳисобланади, таҳлил этилади:

1. Умумий ликвидлик коэффициенти.
2. Жорий ликвидлик коэффициенти.
3. Хусусий ёки ўтув ликвидлик коэффициенти.
4. Абсолют ликвидлик коэффициенти.

Умумий ликвидлик коэффициенти корхонанинг ўзи бутун активларидан фойдаланиб, мажбуриятларини, ташқаридан узоқ ва қисқа муддатга олинган қарзларни қайтиб беришга қодирлигини ифодалайди. Демак, бу коэффициент корхонанинг бутун имкониятларини, салоҳиятини кўрсатади ҳамда бу корхона билан алоқадор бўлган барча корхона, орган ва ташкилотлар учун катта аҳамиятга эга.

$$\frac{\text{Умумий ликвидлик коэффициенти}}{\text{Корхона активлари}} = \frac{\text{Корхона мажбуриятлари}}{\text{Корхона мажбуриятлари}}$$

Корхона активлари узоқ муддатли активлардан ва айланма активлардан, корхона мажбуриятлари эса узоқ ва қисқа муддатга олинган қарзлардан иборат. Бу ва бошқа баланс ликвидлиги коэффициентларини 1997 йилгача, яъни эски ва 1997 йилдан

бошлаб тузилётган, яғи баланс маълумотлари бўйича аниқлаймиз.

$$\text{Эски баланс бўйича} = \frac{(080 + 180 + 330)}{520 + 770} \times 100$$

$$\text{Янги баланс бўйича} = \frac{(110 + 300)}{540} \times 100$$

Демак, умумий ликвидлик коэффициенти корхоналарни бутун олинган қарзларни – ҳам узоқ, ҳам қисқа муддатга олинган қарзларни ўзининг бутун активлари ҳисобидан қайтаринига қолирлигини кўрсатали. Баланс ликвидлигини бошқа асосий кўрсаткичлари фақат қисқа муддатга олинган қарзлар бўйича аниқланади. Улардан биринчиси жорий ликвидлик коэффициенти. Бу коэффициентни адабиётда қонъаш ликвидлик коэффициенти деб ҳам атаниди.

Жорий ликвидлик коэффициентининг мазмuni қўйидагилар билан ифодаланади:

- қисқа муддатга олинган қарзлар – банк кредитлари, кредиторлик қарзлар, корхонанинг жорий активлари билан қандай таъминланган?
- корхонанинг жорий мажбуриятларининг ҳар бир сўмига нисбатан корхонанинг қанча жорий активлари тўғри келяпти?
- корхонанинг жорий мажбуриятлари унинг умумий айланма маблағлари билан қандай қопланаяпти?
- агарда жорий ликвидлик коэффициенти ҳаддан ташқари юқори бўлса, демак, корхонада моддий айланма маблағлар, дебиторлик қарзлар талабдан ташқари кўпайиб кетган. Бу демак, айланма маблағларни айланишини сусайтиради, корхонанинг молиявий ҳолати ёмонлашади;
- агарда жорий ликвидлик коэффициенти пасайиб бораверса, тавакаллик (risk) кучайиб, корхонада жорий мажбуриятлардан қутилиш имкониятлари камайиб боради;
- жорий ликвидлик коэффициентига корхонада мавжуд ишлаб чиқариш циклининг узунлиги таъсир кўрсатади.

Жорий ликвидлик коэффициенти ҳам умумий ликвидлик коэффициентига ўхшаб, корхона мажбуриятларидан фойдаланишдаги унинг имкониятлари ва салоҳиятини кўрсатади. Умумий ликвидликда бу салоҳият корхонанинг ҳамма мажбуриятларига нисбатан олинса, жорий ликвидликда фақат қисқа муддатга олинган қарзларга нисбатан олинади.

Нима учун жорий ликвидлик коэффициенти корхона салоҳиятини кўрсатади, дейилганда шуни эътиборга олин керакки, корхона ўз жорий мажбуриятларидан қутилиш учун молдий айланма маблагларини тайёр маҳсулотга айлантириб, уни согиши керак, дебиторлик қарзларни сизин ундириш зарур.

Жорий ликвидлик коэффициенти корхонга тақдимарини эгалари ва бу корхона билан алокадаги корхоналар ва ганиклотлар учун катта аҳамиятга эга.

Жорий ликвидлик коэффициенти корхоналари бугун айланма маблагларни, яъни молдий айланма мабланнирини ва нуҳ айланма маблагларни қисқа муддатга олинган қарзларга бўлинг йўли билан аниқланади, яъни

$$\text{Жорий ликвидлик коэффициенти} = \frac{\text{Захиралар ва харажатлар} + \text{Пул мабларлар, хисоб-китоблар ва бошқа активлар}}{\text{Хисоб-китоб ва бошқа пассивлар}}$$

Хисоб-китоб ва бошқа пассивлар 1997 йилдан олдин тузилган баланснинг актив томонидаги учинчи бўлими бўлиб, корхона пул айланма маблагларни кўрсатади.

Бу коэффициентни баланслар бўйича аниқласак:

$$\text{Эски баланс бўйича} = \frac{180 + 330}{770} \times 100;$$

$$\text{Янги баланс бўйича} = \frac{300}{540 - (400 + 410)} \times 100.$$

Юқорила айтилгандек, корхоналарнинг ўз мажбуриятларидан қутилиш имкониятларига эга бўлиши учун унинг айланма маблаглари тез фурсатда нақт пулга айланни туриши керак.

Жорий ликвидлик коэффициенти бутун айланма маблагларига асосланиб аниқланар экан, захира ва харажатларни тайёр маҳсулотга айлантириб, согиш керак, дебиторлик қарзларни олдин ундириш лозим. Бу коэффициент корхоналарни қисқа муддатга олинган қарзлардан қутилишдаги салоҳиятини, имкониятларини кўрсатади.

Демак, корхона балансини амалий ликвидлигини зиқлаш учун бошқа ликвидлик коэффициентларини ҳам аниқлаш лозим.

Хусусий, тезлик ёки ўтив ликвидлик коэффициенти пул айланма маблағлари билан қисқа муддатта олинган қарзлар ўртасидаги нисбат асосида аниқланади ва қисқа муддатта олинган қарзларни пул айланма маблағлари билан қопланиш даражасини күрсатади, яъни:

$$\text{Хусусий ликвидлик коэффициент} = \frac{\text{Пул айланма маблағлари}}{\text{Қисқа муддатли мажбуриятлар}}$$

Бу коэффициентни баланслар бўйича аниқласак:

$$\text{Эски баланс бўйича} = \frac{330}{770} \times 100;$$

$$\text{Янги баланс бўйича} = \frac{170 + \dots + 290}{540 - (400 + 140)} \times 100.$$

Юқорида қайд этилгандек, янги баланс тизилмасида пул айланма маблағлар алоҳида кўрсатилмайди, уни баланснинг актив томонидаги иккинчи бўлим моддаларидан йифишириб олиш мумкин, яъни 170 дан 290 сатр кодгача йигиндиси олинади. Янги балансда қисқа муддатта олинган қарзлар ҳам алоҳида кўрсатилмайди. Уни аниқлаш учун баланснинг пассив томонидаги иккинчи бўлим жамида кўрсатилган маълумотлар асосида, яъни умумий корхона мажбуриятларидан узоқ муддатта олинган қарзларни айрилиб ташлаш йўли билан аниқлаш мумкин, яъни, $540 - (400 + 410)$.

Амалиётда хусусий ликвидлик коэффициентнинг юқори бўлиши ҳамма вақт ҳам корхона балансининг юқори ликвидлигини ифодаламайди, чунки бу вазият кўп дебиторлик қарзлар ҳисобидан бўлиши мумкин. Демак, бу коэффициент ҳам корхона салоҳиятини, қарзарини қайтиб беришдаги имкониятларини кўрсатади. Бу коэффициент шунга қарамасдан банк ва бошқа ташкилотлар учун катта ахамиятга эга. Корхоналар баланси ликвидлигини таҳлил қилишда энг асосий қўрсаткич сифатида абсолют ликвидлик коэффициенти аниқланади.

Абсолют ликвидлик коэффициенти корхонанинг нақт пул маблағлари билан қисқа муддатли мажбуриятлар ўртасидаги нисбат билан аниқланади ва қисқа муддатли корхона мажбуриятларни корхонанинг нақд пул маблағлари билан қопланиш даражасини ифодалайди. Бу қўрсаткич корхона нақт пул маблағларини (кассадаги, ҳисоб-китоб ва валюта счёtlардаги)

қисқа муддатта олинган қарзларга бўлиш йўли билан аниқланди, яъни

$$\text{Абсолют ликвидлик коэффициент} = \frac{\text{Нақд пул айланма маблағлари}}{\text{Қисқа муддатли мажбуриятлар}}$$

Бу коэффициентни баланслар бўйича аниқласак:

$$\text{Эски баланс бўйича } \frac{280 + 290 + 300}{770} \times 100;$$

$$\text{Янги баланс бўйича } = \frac{170 + 180 + 190}{540 - (400 + 410)} \times 100.$$

Бозор муносабатлари даврида қимматли қоғозлар (акция ва хоказо) кенг фойдаланилди. Корхоналар ўз пул маблағларидан бир қисмини ажратиб, унга қимматли қоғозлар сотиб олиб, қўшимча даромадлар олиши мумкин. Қимматли қоғозлар наёд пул маблағларининг бир шакли десак ҳам бўлади, чунки улар тез фурсатда сотилиб, наёд пулга айлантирилиши ёки наёд пул сифадида мажбуриятлардан қутилиш учун бошқа корхона ва ташкилотларга ўтказилиши мумкин.

Шу сабабли Э.А. Маркарьян ва Г.П. Герасименколар¹ абсолют ликвидлик коэффициентни такомиллаштирилган услубият билан аниқлашни тавсия эттанлар, яъни бу коэффициент аниқланганда нақт пул маблағлари билан бирга қимматли қоғозларни сотиб олиш учун сарфланган маблағларни ҳам эътиборда тувишни таъкидлаганлар. Фикримизча, бу тавсияда асос бор, чунки қимматли қоғозларга сарфланган маблағлар қисқа муддатли мажбуриятлардан қутилиш учун тез фурсатда фойдаланиш мумкин.

Такомиллаштирилган услуб бўйича абсолют ликвидлик коэффициенти қўйидагича аниқланади.

$$\text{Эски баланс бўйича } = \frac{(280 + 290 + 300) + 270}{770} \times 100;$$

$$\text{Янги баланс бўйича } = \frac{(170 + 180 + 190) + 200}{540 - (400 + 410)} \times 100.$$

Маълумки, абсолют ликвидлик коэффициенти асосий кўрсаткичлардан муҳими бўлиб, у корхонани қисқа муддатли

¹ Маркарьян Э. А., Герасименко Г. П. Финансовый анализ. М., 1997 г.

мажбуриятлардан қутулиш учун реал имкониятларга эгалигини ифодалайди ва бу коэффициент корхоналарни банкрот деб эълон қилинаётганда эътиборга олинадиган кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

Шундай қилиб, корхона активларини нақт пулга айланиш нуқтаи назардан, корхона томонидан ўз мажбуриятларидан Кутилиш имкониятларини назарда тутганда баланс ликвидлигини таҳлил этиш учун юқорида кўрсатилган коэффициентлардан фойдаланиш мумкин. Амалиёт шуни тасдиқладики, корхоналар балансини ликвидлик хусусиятга эга эканлигини тасдиқлаш учун уларнинг даражаси зарурӣ, тасдиқланган меъёрий даражада бўлиши лозим.

Бу даражалар қабул қилинган меъёрий материалларга биноан куйидагича бўлиши керак:

1. Умумий ликвидлик коэффициенти	≥2,0 ёки 200 фоиз; ундан юқори
2. Жорий ликвидлик коэффициенти	≥2,0 ёки 200 фоиз; ундан юқори
3. Хусусий ликвидлик коэффициенти	≥1,0 ёки 100 фоиз; ундан юқори
4. Абсолют ликвидлик коэффициенти	≥0,2 ёки 20 фоиз; ундан юқори.

Иқтисодий адабиётда бу коэффициентларнинг оптимал даражаси тўғрисида бошқа тавсиялар ҳам бор. Масалан, хусусий ликвидлик коэффициенти учун 0,8 ёки 80 фоиз, абсолют ликвидлик коэффициенти учун 0,1 ёки 10 фоиз тавсия этилган, лекин кўпчилик муаллифлар ва меъёрий материалларда юқорида келтирилган оптимал кўрсаткичлар тавсия этилган.

Энди юқорида келтирилган асосий коэффициентларни эски баланс маълумотлари бўйича корхонамиз мисолида кўрамиз.

**Баланс ликвидлигининг асосий кўрсаткичлари
(минг сўм)**

	1996 йил		1998 йил	
	Йил Бошида	Йил охирида	Йил Бошида	Йил охирида
Матъумотлар базаси				
1. Асосий воситалар ва айланмадан ташқари активлар (080)	223	252	275	350
2. Захиралар ва харажатлар (180)	428	527	500	550
3. Пул маблаглари, ҳисоб-китоб ва бошқа активлар (330)	221	250	349	342
4. Касса (280)	0,2	0,4	-	0,1
5. Ҳисоб-китоб счети (290)	46	23	110	56
6. Валюта счети (300)	5	31	10	68
7. Баланс валютаси (360)	872	1029	1124	1242
8. Узок муддатли пассивлар (520)	27	27	24	50
9. Ҳисоб-китоблар ва бошқа пассивлар (770)	519	543	600	592
Ликвидлик коэффициентлари, фоиз				
Умумий	168	180	180	194
Жорий	125	136	142	151
Хусусий	43	46	58	58
Абсолют	9,8	10,2	20,0	21,0

Кўриниб турибдики, баланс ликвидлиги корхонада 1996-1998 йилларда ўзгариб борган. Таҳлил қилинаётган даврда, умумий, жорий ва хусусий ликвидлик коэффициентлари талабларга жавоб бермади, уларнинг даражаси тасдиқланган меъёрий кўрсаткичлардан паст бўлди.

Факат абсолют ликвидлик 1996 йили ҳаддан ташқари паст бўлиб, 1998 йилда меъёрий даржасига кўтарилиди, яъни йил бошида 20 фоиз бўлиб, йил охирида 20 фоиздан ошиди.

Демак, корхонада баланс ликвидлиги шундай даражадаки, у банк ва бюджет-манфаатларига жавоб беради, лекин корхонанинг салоҳияти, имкониятлари яхши эмас, улар таъминотчилар ва корхона эгаларининг манфаатларига жавоб бермайди.

Баланс ликвидлиги мураккаб муаммо бўлиб, унга бир қанча омиллар, шарт-шароитлар таъсир кўрсатади. Шу сабабли баланс ликвидлигини таҳлил қилишда асосий кўрсаткичлар билан бирга кўшимча кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади.

Үз навбатида қўшимча кўрсаткичлар икки груҳ кўрсаткичлардан иборатdir.

Биринчи груҳ кўрсаткичлар – корхона активарининг алоҳида элементлари ликвидлигини аниқлашга ёрдам беради.

Иккинчи груҳ кўрсаткичлар – баланс ликвидлигига корхона молиявий ресурсларининг таркибий ўзгаришлари таъсирини таҳдил этиш учун ёрдам беради.

Биринчи груҳ кўрсаткичлардан фойдаланиш учун корхона активарини нақт пулга айланиш ва корхона пассивларини қайтариш муҳлатларини эътиборга олиш билан алоҳида гуруҳларга туркумлаштирилади.

Масалан, корхона активлари – маблағлари қўйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Энг тез фурсатда пулга айланадиган активлар – A1:

- ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағлар;
- валюта счётидаги маблағлар;
- кассадаи пул маблағлар;
- қисқа муддатли қўйилмалар;
- сотиб олиган хусусий акциялар.

Бу маблағлар корхона активлари бир ой ўтмасдан корхона мажбуриятларидан қутилиши учун сафарбар қилиниши мумкин.

2. Тез фурсатда пулга айланадиган активлар – A2:

- харидор ва буюртмачилар билан ҳисоблашишлар;
- бўнак (аванс) тўловчилари;
- бюджет билан ҳисоблашишлар;
- ходимлар билан ҳисоблашишлар;
- шўъба корхоналари билан ҳисоблашишлар;
- уюшма корхоналари билан ҳисоблашишлар;
- таъминотчилар билан ҳисоблашишлар;
- бошқа дебиторлар.

Бу маблағлар корхона активлари ва дебиторлик қарзларини ўз таркибига олиб, улар бир йил мобайнида унлирилиб, пул маблағларига айлантирилиши ҳамда ундан кейин қарзлардан қутилиш учун фойдаланиш мумкин.

3. Аста-секун пулга айланадиган активлар – A3:

- ишлаб чиқариш захиралари;
- туталланмаган ишлаб чиқариш;
- тайёр маҳсулот қолдиги;
- олиб сотиладиган товарлар;
- келгуси давр сарфлари.

Бу маблағлар корхона активлари, унинг моддий айланма маблағлари бўлиб, уларни пул маблағларига айлантирилиши учун, одатда бир йилгача вақт керак бўлади.

4. Қийинчиликлар билан пулга айлантириладиган активлар – А4:

- асосий воситалар;
- номоддий активлар;
- капитал ўйилмалар;
- шуъба корхоналардаги акциялар;
- шуъба корхоналарига берилган қарзлар;
- уюшма корхоналарига берилган қарзлар;
- узоқ муддатли инвестициялар;
- бошқа активлар.

Бу груҳга кирилган маблағлар корхона фаолиятида фойдаланиб, бир қанча ишлаб чикиш цикллари, кўп йиллар мобайнида ишлатилиб, аста-секин пул маблағларига айлантирилади.

Юқорида кўрилган маблағлар груҳларини 1997 йилдан бошлаб тузилаётган баланс билан боғласак, улар куйидаги баланс сатр кодларида кўрсатилади:

- 1.А 1 - 170, 180, 190, 200, 210.
- 2.А 2 - 220, 230, 240, 250, 260, 270, 280, 290.
- 3.А 3 - 120, 130, 140, 150, 160.
- 4.А 4 – 010, 020, 030, 040, 050, 060, 070, 080, 090, 100.

Корхонанинг бу актив груҳлари билан солишириш учун корхона пассивлари – маблағларнинг манбалари ҳам тўрт груҳга туркумлаштирилали. Бу груҳлар куйидагилардан иборат:

1. Энг аввал қайтариладиган мажбуриятлар – П 1:

- мол етказиб берувчилар;
- бюджет бўйича қарзлар;
- меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар;
- ижтимоий сугурта ва таъминот бўйича қарзлар;
- мулкий ва шахсий сугурталар бўйича қарзлар;
- бюджетдан ташқари тўловлар бўйича қарзлар;
- шуъба корхоналарига қарзлар;
- уюшма корхоналарига қарзлар;
- бошқа кредиторлар.

Бу мажбуриятларга, демак, кредиторлик қарзлар кириллади, улар тез фурсатда кайтариб берилиши лозим

2. Кисқа муддатли пассивлар – П 2:

- қисқа муддатли қарзлар;
- қисқа муддатли кредитлар;
- харидор ва буюртмачилардан олинган бўнаклар (аванслар).

3. Узоқ муддатли пассивлар – П 3:

- узоқ муддатли қарзлар;
- узоқ муддатли кредитлар.

4. Доимий пассивлар – П 4:

- низом капитали;
- кўшилган капитал;
- захира капитали;
- тақсимланмаган фойда;
- мақсадли тушум ва фондлар;
- келгуси давр сарфлари ва тўловлари учун захиралар;
- келгуси давр даромадлари.

Бу грухга киритилган пассивлар – маблағлар манбалари корхананинг фаолиятини, нигизини ташкил этиб, улар доимо бўлиши зарур. Уларни таркиби доимо ўсиб бориб, такомиллашиб туриши лозим. Иккинчидан, улар ҳам корхонанинг мажбуриятларидан қутилиш манбалари сифатида хизмат қилиши мумкин.

Юқорида кўрилган пассивларни 1997 йилдан бошлаб тузилаётган баланс билан боғласак, улар қуидаги баланс сатр кодларида кўрсатилади:

- 1.П 1 – 450, 460, 470, 480, 490, 500, 510, 520, 530.
- 2.П 2 – 420, 430, 440.
- 3.П 3 – 400, 410.
- 4.П 4 – 320, 330, 340, 350, 360, 370, 380.

Шундай қилиб, корхона активлари – корхонанинг ўзлик маблағлари ҳамда мажбуриятлари – пассивлари тўрт грухга бўлиниб, улар ўртасидаги нисбат корхона балансининг алоҳида элементлари ликвидлигини ифодалайди. Кўриниб турибдики, корхона активларининг алоҳида элементлари бўйича ликвидлигини таҳлил этишда:

- ликвидлик ҳам узоқ муддатли активлар – асосий воситалар ва айланмадан ташқари активлар, моддий ва пул айланма маблағлари бўйича аниқланади;
- корхона активлари ликвидлигини аниқлашда ҳам корхона ўзлик манбалари, ҳам мажбуриятлари эътиборга олинади;

- корхонанинг бутун активлари ликвидлигини аниқлар эканмиз, корхонанинг ҳам узоқ муддатга, ҳам қисқа муддатга олинган қарзлари, яъни корхонанинг узоқ ва қисқа муддатли мажбуриятлари эътиборга олинади.

Юқорида келтирилган корхона активлари ва пассивлари ўртасидаги нисбатига биноан баланс ликвидлик хусусиятига эга бўлиши учун у зарурий даражада бўлиши керак.

Иқтисодчиларнинг тавсиялариiga кўра бу нисбат қуйидагича бўлиши лозим:

1. A1-170 + 180 + 190 + 200 + 210	> П1-450 + 460 + 470 + 480 + 490 + 500 + + 510 + 520 + 530;
2. A2-220 + 330 + 240 + 250 + 250 + + 260 + 270 + 280 + 290 + 300	> П2-420 + 430 + 440;
3. A3-120 + 130 + 140 + 150 + 160	> П3-400 + 410;
4. A4-010 + 020 + 030 + 040 + 050 + + 060 + 070 + 080 + 090 + 100	< П4-320 + 330 + 340 + 350 + 360 + + 370 + 380

ёки:
 А1 > П 1
 А2 > П 2
 А3 > П 3
 А4 < П 4

Демак, биринчи учта групкалар бўйича актив элементлар ва уларга мос пассив элементларига баробар ёки ундан ортиқ бўлиши лозим. Биринчи иқкита групкалар ўртасидаги нисбат корхонанинг ҳозирги пайтдаги қарзлардан қутилишга қодирлик даражасини ифодалайди, қолган иккита групкалар ўртасидаги нисбат корхонанинг келгусида ўз мажбуриятларидан қутулиш салоҳияти борлигини кўрсатади.

Бу ликвидлик кўрсаткичларни корхонамиз маълумотлари бўйича таҳлил этганимизда қуйидаги натижалар аниқланди:

11-жадвал

Баланснинг алоҳида элементлари бўйича ликвидлик кўрсаткичлари

1996 йил		1998 йил	
Йил бошида	Йил охирида	Йил бошида	Йил охирида
A1 < П1	A1 < П1	A1 < П1	A1 < П1
A2 > П2	A2 > П2	A2 > П2	A2 > П2
A3 > П3	A3 > П3	A3 > П3	A3 > П3
A4 > П4	A4 > П4	A4 > П4	A4 > П4

Жадвал мәлумотларидан күриниб турибдики, энг асосий активлар ва пассивлар гурухи – энг тез фурсатда пулга айланадиган активлар ва энг аввал қайтариладиган мажбуриятлар ўртасидаги нисбат талабларга жавоб бермайди – мавжуд активлар бу мажбуриятлардан қутилиш имкониятiga эга эмас. Тұртинги актив ва пассив гурух ўртасидаги нисбат ҳам талабларга жавоб бермайди.

Демак, юқорида корхона баланси бүйича қайд қилинганидек, бу күрсаткічлар бүйича ҳам корхона балансининг ликвидлиги умуман талабларга жавоб бермайди ва баланс ликвидлиги оғир ақволя түшиб қолған. Бунда баланс ликвидлиги даражасини күтариш учун керакли тадбирларни амалға ошириш объектив заруриятдир.

Аникланған күрсаткічдар яна шу нарасаны тасдиқлаяпдик, корхоналар балансининг асосий ликвидлик күрсаткічларига күшимча баланс актив ва пассив элементларининг алоқида элементлари бүйича ликвидлик күрсаткічлари ҳам таҳлил этилиши лозим.

Корхона балансининг ликвидлик даражасига ҳар хил омиллар, корхона активларининг, пассивларининг таркибий ўзгариб туришлари таъсир күрсатади. Бу омилларнинг таъсирини билиш учун баланс ликвидлигини таҳлил қилишда яна бир гурух күрсаткічлардан фойдаланилади. Улар қуйидагилар:

1. Умумий капиталнинг чаққонлик коэффициенти. Бу коэффициент корхонанинг умумий айланма активларини унининг мол-мулки қимматига бўлиш йўли билан аникланади, у корхонанинг умуман маблағлар билан таъминланганлигини ва ўз мажбуриятларидан қутилиш салоҳиятини күрсатади. Бу күрсаткічга корхонанинг мол-мулкини таркиби – ўзлик манбалар ва корхона мажбуриятлари ўртасидаги ўзаро нисбат таъсир күрсатади.

$$\text{Умумий капиталнинг} \quad \frac{\text{Захира ва} + \text{Пул маблағлар}}{\text{чаққонлик коэффициенти}} \quad \text{хисоб-китобдаги} \\ \text{чаржатлар} \quad \text{маблағлар} \\ = \frac{\text{Баланс валютаси}}{\text{—}}$$

$$\text{Эски баланс бўйича} = \frac{180 + 330}{360} \times 100;$$

$$\text{Янги баланс бўйича} = \frac{300}{310} \times 100.$$

2. Ишлаб турған капиталнинг чаққонлик коэффициенти. Бу коэффициент корхонанинг захиралари ва харажатларини, корхонанинг захира ва харажатларга бўлган эҳтиёжини қопловчи ўзлик маблағлар манбаларига бўлиш билан аниқланиб, корхонанинг молдий айланма маблағлари билан уни қопловчи ўзлик манбаларнинг ўзаро нисбатини ифодалайди.

$$\text{Ишлаб турған капиталнинг} \quad \frac{\text{Захира ва харажатлар}}{\text{Чаққонлик}} = \frac{\text{Узлик}}{\text{Маблағларнинг}} - \frac{\text{Узоқ}}{\text{Муддатли}} \\ \text{манбалари} \qquad \qquad \qquad \text{активлар}$$

$$\text{Эски баланс бўйича} = \frac{180}{480 - 080} \times 100.$$

$$\text{Янги баланс бўйича} = \frac{120 + 130 + 140 + 150 + 160}{390 - 110} \times 100.$$

Бу кўрсаткичга корхонанинг ўзлик маблағлари манбаларининг таркибий ўзгаришлари таъсир кўрсатади ва бу коэффициент корхонанинг ўзлик айланма маблағлари билан таъминланганигини ифодалайди.

3. Ўзлик айланма маблағлари билан таъминланганилик коэффициенти. Бу коэффициент корхонанинг айланма маблағларига бўлган эҳтиёжини қоплашга ажратилган ўзлик манбаларини корхонанинг мол-мулк қийматига бўлиш йўли билан аниқланади. Бу кўрсаткични керакли даражада бўлиши, уни ўсиб бориши корхона баланси ликвидлигини аниқловчи омиллардан ҳисобланади.

$$\text{Айланма маблағлар} \quad \frac{\text{Ўзлик}}{\text{Билан}} \quad \frac{\text{Ўзлик}}{\text{Таъминланганилик}} \quad \frac{\text{Ўзлик}}{\text{коэффициенти}} \quad \frac{\text{маблағлар}}{\text{Баланс}}$$

$$\text{Эски баланс бўйича} = \frac{480 - 080}{360} \times 100;$$

$$\text{Янги баланс бўйича} = \frac{390 - 110}{310} \times 100.$$

Иқтисодий адабиётда бу коэффициентни аниқлану учун куйидаги йўл ҳам тавсия этилади:

$$\text{Эски баланс бўйича} = \frac{480 - 080}{180 + 330} \times 100;$$

$$\text{Янги баланс бўйича} = \frac{390 - 110}{300} \times 100.$$

Бизнинг фикримизча, бу коэффициент шу йўл билан аниқланса, мақсадга мувоғиқ бўлар эди. Чунки корхонанинг маблағларга бўлган эҳтиёжини қоплаш учун ажратилган ўзлик манбаларни мол-мулкка эмас, бутун айланма маблағларга – айланма активларга бўлсак, ҳақиқатдан ҳам корхонанинг ўзлик маблағлари билан таъминланганлик даражаси келиб чиқади. Кўриниб турибдики, корхоналар баланси ликвидлигини, корхоналарнинг ўз мажбуриятларидан қутилиш қобилиятига эга эканлитини таҳлил қилишда асосий ва қўшимча кўрсаткичлардан фойдаланиш лозим экан.

Шундай қилиб, корхоналар баланси ликвидлигини таҳлил этиш молиявий таҳлилнинг энг асосий боскичларидан бири бўлиб, корхоналарнинг ҳаёт-момотини, уларни банкрот бўлиш ёки келтусида фаолият кечириш муаммоларини очишга ёрдам беради.

IV БОБ. АЙЛАНМА МАБЛАГЛАРНИНГ АЙЛАНИШИ, МАҲСУЛОТЛАР ТАННАРХИ ВА КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИ

4.1. Айланма маблағларнинг айланиши ва корхоналарнинг молиявий ҳолати

Маълумки, корхоналарнинг фаолият кўрсатиши учун, улар керакли миқдорда ишлаб чиқаришнинг асосий ва айланма фондлари, меҳнат ва бошқа ресурслари билан таъмишланиши лозим. Ишлаб чиқаришнинг асосий фондлари ўз таркибига бино; иншоот, ускуна, хўжалик жиҳозларини олиб, улар ишлаб чиқаришнинг техникавий базасини ташкил этади ва узок вақт, кўплаб ишлаб чиқариш циклларида хизмат қилади. Уларнинг қиймати амартизация ҳисоблаш орқали ишлаб чиқарилган маҳсулотларни таннархига ўтказилади.

Ишлаб чиқариш айланма фондлари ўз таркибига ишлаб чиқариш захираларини, пул маблағларини олиб, улар ишлаб чиқаришнинг бир циклида фойдаланилади ва қиймати ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таннархига тўлиқ ўтказилади. Ишлаб чиқаришда ҳам асосий, ҳам айланма маблағларни борлиги, ҳолати, улардан фойдаланиш даражаси корхоналарнинг молиявий ҳолатига таъсир кўрсатади.

Масалан, асосий воситалардан самарали фойдаланилса, меҳнат унумдорлити ошади, таннарх камаяди, фойда кўпаяди, рентабеллик даражаси кўтарилади. Айланма маблағларидан самарали фойдаланилса, маҳсулот таннархи камаяди, фойда кўпаяди, рентабеллик даражаси кўтарилади.

Лекин корхоналарни молиявий ҳолати таҳлил қилинганда, фақат бир муаммо – айланма маблағларни айланиши билан корхоналарни молиявий ҳолати ўртасидаги алоқа таҳлил этилади, чунки айланма маблағларни айланишини ўзгариши корхоналар молиявий ҳолатига бевосита ва миқдоран таъсир кўрсатади. Ундан ташқари амалиёт шуни кўрсатадики, айланма маблағларни айланиши сусайган вазиятда ҳам корхона молиявий ҳолатининг бошқа кўрсаткичлари ижобий ва аксинча, ай-

ланма маблағларни айланиши тезлашган бўлса, корхона молиявий ҳолатининг бошқа кўрсаткичлари ёмонлашган бўлиши мумкин.

Демак, айланма маблағларини айланишини ўзгаришига қандайдир катта аҳамиятга эга бўлган муҳим шарт-шароитлар, омиллар таъсири кўрсатар экан ва бу вазиятни молиявий таҳлил пайтида кўрамиз.

Айланма маблағларнинг айланиши тезлатилса, унинг бир қисми тежалади, кўшимча фойда барпо бўлади, ундан ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун ва бошқа мақсадларда фойдаланиш мумкин. Аксинча, айланма маблағларнинг айланиши секинлаштирилса, корхонага айланма маблағлари етмай қолади ва корхонада фаолиятни давом эттириш учун ташқи манбалардан (банк кредити ва ҳоказо) фойдаланиб, корхона айланма маблаглари тўлдирилиши керак.

Шу сабабли корхоналарни айланма маблағларининг айланишини ўзгариши ва уни корхоналарнинг молиявий ҳолатига таъсири таҳлил этилади. Бу таҳлил иккى йўналишда ўтказилади:

1. Умуман айланма маблағлари бўйича.
2. Айланма маблағларнинг алоҳида элементлари бўйича.

Умуман айланма маблағлар бўйича қўйидаги кўрсаткичлар таҳлил этилади:

1. Айланма маблағларни айланиш миқдори.
2. Айланма маблағларни бир марта айланиши учун ўртacha сарф қилинган календар кунлар.
3. Айланма маблағларни биркитиш кўрсаткичи.
4. Айланма маблағларни тежалган ёки тўлдирилган суммаси.

Айланма маблағларнинг ўртacha 70 фоизи ишлаб чиқаришда, 30 фоизи ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш жараёнида фойдаланилади. Демак, айланма маблағларни айланишига ишлаб чиқариш циклининг муҳлати ва маҳсулотни сотиш учун сарф қилинган вақт таъсири кўрсатади.

Айланма маблағларни айланиш миқдори сотилган маҳсулотлардан олинган тушумни айланма маблағларни ўртacha қийматига бўлиш билан аниқланади. Лекин тушумдан қўшилган қийматга солинган солиқ билан тўланган акциз солиғи олиб ташланади, яъни:

Сотилган маҳсулотлардан олиниган тушум
(қўшилган қийматта солинган ва акциз солиқларсиз)

Айланма маблағларнинг ўртacha қиймати

Сотилган маҳсулотлардан олинган түшум «Молиявий натижалар түғрисидаги ҳисобот»дан олинади, айланма маблағларни ўртача қиймати бухгалтерия маълумотларига асосланиб ҳисоб-китоб йўли билан аниқланади. Айланма маблағлар түғрисидаги бухгалтерия маълумотлари икки шаклда бўлиши мумкин: интерваллик қаторлар ва моментлик (лаҳза) қаторлар.

Интерваллик қаторлар – айланма маблағлар түғрисидаги маълумотлар аниқ даврларда берилади. Масалан, айланма маблағларни ўртача қиймати ойлар бўйича берилади: январ – 500 м.с., феврал – 550 м.с., март – 540 м.с.

Шундай маълумотлар берилган бўлса, айланма маблағларнинг чоракдаги ўртача қиймати оддий ўртача арифметик йўл билан аниқланади, яъни:

$$\frac{500 + 550 + 540}{3} = \frac{1590}{3} = 530 \text{ м.с.}$$

Моментлик (лаҳзалик) қаторларда айланма маблағлар түғрисидаги малумотлар бу аниқ даврларнинг бошланишига келтирилиши мумкин. Масалан, 1 январга – 500 м.с., 1 февралга – 550 м.с., 1 марта – 560 м.с. ва 1 апрелга – 580 м.с.

Шундай маълумотлар берилган бўлса, айланма маблағларнинг биринчи чоракдаги ўртача қиймати хронологик йўл билан аниқланади, яъни:

$$\frac{\frac{500}{2} + 550 + \frac{560}{2}}{4 - 1} = \frac{1650}{3} = 550 \text{ м.с.}$$

Корхоналар фаолиятида маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва уларни сотишга сарф қилинган вақтни ўзгариб туриши билан айланма маблағларни ҳар бир айланишига турлича вақт сарф қилиниши мумкин. Айланма маблағларнинг умуман айланиш йўналишини ифодалаш учун юқорида кўрсатилган иккинчи кўрсаткич аниқланади, яъни айланма маблағларни бир марта айланиши учун сарф қилинган ўртача вақт. Бунинг учун таҳдил қилинаётган календар кунларни сони биринчи кўрсаткичга, яъни айланма маблағларни айланиш миқдорига бўлинади, яъни:

Таҳдил қилаётган календар кунлар сони

Айланма маблағларнинг айланиш миқдори

Охирги пайтда айланма маблағларни айланнишини таҳлил қилишда янги күрсаткичдан фойдаланиляпди. Бу айланма маблағларни биркитиш күрсаткичи. Айланма маблағларни биркитиш күрсаткичи юқорида күрилган биринчи күрсаткични – айланма маблағларнинг айланниш микдорини акси бўлиб, бу күрсаткич айланма маблағларни ўртача қийматини сотилган маҳсулотлардан олинган тушумга бўлиш йўли билан аниқланади, яъни:

Таҳлил қилаётган календар кунлар сони

Айланма маблағларнинг айланниш микдори

Айланма маблағларни биркитиш күрсаткичи сотилган маҳсулотларнинг ҳар бир сумига нисбатан сарф қилинган айланма маблағларни ифодалайди. Айланма маблағларни айланниши тезлаштирилса бу сарф камаяди, айланма маблағларни айланниши сусайтирилса, бу сарф ошиб боради.

Юқорида келтирилган күрсаткичлар айланма маблағларни айланнишини ифодалаб, бу айланниши ўзгаришини корхоналарнинг молиявий ҳолатига таъсирини ҳали күрсатмайди, бу күрсаткичлар керакли, қўшимча күрсаткичлар бўлиб, улар ёрдамида энг асосий – тўртинчи күрсаткич аниқланади – яъни айланма маблағларни тежалган ёки тўлдирилган суммаси. Бу күрсаткич айланма маблағларни айланнишини тезлаштириш натижасида айланма маблағларни тежалиш суммасини ёки айланма маблағларни айланнишини сусайтириш натижасида айланма маблағларни тўлдириш суммасини ифодалайди. Бу күрсаткич корхона бухгалтериясида мавжуд айланма маблағлари тўғрисидаги маълумотларга қараб икки йўл билан аниқланади. Агарда корхонада юқорида күрсатилган күрсаткичлардан иккинчиси тўғрисида маълумотлар бўлса, яъни айланма маблағларни бир марта айланниши учун сарф қилинган ўртача календар кунлар күрсаткичи бўлса куйидаги йўл билан ҳисобланади:

$$(\bar{УКК}_1 - \bar{УКК}_0) \times \frac{МТ}{В}$$

Бу ерда:

$\bar{УКК}_1$ ва $\bar{УКК}_0$ – жорий ва ўтган даврларда айланма маблағларни бир марта айланниши учун сарф қилинган ўртача календар кунлар; МТ – сотилган маҳсулотлардан олинган тушум.

В – таҳлил қилинаётган вақт – календар кунлар.

Күриниб турибиди, айланма маблағларни бир марта айланиси учун жорий ва ўтган даврларда сарф қилинган ўртача календар күнлар сонининг Ўзгариши бир кунда сотилган маҳсулотлар ҳажмига кўпайтирилади. Агарда корхоналарда юқорида кўрсатилган кўрсаткичлардан учинчиси тўғрисида маълумотлар бўлса, яъни айланма маблағларни биркитиш кўрсаткичлари бўлса куйидаги йўл билан аниқланса:

$$(BK_1 - BK_0) \times MT$$

Бу ерда:

BK_1 ва BK_0 – жорий ва ўтган даврларда айланма маблағларни биркитиш кўрсаткичлари, яъни сотилган маҳсулотларнинг бир сумига нисбатан айланма маблағларни сарфи.

Кўриниб турибиди, айланма маблағларни жорий ва ўтган даврлардаги кўрсаткичларни фарқи сотилган маҳсулотлардан олинган тушумга кўпайтирилади.

Корхоналар амалиётида ҳам иккинчи, ҳам учинчи кўрсаткичлардан фойдаланилади. Демак, бу корхоналарда бизнинг тўртинчи кўрсаткичимиз икки йўл билан аниқланиши мумкин. Лекин шуни тасдиқлаш керакки; агарда тўртинчи кўрсаткичимиз бир корхона маълумотлари бўйича икки йўл билан аниқланса, бир хил натижа олинади.

Иқтисодий адабиётда юқорида кўрилган кўрсаткичлардан иккинчиси бошқа усулда, яъни куйидагича аниқланади:

$\begin{array}{c} \text{Айланма маблағларнинг} \\ \text{ўртача қиймати} \end{array} \times \begin{array}{c} \text{Таддил қилинаётган} \\ \text{календар күнлар} \end{array}$

Сотилган маҳсулотлардан олингав тушум

Бу усул юқорида келтирилгандан бироз мураккаб бўлсада, амалиётда кенг фойдаланилади. Бундан ташаари бу усул билан айланма маблағларни алоҳида элементлари бўйича айланиш кўрсаткичлари ҳам аниқланади. Демак, бу усулни ҳам эътиборга олиб қўйиш керак.

Энди юқорида кўрилган айланма маблағларни айланиси билан корхонанинг молиявий ҳолати ўртасидаги алоқани ифодаловчи кўрсаткичларни амалий маълумотларда кўриб чиқамиз.

Айланма маблағларни айланиш күрсаткичлари

	1998 йил	1996 йил
1. Сотилган маҳсулотлардан олинган тушум, минг сўм	76330,5	92796,8
2. Айланма маблағларнинг ўртача қиймати, минг сўм	4207,5	7747,8
3. Айланма маблағларнинг айланиш миқдори (1:2), марта	18,1	12,0
4. Айланма маблағларни бир марта айланишига сарф қилинган календар кунлар (365:3), кун	20,2	30,4
5. Айланма маблағларнинг биркитиш күрсаткичлари (2:1), тийин	5,5	8,3

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонада 1996-1998 йилларда айланма маблағларнинг айланиши тезлашган. Айланма маблағларнинг айланиш миқдори 12,0 мартадан 18,1 марта гача ошган, айланма маблағларни бир марта айланиши учун сарф қилинган ўртача календер кунлар 30,4 дан 20,2 кунларга қисқартирилган, айланма маблағларни бириктириш күрсаткичи 8,3 тийиндан 5,5 тийингача камайтирилган. Демак, корхонада айланма маблағлар тежалган. Айланма маблағларни тежалган суммаси:

$$(30,4 - 20,2) \times \frac{76330,5}{365} \text{ ёки } (8,3 - 5,5) \times 76330,5 = 2133 \text{ м.}$$

яъни 2133 минг сўмни ташкил этган.

Айланма маблағларнинг айланишини ўзгаришини корхона молиявий ҳолатига таъсирини чукурроқ таҳлил этиш учун айланма маблағларнинг алоҳида элементларини айланишини таҳлил қилиш лозим. Айланма маблағларнинг алоҳида элементларини айланишига корхонанинг алоҳида бўлинмаларининг цехлар, омбор хўжалиги, маркетинг бўлимининг фаолияти таъсир кўрсатади. Демак, айланма маблағларнинг алоҳида элементларини таҳлил қилиш, келгусида айланма маблағларнинг айланишини тезлаштиришга бағишлиланган тавсияларни аниклаштиришда корхона бўлинмаларининг фаолиятини яхшилашда катта аҳамияттга эга.

Айланма маблағларни алоҳида элементлари бўйича уларнинг айланишини таҳлил этиш қуйидаги йўналишларда ўтказилиши мумкин:

- ўзлик айланма маблағларнинг айланиши;
- меъёрланган айланма маблағларнинг айланиши;
- меъёрланмаган айланма маблағларнинг айланиши;
- ишлаб чиқариш захираларининг айланиши;
- тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг айланиши;
- тайёр маҳсулотни айланиши;
- жўнатилган товарлар ва ҳисоб-китобдаги маблағларнинг айланиши;
- пул маблағларни айланиши;
- дебиторлик қарзларни айланиши.

Айланма маблағларнинг алоҳида элементларини айланиб туриши ўз хусусиятларига эга. Масалан, ўзлик, меъёрланган, меъёрланмаган айланма маблағларнинг айланиб туриши сотилган маҳсулотларнинг ҳажмига, ишлаб чиқариш захираларининг умумий сарфига таъсир қиласи; тугалланмаган ишлаб чиқаришни айланиб туриши тайёр маҳсулотга; тайёр маҳсулотларнинг омбордаги қолдиқларини айланиб туриши маҳсулотларни истеъмолчиларга жўнатиш ҳажмига; истеъмолчиларга жўнатилган товарларни айланиб туриши корхона ҳисоб-китоб счётига, пул тушишига ва ҳоказо.

Айланма маблағларнинг алоҳида элементларини айланиб туриш хусусиятлари шуни талаб этадики, уларнинг айланиб туриш кўрсаткичлари ҳар хил базаларга нисбатан ҳисоб-китоб қилиниши лозим. Бу ҳолатни эътиборга олиб, айланма маблағларни айланиб туришини қўшимча кўрсаткичлари, яъни айланма маблағларнинг алоҳила элементларини айланиб туриш кўрсаткичлари қўйидагича аниқланади:

$$\begin{array}{rcl}
 & \text{Ўзлик айланма} & \times & \text{Таҳлил} \\
 & \text{маблағларнинг} & & \text{қилинаётган} \\
 & \text{ўртача қиймати} & & \text{календар кунлар} \\
 \\
 1. \text{Ўзлик айланма} & = & \text{Сотилган маҳсулотларнинг ҳажми} \\
 \text{маблағларнинг} & &
 \end{array}$$

$$\begin{array}{rcl}
 & \text{Меъёрланган айланма} & \times & \text{Таҳлил} \\
 & \text{маблағларнинг} & & \text{қилинаётган} \\
 & \text{ўртача қиймати} & & \text{календар кунлар} \\
 \\
 2. \text{Меъёрланган} & = & \text{Сотилган маҳсулотларнинг ҳажми} \\
 \text{айланма маблағларнинг} & &
 \end{array}$$

	Меъёрланмаган айланма маблагмарнинг ўртacha қиймати	×	Таддил қилинаёттан календар кунлар
3. Меъёрланмаган айланма маблагмарнинг	=	Сотилган маҳсулотларнинг ҳажми	
	Ишлаб чиқариш захираларнинг ўртacha қиймати	×	Таддил қилинаёттан календар кунлар
4. Ишлаб чиқариш захираларнинг	=	Ишлаб чиқариш захираларнинг умумий сарфи	
	Туталланмаган ишлаб чиқаришнинг ўртacha қиймати	×	Таддил қилинаёттан календар кунлар
5. Туталланмаган ишлаб чиқаришнинг	=	Ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот	
	Тайёр маҳсулот қолдикларининг ўртacha қиймати	×	Таддил қилинаёттан календар кунлар
6. Тайёр маҳсулотнинг	=	Жўнатилган товарлар ҳажми	
	Жўнатилган товарлар ва ҳисоб- китобдаги маблагмарнинг ўртacha қиймати	×	Таддил қилинаёттан календар кунлар
7. Жўнатилган товарлар ва ҳисоб-китобдаги маблагмарнинг	=	Ҳисоб-китоб счётига тушган пуллар суммаси	
	Накд пул маблагмарнинг ўртacha қолдиги	×	Таддил қилинаёттан календар кунлар
8. Накд пул маблагмарнинг	=	Сотилган маҳсулотларнинг ҳажми	

Энди юқорида кўрилган кўрсаткичларни амалий материаллардан фойдаланиб аниқлаймиз. Бунинг учун корхона ҳисоби маълумотларидан фойдаланамиз, (минг сўм).

1. Сотилган маҳсулотларнинг ҳажми – 55600.
2. Ишлаб чиқариш захираларнинг умумий сарфи – 3000.
3. Умумий ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот – 50000.

4. Жұнатылған товарларнинг умумий қажми – 60000.
 5. Корхона ҳисоб-китоб счётига түшгән пул маблағлар – 54000.
 Ўртача қолдиқлар күрсаткичлари:
 Умумий айланма маблағлар – 3500.
 шу жумладан:
 а) үзлик айланма маблағлар – 2500.
 б) меъёрланган айланма маблағлар – 2800.
 в) меъёрланмаган айланма маблағлар – 700.
 г) ишлаб чиқарыш захиралари – 1500.
 д) тугалланмаган ишлаб чиқарыш – 1000.
 е) тайёр маҳсулот – 500.
 ж) жұнатылған товарлар ва ҳисоб-китобдаги маблағлар – 300.
 з) нақд пул маблағлар – 200.

Келтирилған мағлумоттарға асосланиб, айланма маблағларни алоҳида элементлари бўйича айланиб туриш күрсаткичларини – бу айланма маблағларнинг бир марта айланиши учун сарф қилинган ўртача календар кунларни аниқлаймиз.

13-жадвал

Айланма маблағларни алоҳида элементларини айланиб туриш күрсаткичлари

Күрсаткичлар	Ҳисоблаш услуби	Кунлар
1	2	3
1. Бутун айланма маблағлар	$\frac{3500 \times 365}{55600}$	23
2. Үзлик айланма маблағлар	$\frac{2500 \times 365}{55600}$	16,5
3. Меъёрланган айланма маблағлар	$\frac{2800 \times 365}{55600}$	18,5
4. Меъёрланмаган айланма маблағлар	$\frac{700 \times 365}{55600}$	4,5
5. Ишлаб чиқариш захиралар	$\frac{1300 \times 365}{30000}$	18,5
6. Тугалланмаган ишлаб чиқарыш	$\frac{1000 \times 365}{50000}$	7,3
7. Тайёр маҳсулот	$\frac{500 \times 365}{60000}$	3,0
8. Жұнатылған товарлар ва ҳисоб-китобдаги маблағлар	$\frac{300 \times 365}{54000}$	2,0
9. Нақд пул маблағлар	$\frac{200 \times 365}{55600}$	1,3

Бутун айланма маблағларнинг бир марта айланниши учун 23 кун сарф этилган бўлса, айланма маблағларнинг алоҳида элементлари бўйича бу кўрсаткич, жадвалда берилганидек, 18,5 дан 1,3 кунларни ташкил этган. Келтирилган кўрсаткичлар, айланма маблағларнинг қайси элементлари бўйича уларнинг айланнишини тезлаштириш учун керакли тадбирлар амалга ошириш зарурлигини кўрсатиб туриди.

Бу кўрсаткичлар ҳам жорий даврни ўтган давр билан таққослаши, яъни динамикада таҳлил этилиши лозим. Бу таҳлил айланма маблағларнинг алоҳида элементлари бўйича ҳам, уларнинг айланниб туришини ўзгариши – тезлаштирилиши, сусайтирилиши натижасида айланма маблағларнинг тежалганилиги ёки айланма маблағларни тўлдирилганлиги ҳам аниқланиши мумкин.

Демак, айланма маблағларнинг алоҳида элементлари бўйича айланниб туриш кўрсаткичларини таҳлил этиш айланма маблағларни айланниши билан корхона молиявий ҳолати ўргасидаги алоқани таҳлил этишини чукурлаштиради ва аниқлаштиради.

Маълумки, юқорида аниқланган айланма маблағларнинг алоҳида элементлари бўйича айланниб туриш кўрсаткичлари ҳар хил базаларга асосланиб ҳисобланган. Агар бу кўрсаткичлар бир аниқ базага – состилган маҳсулотлар ҳажмига асосстанса, уларни ўзаро таққослаш мумкин. Бажарилган ҳисоб-китоблар шуну кўрсатади – ки, умумий айланма маблағларни бир марта айланниши 23 кунни ташкил этган бўлса, уларнинг алоҳида қисмлари бўлмиш ишлаб чиқариш захираларда бу кўрсаткич 10,2 кунни, тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича 6,6 кунни, тайёр маҳсулот бўйича 3 кунни, жўнатилган товарлар ва ҳисоб-китобдаги маблағлар бўйича 2 кунни ва нақд пул маблағлари бўйича 1,3 кунни ташкил этган.

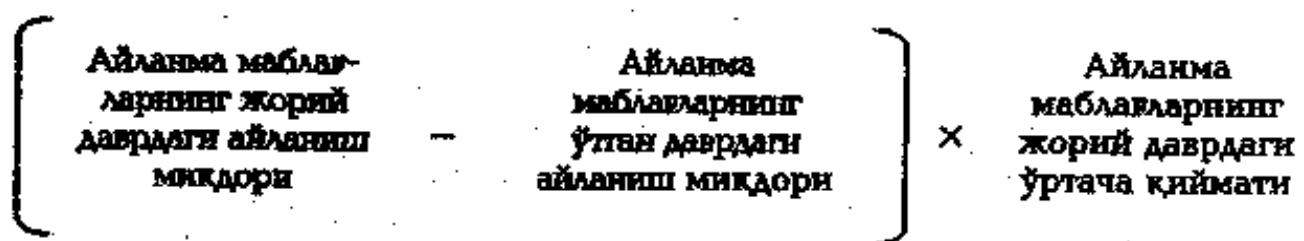
Айланма маблағларнинг айланниб туришини корхона молиявий ҳолатига таъсирини таҳлил қилиш тўғрисида гаш борар экан, яна қўйидагиларни эътиборга олишини зарур деб ҳисоблаймиз:

Биринчида, бозор муносабатларига ўтиш билан корхоналараро иқтисодий алоқалар мураккаблашиб бормоқда. Корхоналар фаолиятида айланма маблағлар етишмай коляпти. Айланма маблағлардан самарали фойдаланиш катта аҳамиятга эга бўлмоқда. Шу сабабли 1997 йил 9 июнда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Айланма маблағларни сақланиши ва уларни тўлдириб туриш жавобгарлигини ошириш тўғрисида»ги фармони қабул қилинди.

Иккичидан, корхоналарда фойдаланаётган айланма маблағларни устидан назоратни кучайтириш ва мавжуд айланма маблағлардан оқилона фойдаланиш долзарб вазифага айланмоқда. Шу сабабли 1997 йил 25 февралда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан корхона ва ташкилотлар учун айланма маблағларни меъёрлари тасдиқланди.

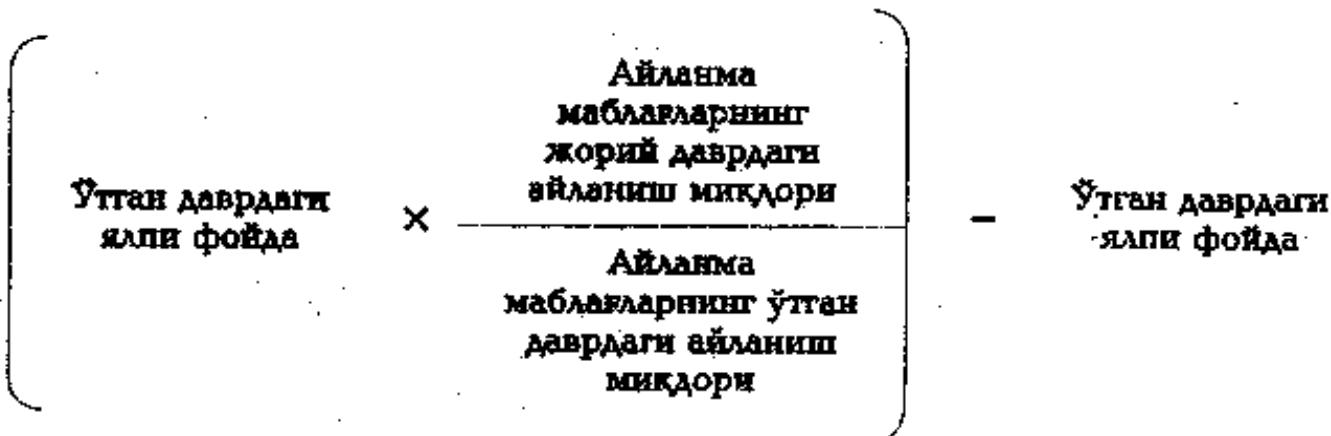
Айланма маблағларнинг айланиб туриши таҳдили айланма маблағларнинг айланишини тезлаштирилиши ёки сусайтирилиши сабабли корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни ва олинаётган фойданинг ўзгаришини аниқлаш билан якунланиши дозим.

Айланма маблағларнинг айланиб туришининг ўзгаришини маҳсулот ишлаб чиқаришга таъсирини қўйидагича аниқлаш мумкин:

Кўриниб турибдики, агарда айланма маблағларнинг айланиши тезлаштирилса, ишлаб чиқариладиган маҳсулот кўпаяди ва ақсинча, айланма маблағларнинг айланиши сусайтирилса, маҳсулот ишлаб чиқариш камаяди.

Айланма маблағлар айланишининг корхона фойдасига таъсири қўйидагича аниқланади:

Демақ, айланма маблағларнинг айланниш миқдори жорий даврда ўтган даврга нисбатан ўзгаришига қараб, корхона фойдаси кўпаяди ёки камаяди. Айланма маблағлар айланиб туришининг корхона молиявий ҳолатига таъсирини таҳдил этиш

айланма маблағларнинг айланишини тезлаштиришга сафарбар этилган таклиф ва тавсиялар билан яқунланиши керак.

Айланма маблағларнинг айланиб туриши мураккаб, кўп қиррали жараён бўлиб, унга ташқи ва ички, объектив ва субъектив, ишлаб чиқариш, ташкилий, иқтисодий шарт-шароитлар, омиллар таъсир кўрсатади, лекин умумий омил ва шарт-шароитлар сифатида қўйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг аниқ тармоққа алоқадорлиги;
- ишлаб чиқариш циклнинг муҳлати;
- корхонада ишлаб чиқаришнинг ҳажми;
- истеъмолчиларни жойланиш жўғрофияси;
- таъминловчиларни жойланиш жўғрофияси;
- қарзларни тўлашга лаёқатлиги;
- банклар билан алоқалар даражаси;
- истеъмол қилинадиган ресурслар;
- таъминловчи ва истеъмолчи корхоналар билан шаклланган алоқалар;
- маркентинг хизмат даражаси;
- корхона менеджерлар хизмати;
- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш даражаси;
- меҳнатни ташкил қилиш даражаси.

Шундай қилиб, айланма маблағларнинг айланиб туришини таҳлил қилиш – молиявий таҳлилнинг асосий босқичларидан бири бўлиб, у ҳамма вақт корхона раҳбариятини, таҳлилчилар, аудиторларнинг эътибор марказида бўлиши лозим.

4.2. Маҳсулотлар таннархи ва корхоналарнинг молиявий ҳолати

Маҳсулот таннархи корхоналар фаолиятининг асосий сифат кўрсаткичларидан бириди. Корхоналарда ўтказилаётган барча тадбирлар, техниқавий, ташкилий, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг ҳаммаси корхона ҳаражатларига, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархига таъсир кўрсатади. Таннархнинг ўзгариши, албатта, корхоналарнинг молиявий ҳолатига таъсир этади.

Илгари таннарнинг таҳлили, корхоналарнинг умумий фаолиятини таҳлил қилиш пайтида, олдинроқ кўрилиб, молиявий таҳлил ўтказилаётган вақтда таннарх тўғрисида гап бўлмасди. Лекин, бозор муносабатларига ўтиш билан, юқорида тасдиқланганилек, асосий эътибор корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилишга йўллантирилмоқда. Шу сабабли

охирги йилларда молиявий таҳлил бўйича гап борар экан. Иқтисодий адабиётда маҳсулот таннархини таҳлил қилиш, корхоналарни молиявий ҳолатини таҳлил этиш билан бирга ёритилмоқда.

Бизнинг қўлланмада ҳам таннархни таҳлил қилиш муаммолари ёритилади, чунки:

- бозор муносабатлари даврида корхона фаолиятининг сифат кўрсаткичлари аҳамиятги ошиб боради, шу жумладан, таннарх кўрсаткичини аҳамиятги ҳам;

- маъмурий бошқарув тизимидан воз кечилиши муносабати билан корхоналар фаолиятида нимагадур таннархни қисқартириш муаммоларга керакли эътибор берилмаяпди;

- республикада ҳаражатлар таркиби тўғрисилаги Низомда корхона ишлаб чиқариш ҳаражатларининг ҳисоби ва ҳисботи чамбарчас боғланган, демак, корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳдили таннарх муаммоларини ҳам ўз таркибига олиши керак.

Таннархни таҳлил қилиш тўғрисида гап кетганда шуни эътиборга олишимиз керакки, собиқ иттифоқ даврида бу борада кўп назарий ва амалий, илмий текширув ишлари бажарилган эди ва маъмурий тизимга мосланган таннарх ҳисоби ҳамда ҳисботи тизими яратилганди. Бу тизим ўз таркибига қўйидагиларни олган эди:

- таннарх ишлаб чиқаришнинг муҳим иқтисодий категорияларидан бири бўлиб, у маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишдаги иқтисодий муносабатларни ифодалади;

- таннарх кўрсаткичи корхоналар фаолиятининг сифат кўрсаткичларидан бири бўлиб, таннархни камайтириб туриш халқ хўжалиги миқёсида кўтарилиган вазифалардан бири шаклида тасдиқланган эди;

- таннарх кўрсаткичларининг асосланган аниқ тизими шаклланган эди. Бу тизим ўз таркибига ўрта тармоқ ва индивидуал таннарх кўрсаткичларни, фабрика, завод ва тўлиқ таннархни, ялпи, товар ва сотилган маҳсулотларнинг таннархини, бир сўмлик товар маҳсулоти ишлаб чиқариш учун сарф қилинган ҳаражатлар кўрсаткичини олар эди;

- корхоналар ҳаражатлари асосий ва қўшимча, тўғри ва эгри, таҳминан ўзгарувчан ва таҳминан ўзгармас ҳаражатларга, элементларга ва моддаларга туркумланиб, улар ҳаражатлар таркиби таҳдилида кенг фойдаланилар эди;

- алоҳида ишлаб чиқариш тармоқларининг хусусиятларини

тўлиқ эътиборга олиб, бу тармоқлар бўйича алоҳида маҳсулотларнинг таннархини аниқлаш тизими – калкуляция тизими ишлаб чиқилган эди;

- таннарх кўрсаткичлари бўйича давлат ҳисоботи шаклланган эди. Бу 5-шакл «Ишлаб чиқаришга ҳаражатлар», 6-шакл «Товар маҳсулоти таннархи». Бу ҳисботлар таннарх кўрсаткичларини ҳар томонлама таҳлил қилиш имкониятини беради;

- таннарх кўрсаткичлари таркибида асосий кўрсаткич сифатида бир сўмлик товар маҳсулотини ишлаб чиқариш учун кетган ҳаражатлар қабул қилинган.

Республикада бозор муносабатларига мосланган ҳисоб ва ҳисбот тизими ҳам шаклланмоқда. Бу борада таннарх бўйича бир қанча тадбирлар амалга оширилаяпти. Ҳаражатлар таркиби тўғрисилаги Низом 1995 йили қабул қилинди. 1999 йили қайтадан кўриб чиқилди. Ҳаражатлар тўғрисида андозалар қабул қилинди. Лекин, афсуски, бу борада илгари бажарилган ишларни муҳим томонлари эътиборга олинмади.

Таннархни камайтириб туриш ҳамма корхона ва ташкилотлар олдида турадиган доимий вазифадир. Демак, таннархни камайтириш катта аҳамиятга эга, чунки:

- таннархни пасайтириш корхона фойдасини кўпайтиради, корхонанинг молиявий ҳолатини яхшиловчи асосий омиллардан бири бўлиб ҳисобланади;

- таннархни пасайтириш орқали тежалган маблағлар ҳисобидан корхона ходимларига мукофотлар берилади, демак, бу ҳолат корхона ходимларини моддий рағбатлантиришга ёрдам беради;

- таннархни пасайтириш ҳисобидан корхона жамоаси ижтимоий нуқтаи назаридан ривожлантирилади, яъни корхона ходимларининг ижтимоий эҳтиёжлари қондириласи;

- корхонанинг техникавий даражасини кўтариб туриш, ишлаб чиқариши реконструкция қилиш учун ҳам таннархни пасайтириш ҳисобидан олинган маблағлардан фойдаланилади;

- маълумки, ишлаб чиқарилган маҳсулотларга нарх-наво тасдиқланзётганда, шаклланзётганда маҳсулотларнинг таннархи эътиборга олинади. Демак, таннархни пасайтириш – нарх-наволарни камайтиришдаги асосий шарт-шароитлардан биридир. Нарх-наволарни камайтиришин ходимларнинг реал иш ҳақисини ошириш, уларнинг турмуш даражасини кўтариш омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

Иқтисодий адабиётда фикр борки, бозор муносабатларига ўтиш даврида, деярли ҳамма корхона, ташкилотларда таннарх ўсиб бормоқда ва бу шароитда таннархни пасайтириши вазифаси кун тартибидан олинди, деб ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча бозор муносабатлари шаклланиши билан бу вазифа кун тартибига қўйилади деб ҳисоблаймиз. Ундан ташқари бозор муносабатлари даврида корхоналараро рақобат ривожланар экан, объектив заруриятки, корхоналар, ташкилотлар ўз маҳсулотларини кам ҳаражатлар билан ишлаб чиқаришга интиладилар, демак, таннарх пасайтирилиб бориши дозим.

Таннарх ҳисоби ва ҳисбот тизими ҳамма вақт корхоналар фаолиятига бошқарувлик қилишда катта аҳамиятгга эга бўлган. Собиқ иттифоқ даврида бу тизим, давлат бошқарув органлари керакли маълумотлар билан таъминланган, давлатнинг мулкдорлик вазифасини бажаришга ёрдам берган.

Лекин бу даврда таннарх ҳисоби ва ҳисбот тизими бозор муносабатларининг талабларига мосланмаган, корхоналарни соликқа тортиш муаммолари билан боғланмаган эди.

Республика халқ ҳўжалигини бозор муносабатларига ўтказилиши билан республикада, юқорида қайд этилгандек, бухгалтерия ҳисобини, ҳисботини ташкил қилиш борасида ҳам керакли ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Бухгалтерия ҳисоби, аудит тўғрисидаги республика қонунлари қабул қилинди, бухгалтерия ҳисоб андозалари, бухгалтерия ҳисоби счёт режалари ишлаб чиқилди ва қабул қилинди. Ҳисбот тизими ҳам такомиллаштирилмоқда.

Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисботи ислоҳотлари таркибида таннарх ҳисоби ва ҳисботини ислоҳ қилиш алоҳида ўрин тутади. Бу борада 1995 йилда тасдиқланган ва амалиётга киритилган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом» таннарх ҳисоби ва ҳисбот тизимини бозор муносабатларига мослаштиришда алоҳида аҳамиятгга эга.

Бу Низом таннарх ҳисоби ва ҳисботига қуйидаги янгиликларни киритди:

1. Корхона ҳаражатларини янгичасига ҳисобга олиш, бозор муносабатларига мосланиб, халқаро андозаларга жавоб берадиган даражада ишлаб чиқилди.

2. Корхона ҳаражатларининг шаклланиши унинг молиявий ҳолати билан, корхона молиявий натижаларини солиқقا тортиш билан боғланди.

3. Таннарх кўрсаткичлар тизими такомиллаштирилди, илгари қабул қилинган фабрика-завод ва тўлиқ таннарх кўрсаткичлари ўрнига битта кўрсаткич тавсия этилди. Бу ишлаб чиқариш таннархи, яъни маҳсулот ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлган ҳаражатлар йифиндиси.

Илгариги қўшимча ҳаражатлар «давр ҳаражатлари» номи билан маҳсулот таннархига киритилмасдан корхона фойдаси ҳисобидан қопланади.

4. Корхона ҳаражатларини туркумлаштириш ҳам такомиллаштирилди.

Авваламбор корхонадаги барча ҳаражатлар қўйидагиларга гурухланади:

- сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи;
- давр ҳаражатлари;
- молиявий ҳаражатлар;
- фавқулот ҳаражатлари.

Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига қўйидаги ҳаражатлар киритилган:

- бевосита ва билвосита моддий ҳаражатлар;
- бевосита ва билвосита меҳнат ҳаражатлари;
- бошқа, бевосита ва билвосита ҳаражатлар, шу жумладан, ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган устама ҳаражатлар.

Ишлаб чиқариш таннархига киритilmайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдада ҳисобга олинадиган ҳамда давр ҳаражатларига кирадиган ҳаражатлар қўйидаги гурухларга бўлинган:

- сотиш ҳаражатлари;
- бошқариш ҳаражатлари (маъмурий сарф-ҳаражатлар);
- бошқа операцион ҳаражатлар ва заарлар;

Хўжалик юритувчи субъектларининг молиявий фаолияти бўйича ҳаражатлар қўйидагича туркумланган:

- фоизлар бўйича ҳаражатлар;
- хорижий валюта билан операция бўйича салбий курс тафовутлари;
- қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;
- молиявий фаолият бўйича бошқа ҳаражатлар.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи ҳаражатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элеметлар билан туроҳларга ажратилган:

- ишлаб чиқариш моддий ҳаражатлар;
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш ҳаражатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий сугуртага ажратмалар;
- асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш аҳамиятгига эга бўлган бошқа ҳаражатлар.

Кўриниб турибдики, корхона ҳаражатлари ҳар хил нуқтаи назардан олиниб, туркумлаштирилган ва ҳаражатларни туркумлаштириш чукурлаштирилган, деталлаштирилган, улар бўйича корхона ҳаражатларининг таркиби таҳлил этилиши мумкин.

Шундай қилиб, республикада 1995 йилда қабул қилинган, 1999 йили қайтадан кўриб чиқилган ҳаражатлар таркиби тўғрисидаги Низом бозор муносабатларига мосланган маҳсулот таннархи ҳисоби ва ҳисбот тизимини шаклланишида, албатта, катта аҳамиятгга эга.

Лекин бозор муносабатларига тўлиқ жавоб берадиган таннарх ҳисоби ва ҳисботини шаклланишига ҳали эрта. Юқорида кўрилган Низомни ўзида ҳам камчиликлар, ечилмаган муаммолар оз эмас.

Фикримизча улар қуйидагилардан иборат:

1. Низомда авваламбор таннарх кўрсаткичлари тизими жуда чегараланган. Унда асосий таннарх кўрсаткичи – ҳар бир сўмлик товар маҳсулоти учун сарф қилинган ҳаражатлар, ялпи ва товар маҳсулоти таннархи тўғрисидаги кўрсатмалар келтирилмаган. Маҳсулотни тўлиқ таннархи аниқланмайди. Бу кўрсаткичлар тикланса таннархини таҳлил этиш чегараланмаган бўлиб, унинг таҳлили тўлиқ бўларди.

2. Таннарх кўрсаткичлари бўйича илгари фойдаланилган 5-шакл «Ишлаб чиқариш ҳаражатлари» ва 6-шакл «Товар маҳсулоти таннархи» ҳисботлардан воз кечилиши муносабати билан таннархни элементлар ва моддалар бўйича таҳлили ҳамда ундан ташқари таннархга таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қилиш имкониятлари баратараф этилган. Сақланган давлат статистика ҳисботи 5-Е-шакл «Корхона ҳаражатлари тўғрисида»ги ҳисботда керакли маълумотлар ҳаддан ташқари чегараланган.

3. Низомда корхона ҳаражатлари нинг туркумлаштиришда такомиллаштириш билан биргаликда ҳаражатларни асосий ва қўшимча ҳаражатларга туркумлашдан воз кечилган. «Кўшимча ҳаражатлар» атамаси ўрнига «Давр ҳаражатлари» қабул қилинган, натижада қўшимча ҳаражатларни таҳлил қилиш имконияти йўқ қилинган, чунки «Давр ҳаражатлари» таркибида бир груп асосий ҳаражатлар ҳам ҳисобланади.

4. Маълумки, 1958 йилдан бошлаб мамлакатда маҳсулотлар таннархи бўйича асосий кўрсаткич қабул қилинган бўлиб, бу ҳар бир сўмлик товар маҳсулотини ишлаб чиқариш учун ҳаражатлар кўрсаткичи эди. Бу кўрсаткич илгари фойдаланилган солиштиришга эга бўлган товар маҳсулоти таннархи ўрнига тасдиқланганди. Янги кўрсаткич бутун ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти бўйича аниқланиб, ҳақиқатан ҳам корхоналарнинг товар маҳсулоти учун кетган ҳаражатларнинг хоҳлаган даврда ўзгаришини кўрсатиб беради. Афсуски Низомда бу кўрсаткич тўғрисида гап ҳам юритилмайди.

5. Илгари корхона ҳаражатларини туркумлашда ҳаражатлар «асосий ва қўшимча», «тўғри ва эгри» ҳаражатларга бўлинарди. Низомда бу туркумлашлар сақланилган. Лекин алмаштириб юборилган. «Асосий ва қўшимча» ҳаражатлар тўғрисида гап борар экан, мазмунда эгри ва тўғри ҳаражатлар фараз этилган ҳамда аксинча. Бу туркумлашлар ўз мазмунига эга бўлиб, ҳар бири ўзига хос вазифани бажаради. ҳаражатларни «асосий ва қўшимча» ҳаражатларга туркумлаш ҳамма корхоналарда мавжуд. Асосий ҳаражатлар бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғланган бўлиб, қўшимча ҳаражатлар эса бошқарувлик билан боғланган ҳаражатларни ифодалайди. ҳаражатларни «тўғри ва эгри» ҳаражатларга бўлиш ҳамма корхоналарда бўлмасдан, фақат бир хил маҳсулот эмас, балки кўплаб хилдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарилса, корхона ҳаражатлари шу ишлаб чиқарилган турли хил маҳсулотларнинг таннархига эгри йўллар (пропорционально) билан киритилса, натижасида ҳаражатлар «тўғри ва эгрига» бўлинади.

6. Маҳсулотлар таннархи таркибини таҳлил этишда ҳаражатларнинг элемент ва моддаларидан фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Низомда бунинг учун имкониятлар йўқ. Бу таҳлилни ўтказиш учун бухгалтериянинг бирламчи маълумотларидан фойдаланишга тўғри келади. Бунинг учун ҳаддан ташқари кўп вақт сарфланади.

7. Провардидә яна бир нарсаны айтиш керакки, Низомда илтари асосланиб қабул қилинган бир қанча атамалардан асоссиз воз кечилгән. Масалан, балансдаги фойда «Солик тұлашдан олдинги фойда», «Маҳсулот сотищдан фойда», «Маҳсулот сотищдан ялпи фойда» билан алмаштирилған ва ҳоказо.

Маҳсулотлар таннархи таҳлили тұғрисида гап борар экан шуни таъкидлаш керакки, тасдиқланған 1, 2, 2а, 3, 4, ва 5 шакллардаги молиявий ҳисоботларда таҳлил учун зарур бўлған кўп маълумотлар келтирилмайди. Лекин корхоналар ҳукumat томонидан тасдиқланған 5-Е-шаклидаги «Корхона ҳаражатлари тұғрисида»ги почта-йиллик, чораклик давлат статистик ҳисботини тузиб топширишади. Бу ҳисбот маълумотларидан фойдаланиш мумкин.

Маълумки, ҳаражатлар таркиби тұғрисидаги Низомда корхона ҳаражатлари қуйидагича түркемланади:

1. *Ишлаб чиқарыш таннархига киритилдиган ҳаражатлар, шу жумладан:*

- 1.1. Тұғри ва эгри моддий ҳаражатлар.
- 1.2. Тұғри ва эгри меҳнат ҳаражатлар.
- 1.3. Бошқа тұғри ва эгри ҳаражатлар.

2. *Ишлаб чиқарыш таннархига киритilmайдиган давр ҳаражатлари:*

- 2.1. Маҳсулотларни сотиши ҳаражатлари.
- 2.2. Бошқарув ҳаражатлари.
- 2.3. Бошқа оператив ҳаражатлар ва заарлар.

3. *Корхоналарнинг молиявий фаолияти ҳаражатлари, шу жумладан:*

- 3.1. Фойзлар бўйича ҳаражатлар.
- 3.2. Хорижий валюталар операциялари бўйича салбий курс фарқлари.
- 3.3. Молиявий фаолият бўйича бошқа ҳаражатлар.

4. *Фавқулодда заарлар.*

Бу маълумотларга асосланиб корхона ҳаражатларини, ишлаб чиқарилған маҳсулотларнинг таннархини умумий ўзгариш йўналишларини таҳлил қилиш мумкин. Авваламбор қуйидаги кўрсаткичларни таҳлил қилишимиз мумкин.

**Корхона умумий ҳаражатларининг динамик ўзгариши
(минг сўм)**

	1998	1996	1998 й. 1996 й. нисбатан фонз
Ҳамма ҳаражатлар, шу жумладан:	23500	23600	120,8
Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таниархи	21400	17500	122,3
Давр ҳаражатлари	5700	5300	107,5
Молиявий фаолият ҳаражатлари	1200	500	240,0
Фавқулодда ҳаражатлар	200	300	33,3

Жадвал маълумотлари корхона умумий ҳаражатларини ўзгариши билан бирга корхонанинг бозор муносабатлари даврида молиявий алоқаларини ҳам таҳлил қилиш имкониятларини беради. Кўриниб турибдики, молиявий фаолиятни олиб бориш учун корхона ҳаражатлари 1996-1998 йилларда 2,4 марта кўпайган, демак, корхонада молиявий операцияларни амалга ошириш яхши ривожланаяти.

Корхоналарнинг умумий ҳаражатлари таҳлили уларда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажмининг ўзгариши билан боғланган ҳолда ўтказилиши лозим. Бунинг учун ҳар бир сўмлик товар маҳсулоти ишлаб чиқариш учун кетган ҳаражатлар кўрсаткичлари таҳлил қилиниши керак.

Энди, 5-Е давлат статистика ҳисоботи маълумотларидан фойдаланиб, корхона ҳаражатларининг таркибий ўзгариши таҳлил этилади.

Корхона ҳаражатларининг таркиби

	Ҳаражатлар, минг сўм		Ҳаражатлар таркиби, фонз	
	1998	1996	1998	1996
	1	2	3	4
Жами ҳаражатлар шу жумладан:	28500	23600	100,0	100,0
1. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таниархи Ундан:	21400	17500	75,0	74,2
Моддий ҳаражатлар	6500	5000	30,4	28,6
Ишлаб чиқариш қабилидаги иш ҳақи тўлов ҳаражатлари	9000	8000	40,1	45,7

	Харажатлар,		Харажатлар	
	минг сүм		таркиби, фонд	
	1998	1996	1998	1996
	1	2	3	4
Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси	5400	4000	25,2	22,9
Ишлаб чыкашканнан болшقا харажатларни	500	500	2,3	2,3
2. Адъар харажатлары	5700	5300	20,0	22,5
Уидик:				
Бошкадруу ходимларнага иш жаки түлап харажатларни	600	500	10,4	3,4
Асосий мэймурлар воситаларга амортизация акратмалари	1000	900	18,0	17,0
Бошкадруу ходимларининг хизмат сафари харажатлари	100	80	1,8	1,6
Ишлаб чыкаришинин ўзлаштириши ва ривож лайтириш харажатлари	-	-	-	-
Банк хизметларнага түловлар	400	500	7,4	9,4
Ижтимоий түловлар	-	-	-	-
Номоддий хизметлар түлови	100	90	1,8	1,7
Бюджетте мајбурлук түловлар, солиб, из биримлар	150	330	2,5	6,2
Нобюджет жамгермаларнага акратмалар	350	400	6,0	7,5
Мадсулотларни сотине харажатлари	3000	2500	52,2	47,2
Бошкада муомала харажатлари	-	-	-	-
3. Молиявий фаянктар бўйича харажатлар	1200	500	4,2	2,0
Уидик:				
Кадам ва улоҳималаш тирилган корхоналарга берилган карзлар бўйича фаянктар	200	100	16,5	20,0
Банкларнинг кредитлари бўйича түловлар	300	120	25,0	24,0
Ердин фойдалантилик учун изжара түлови	200	10	16,5	20,0
Киоматли корозларни чыкариши ва тарқатиш харажатлари	400	130	33,2	26,0
Молиявий фаянктар бўйича бошкада харажатлар	100	50	8,0	10,0
4. Физкулоодда зарарлар	200	300	0,8	1,3

Жадвал маълумотларига биноан қуийдаги хулосаларга келишимиз мумкин:

- корхона ҳаражатларини асосий қисмини ишлаб чиқариш таннархи ташкил этиб, ўтган даврда унинг салмоғи деярли ўзгармаган;
  - давр ҳаражатларининг кўпчилиги Қўшимча ҳаражатлар булиб, уларнинг салмоғи умумий ҳаражатлар таркибида 1/5 қисмини таъкил этади. Қўшимча ҳаражатларнинг салмоғи 2,5 фоизга қисқартирилган. Демак, корхонада ишлаб чиқаришга бошқарувчилик қилиш такомиллаштирилмоқда ва натижада қўшма ҳаражатлар қисқарилмоқда;

- корхонада молиявий фаолият кучайтириляпти, бу фаолият билан боғлиқ бўлган ҳаражатлар салмоғи кўтрайяпти ва мазкур ҳолат корхонанинг молиявий ҳолатига ижобий таъсир кўрсатмоқда;

- ишлаб чиқариш таннархи таркибида иш ҳақи тўловлари 40 фоиздан ошигини ташкил этади. Демак таннархни пасайтиришда меҳнат ҳаражатларини қисқартиришга кўпроқ эътибор сафарбар этилиши лозим. Бу муаммо корхонада ечиляпти, 1996-1998 йилларда таннарх таркибида бу ҳаражатлар 45,7 фоиздан 42,1 фоизгача қисқартирилди.

- маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ бўлган ҳаражатлар давр ҳаражатларининг деярли ярмини ташкил этиб, уларнинг салмоғи 5,3 фоизга кўтарилиган. Бу ҳолатни табиий деб ҳисобласак ҳам бўлади, чунки бозор муносабатлари шаклланиши даврида маҳсулотларни сотиш муаммолари оғирлашади, сотиш ҳаражатларини ошиб боришига олиб келади;

- молиявий фаолият билан боғлиқ ҳаражатлар ҳам ўсган. Уларнинг айниқса қимматли коғозлар билан бўлган операциялар бўйича салмоғи кўтарилиган. Демак, корхонанинг молия бозордаги фаоллиги ошиб бормоқда.

Юқорида тўрт груп ҳаражатлар бўйича уларнинг таркибий ўзгариши кўриб чиқилди. 5-Е статистика ҳисоботидан фойдаланиб, корхона ҳаражатларини элементлари ва моддалари бўйича ҳам уларнинг таркибий ўзгаришини таҳлил қилишимиз мумкин.

Лекин на ҳаражатлар тўғрисидаги Низомда, на статистика ҳисоботида корхона ҳаражатларининг элементлари ва моддалари бўйича аниқ таснифи келтирилган эмас. Бу ҳолат таннархни таҳлил қилишни оғирлаштиради.

ҳаражатлар тўғрисидаги Низомга ва 5-Е статистика ҳисоботига асосланиб, корхона ҳаражатларининг элементлари ва моддалари бўйича куйидаги таснифларни, туркумлашни тавсия этиш мумкин.

Корхона ҳаражатларининг элементлари бўйича таснифи:

1. Ҳом ашё ва материаллар.

1.1. Ҳом ашё ва асосий материаллар.

1.2. Ёқилғи ва энергия.

1.3. Табиий ҳом ашё.

1.4. Бошқа материал ҳаражатлар.

2. Корхона ходимларининг иш ҳақи тўловлари.

2.1. Ишлаб чиқариш қабилидаги иш ҳақи тўловлари.

2.2. Ишлаб чиқариш ходимлари бўйича ижтимоий чигирмалар.
2.3. Ишлаб чиқариш ходимлари бўйича операция ҳаражатлари.

2.4. Бошқарув ходимларга иш ҳақи тўловлари.

2.5. Бошқарув ходимлари бўйича ижтимоий чигирмалар.

2.6. Бошқарув ходимлари бўйича операция ҳаражатлари.

3. Асосий воситалар ва номоддий активларнинг амартизацияси.

3.1. Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш қабилидаги номоддий активларнинг амартизацияси.

3.2. Ишлаб чиқариш қабилида бўлмаган асосий воситалар ва номоддий активларнинг амартизацияси.

4. Бошқа ҳаражатлар.

4.1. Молиявий фаолият бўйича ҳаражатлар.

4.2. Фавқулодда ҳаражатлари.

4.3. Бошқа моддий ва меҳнат ҳаражатлари.

Бу тасниф маълумотларидан фойдаланиб, корхона ҳаражатларининг алоҳида элементлари ва уларнинг таркибий ўзгаришини таҳлил қилиш билан бирга корхоналар фаолиятидаги моддий сифимни, ҳом ашё сифимини, энергия ва ёқилғи сифимини, фонд сифимини, маҳсулот сифимини таҳлил қилишимиз мумкин.

Корхона ҳаражатларининг моддалари бўйича таснифи:

1. Ҳом ашё ва асосий материаллар.

2. Ишлаб чиқариш қабилидаги иш ҳақи.

3. Ишлаб чиқариш ходимлари бўйича ижтимоий чигирмалар.

4. Ишлаб чиқариш ходимлари бўйича операция ҳаражатлари.

5. Ишлаб чиқариш қабилидаги асосий воситалар ва номоддий активларнинг амартизацияси.

6. Цех ҳаражатлари.

6.1. Моддий ҳаражатлар.

6.2. Цех маъмурий асосий воситалар амартизацияси.

6.3. Цех маъмурий ходимлари иш ҳақи.

6.4. Цех маъмурий ходимлари иш ҳақи бўйича ижтимоий чигирмалар

6.5. Маъмурий ходимлар бўйича операция ҳаражатлари

6.6. Бошқа цех ҳаражатлари.

7. Умумзавод ҳаражатлари.

7.1. Моддий ҳаражатлар.

7.2. Умум завод маъмурий асосий воситалар амартизацияси.

7.3. Умум завод маъмурий ходимлари иш ҳақи.

7.4. Умумзавод маъмурий ходимлари иш ҳақи бўйича ижтимоий чигирмалар.

7.5. Умумзавод маъмурий ходимлари бўйича операция ҳаражатлари.

7.6. Бошқа умум завод ҳаражатлари.

Маълумки, ҳаражатлар элементлари бўйича ялпи маҳсулот таннархи, ҳаражатлар моддалари бўйича товар маҳсулоти таннархи аниқланади. Ҳаражатлар моддалари маълумотларига биноан корхонанинг ишлаб чиқариш (п.п. 1-5) ва ноишлаб чиқариш (п.п.6-7) ҳаражатларини ёки асосий ва қўшимча ҳаражатларнинг таркибини, улар ўртасидаги нисбатни таҳлил этиш мумкин.

Кўриниб турибдики, қабул қилинган Низом халқаро стандартларга жавоб берсада, таннарх кўрсаткичларини таҳлил қилишни бирмунча мураккаблаштиряпти. Низом асосида тасдиқланган молиявий ҳисботлар, тавсия этилган таснифлар маълумотларидан фойдаланиб, таннархни таҳлил қилиш қўйидаги йўналишларда ўтказилиши мумкин:

- корхоналар ҳаражатлари таркибини таҳлил қилиш;
- таннарх кўрсаткичлари даражасини ва динамикасини таҳлил қилиш;
- маҳсулотлар таннархига таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қилиш.

Маълумки, фан-техникани ривожланиши, ишлаб чиқаришни тақомиллаштириш натижасида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархи таркибида асосий ҳаражатларнинг салмоғи ошиб, қўшимча ҳаражатларнинг салмоғи пасайиб бориши лозим. Низомда корхона ҳаражатлари асосий ва қўшимча ҳаражатларга туркумлаштирилмаган бўлсада, уларнинг ўзгаришини таҳлил қилиш зарурдир. «Қўшимча ҳаражатлар», «Давр ҳаражатлари» таркибида бўлсада, уларни камайтириш вазифаси мавжудир, демак, бу таҳлил этилиши керак.

Ҳаражатлар таркибини таҳлил қилиш таннархининг алоҳида кўрсаткичлари таҳлили билан биргаликда ўтказилиши лозим. Бу ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотларнинг таннархи кўрсаткичлари ҳамда ҳар бир сўмлик товар маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган ҳаражатлардир.

Таннарх кўрсаткичлари таркибида асосий кўрсаткич булиб, ҳар бир сўмлик товар маҳсулотига кетган ҳаражатлар хисобланади ва бу кўрсаткич товар маҳсулотининг таннархини

товар маҳсулотининг улгуржи нархда олинган ҳажмига бўлиш йўли билан аниқланади.

Товар маҳсулотининг ҳажми улгуржи нархда аниқлаганда қўшилган қийматга солинадиган солиқ ва акциз солиқлар ҳисобидан чиқариб ташланади. Таҳлил қилинаётган корхонамиз бўйича таннарх кўрсаткичларини кўриб чиқамиз.

16-жадвал

Маҳсулот таннархи кўрсаткичлари (минг сўм)

	1998 й.	1997 й.	Динамика фоиз
1. Ялпи маҳсулот таннархи	65500	63500	103,1
2. Товар маҳсулотининг тўлик таннархи	65500	63500	103,1
3. Товар маҳсулотининг ишлаб чиқарини таннархи	63100	62400	101,1
4. Сотилган маҳсулот таннархи	58500	57400	101,9
5. Улгуржи нарҳдаги товар маҳсулоти	68500	67400	101,6
Бир сўмлик товар маҳсулоти учун кеттан ҳаражат (2:5), тийин	91,2	90,9	101,6

Кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган корхонада таннарх кўрсаткичларининг ҳаммаси кўтарилиган. Демак, таннархни ўзгариши корхонанинг қолатига салбий таъсир кўрсатаялти. Ялпи маҳсулот таннархини кўтарилиши товар маҳсулоти таннархини кўтарилишидан юқори бўлганлигининг сабаби шундаки, таҳлил қилинаётган даврда ялпи маҳсулотни ўсиш суръати товар маҳсулотини ўсиш суръатидан кўпроқ бўлган. Товар маҳсулоти тўлик таннархининг ишлаб чиқариш таннархига нисбатан кўпроқ қимматлашгани – бу корхонада қўшимча ҳаражатларнинг кўпайғанлигини кўрсатади.

Маҳсулот таннархини таҳлил қилиш таннархга таъсир кўрсатувчи омилларнинг таҳлили билан якунланиши лозим. Омиллар бўйича таҳлил одатда бир сўмлик товар маҳсулоти учун кеттан ҳаражатларнинг кўрсаткичлари бўйича ўтказилади. Бу кўрсаткичга куйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- алоҳида маҳсулотлар таннархининг ўзгариши;
- алоҳида маҳсулотларга қўйилган нарх-наволарнинг ўзгариши;
- товар маҳсулотининг таркибий ўзгаришлари.

Бу омилларнинг бир сўмлик товар маҳсулотига кетган ҳаражатлар динамикасига таъсирини таҳдил этамиз. Авваламбор бир сўмлик товар маҳсулотига кетган ҳаражатларни динамикаси, бу:

$$= \frac{\text{Жорий даврдаги бир сўмлик товар маҳсулотига кетган ҳаражатлар}}{\text{Утган даврдаги бир сўмлик товар маҳсулотига кетган ҳаражатлар}}$$

Бу кўрсаткич куйидаги шаклда аниқланади:

$$= \frac{\sum M_1 T_1}{\sum M_1 H_1} : \frac{\sum M_0 T_0}{\sum M_0 H_0}$$

M_1 ва M_0 – жорий ва утган даврда ишлаб чиқарилган алоҳида маҳсулотларнинг миқдори.

T_1 ва T_0 – жорий ва утган даврда ишлаб чиқарилган алоҳида маҳсулот турларининг таннахри.

H_1 ва H_0 – жорий ва утган даврда ишлаб чиқарилган алоҳида маҳсулотларнинг алоҳида турлари бўйича қўйилган улгуржи нархлар.

$\sum M_1 T_1$ – жорий даврдаги товар маҳсулотини жорий таннахри.

$\sum M_1 H_1$ – жорий даврдаги товар маҳсулотини жорий улгуржи нархдаги ҳажми.

$\sum M_0 H_0$ – утган даврдаги товар маҳсулотини утган даврдаги таннахри.

$\sum M_0 T_0$ – утган даврдаги товар маҳсулотини утган давр улгуржи нархдаги ҳажми.

Энди бир сўмлик товар маҳсулотига кетган ҳаражатлар динамикасига юқорида қўрсатилган омиллар таъсирини аниқлаймиз.

1. Алоҳида маҳсулотлар таннахининг ўзгариши таъсири:

Жорий давр товар маҳсулотининг бир сўмига кетган ҳаражатларнинг жорий таннахри ва утган давр улгуржи нархи асосида аниқланган даражаси

Жорий давр товар маҳсулотининг бир сўмига кетган ҳаражатларнинг утган давр таннахри ва утган даврдаги улгуржи нархи асосида аниқланган даражаси

Бу кўрсаткич куйидаги шаклда аниқланади:

$$= \frac{\sum M_1 T_1}{\sum M_1 H_0} : \frac{\sum M_1 T_0}{\sum M_1 H_0}$$

$\sum M_1 H_0$ – жорий даврдаги товар маҳсулотининг утган давр нархдаги ҳажми.

$\Sigma M_1 T_0$ – жорий даврдаги товар маҳсулотининг ўтган даврдаги таннархи.

Кўриниб турибдики, бу омилни аниқлашда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг миқдори (M_1) ва уларга қўйилган нархлар (H_0) ўзгармас сифатда олинган, ўзгаргани фақат маҳсулотларни алоҳида турлари бўйича таннарх (T_1 ва T_0) ва натижада бу омилнинг таъсири аниқланади.

2. Алоҳида маҳсулотлар нархи ўзгаришининг таъсири:

Жорий давр товар маҳсулотининг бир сўмига кетган ҳаражатларнинг жорий таннархи ва ўтган давр улгуржи нархи асосида аниқланган даражаси

Жорий давр товар маҳсулотининг бир сўмига кетган ҳаражатларнинг ўтган давр таннархи ва ўтган даврдаги улгуржи нархи асосида аниқланган даражаси

Бу кўрсаткич қўйидаги шаклда аниқланади:

$$= \frac{\Sigma M_1 T_1}{\Sigma M_1 H_0} : \frac{\Sigma M_1 T_0}{\Sigma M_1 H_0}$$

Кўриниб турибдики, бу омилнинг таъсирини аниқлашда ҳам ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг миқдори (M_1), алоҳида маҳсулотларнинг таннархи (T_1) ўзгармайди, ўзгаргани фақат маҳсулотларнинг алоҳида турларига қўйилган нархлар (H_1 ва H_0) ва натижада бу омилнинг таъсири аниқланади.

3. Товар маҳсулоти таркибий ўзгаришининг таъсири. Товар маҳсулоти таркибига ҳар хил маҳсулотлар кириб, улар ўзига хос рентабеллик даражаларига эга. Уларнинг бир сўмлик ҳажми учун ҳар хил ҳаражатлар бўлади, натижада товар маҳсулотининг таркибида бу маҳсулотларнинг салмоғлари жорий даврда ўтган даврга нисбатан ўзгарса, бир сўмлик товар маҳсулоти учун кетган ҳаражатларнинг ўртача даражасига таъсири кўрсатади ва у кўйидагича аниқланади:

Жорий давр товар маҳсулотининг бир сўмига кетган ҳаражатларнинг жорий таннархи ва ўтган давр улгуржи нархи асосида аниқланган даражаси

Жорий давр товар маҳсулотининг бир сўмига кетган ҳаражатларнинг ўтган давр таннархи ва ўтган даврдаги улгуржи нархи асосида аниқланган даражаси

Бу кўрсаткич қўйидаги шаклда аниқланади:

$$= \frac{\Sigma M_1 T_0}{\Sigma M_1 H_0} : \frac{\Sigma M_0 T_0}{\Sigma M_0 H_0}$$

Кўриниб турибдики, бу омилнинг таъсирини аниқлашда, ҳисоб-китобда маҳсулотлар таннархи, нархи ўзгармас сифатда олинган, ўзгаргани – бу товар маҳсулотини жорий даврда ўтган даврга нисбатан ўзгаришидир (M_1 ва M_0). Демак, жорий даврда ўтган даврга нисбатан товар маҳсулотининг таркиби ўзгарган бўлса, бу омил бир сўмлик товар маҳсулотига кетган ҳаражатлар даражасига таъсир кўрсатади.

Юқорида келтирилган омилли кўрсаткичлар ҳар бир омилнинг таъсирини аниқ кўрсатади, улар ўзаро боғланган, кўпайтмаси эса бир сўмлик товар маҳсулотларига кетган ҳаражатлар динамикасини беради, яъни:

$$\frac{\Sigma M_1 T_1}{\Sigma M_1 H_0} : \frac{\Sigma M_0 T_0}{\Sigma M_0 H_0} = \frac{\Sigma M_1 T_1}{\Sigma M_1 H_0} : \frac{\Sigma M_1 H_0}{\Sigma M_1 H_0} \times$$

$$\frac{\Sigma M_1 T_1}{\Sigma M_1 H_1} : \frac{\Sigma M_1 T_1}{\Sigma M_1 H_0} \times \frac{\Sigma M_1 T_0}{\Sigma M_1 H_0} : \frac{\Sigma M_0 H_0}{\Sigma M_0 H_0}$$

Энди, таҳлилнинг бу кўрсаткичлар мисолида кўрамиз.

Бир сўмлик товар маҳсулотига кетган ҳаражатлар кўрсаткичлари

Маҳсулотлар турлари	Маҳсулотлар соми, дона		Бир дона маҳсулотининг нархи (сўм)		Бир дона маҳсулотининг таннархи (сўм)	
	Жорий давр M_1	Утган давр M_0	Жорий давр H_1	Утган давр H_0	Жорий давр T_1	Утган давр T_0
A	500	400	50	40	30	35
Б	200	250	30	40	25	30
В	150	100	15	10	10	5

Бир сўмлик товар маҳсулотга кетган ҳаражатларининг жорий даврда ўтган даврга нисбатан динамикаси:

$$\left(\frac{500 \times 30 + 200 \times 25 + 150 \times 10}{500 \times 50 + 200 \times 30 + 150 \times 15} \right) : \left(\frac{400 \times 35 + 250 \times 30 + 100 \times 5}{400 \times 40 + 250 \times 40 + 100 \times 10} \right) = \\ = 0,677 : 0,815 = 0,794 \times 100 = 79,4.$$

Демак, бир сўмлик товар маҳсулотига кетган ҳаражатлар даражаси жорий даврда ўтган даврга нисбатан $(100 - 79,4) = 20,6$ фоизга камайган.

Бу ўзгаришга омиллар таъсири қўйидагича бўлган:

1. Алоҳида маҳсулот турлари таннархининг ўзгариши таъсири:

$$\left(\frac{500 \times 30 + 200 \times 25 + 150 \times 10}{500 \times 40 + 200 \times 40 + 150 \times 10} \right) : \left(\frac{500 \times 35 + 200 \times 30 + 150 \times 5}{500 \times 40 + 250 \times 40 + 100 \times 10} \right) = \\ 0,729 : 0,796 = 0,915 \times 100 = 91,5 \text{ фоиз.}$$

Демак, алоҳида маҳсулот турлари таннархининг ўзгариши, бир сўмлик товар маҳсулотига кетган ҳаражатлар даражасини 9,5 фоизга камайтиришга олиб келган.

1. Алоҳида маҳсулот турларига қўйилган нархларнинг ўзгариши таъсири:

$$\left(\frac{500 \times 30 + 200 \times 25 + 150 \times 10}{500 \times 50 + 200 \times 30 + 150 \times 15} \right) : \left(\frac{500 \times 30 + 200 \times 25 + 150 \times 10}{500 \times 40 + 200 \times 40 + 150 \times 10} \right) = \\ 0,6647 : 0,729 = 0,887 \times 100 = 88,7 \text{ фоиз.}$$

Демак, алоҳида маҳсулот турларига қўйилган нархларнинг ўзгариши, бир сўмлик товар маҳсулотига кетган ҳаражатлар даражасини 11,3 фоизга камайтиришга олиб келган.

2. Товар маҳсулоти таркибининг ўзгариши таъсири:

$$\left(\frac{500 \times 35 + 200 \times 30 + 150 \times 5}{500 \times 40 + 200 \times 40 + 150 \times 10} \right) : \left(\frac{400 \times 35 + 250 \times 30 + 100 \times 5}{400 \times 40 + 250 \times 40 + 100 \times 10} \right) = \\ = 0,796 : 0,815 = 0,976 \times 100 = 97,6 \text{ фоиз.}$$

Демак, товар маҳсулотининг таркибий ўзгариши ҳам ижобий таъсир кўрсатиб, бир сўмлик товар маҳсулотига кетган ҳаражатлар даражасини 2,4 фоизга камайтириди. Шундай қилиб, бир сўмлик товар маҳсулотини ишлаб чиқариш учун қилинган ҳаражатлар даражасини жорий даврда ўттан даврга нисбатан камайишта ҳамма омиллар ижобий таъсир кўрсатади. Юқорида кўрилган маҳсулотлар таннархини таҳлил қилиш шундай холосага олиб келяптики, бу таҳлил корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлилида ўз ўрнига эга бўлиши лозим.

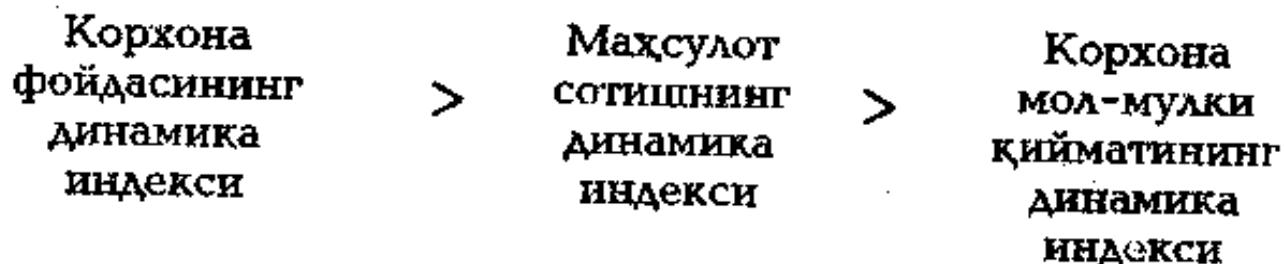
У БОЗОРГА ОИД ФАОЛЛИГИ ТАҲЛИЛИ

5.1. Корхоналарнинг ишчанлик фаоллиги таҳлили

Олдиндан айтилганидек, халқ хўжалигини бозор муносабатларига ўтказилиши корхоналар молиявий ҳолатини таҳлил қилиш ва ўтказишга катта таъсир кўрсатади. Маълумки, собиқ иттифоқ даврида корхоналар фаолиятини таҳлил қилишда таҳлилчиларнинг асосий эътибори корхоналар фаолиятида давлат томонидан тасдиқланган маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш бўйича режаларнинг бажаришни аниклашга сафарбар этиларди. Бозор муносабатлари шарт-шароитида корхоналар фаолиятида маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш ўртасидаги ўзаро нисбат, асосан, маҳсулотта бўлган талаб ва таклиф билан аникланади. Демак, ишлаб чиқарилган маҳсулот ижтимоий ва шахсий эҳтиёжларга мосланган бўлиб, бу маҳсулотларнинг истеъмолчиларини аниклаш лозим.

Шу муносабат билан корхоналар фаолиятида ишчанлик ва бозорга оидликни ташкил этиш – уларни ривожлантиришни талаб қиласи ва бу вазият ўз навбатида корхоналарнинг молиявий ҳолатига таъсир кўрсатади. Демак, корхоналарни ишчанлик ва бозорга оидлигини таҳлил қилишнинг объектив зарурлигини тасдиқлади. Ишчанлик ва бозорга оидлик корхоналарнинг иқтисодий мустаҳкамлиги, қабул қилинган режаларни ўз вақтида бажариш, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни бозор галабларига мослиги, рақобатдошлиги, корхоналарнинг асосланган истиқболи мавжудлиги билан боғлиқ.

Корхоналарнинг ишчанлиги қуйидаги ўзаро нисбат боғланишга тўғри келиши лозим:

Яъни, корхона фойдасининг кўпайиш суръати маҳсулот сотишининг кўпайиши суръатидан юқори бўлиши лозим ва бу охирги кўрсаткич корхона мол-мулки қийматини кўпайиш суръатидан юқори бўлиши лозим, масалан:

120 фоиз > 110 фоиз > 105 фоиз.

Бу ўзаро боғланиш, нисбат жаҳон тажрибасида «корхона иқтисодиётининг олтин қоидаси» деб аталади. Бу қоидага риоя қилиш учун корхонада ишлаб чиқариш ресурсларидан оқилона фойдаланиш, маҳсулотлар сифатини ошириб бориш, ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасини кўтариш талаб этади. Корхона ишчанлиги унинг иқтисодий мустаҳкамлиги ва бошқа корхона, ташкилотлар билан бўлган алоқаларининг интенсивлиги билан аниқланади.

Корхона ишчанлиги кўп қиррали жараён бўлиб, уни таҳлил қилиш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга муваффақ:

1. Корхона активининг айланниш кўрсаткичи	=	$\frac{\text{Сотилган маҳсулотлар тушуми}}{\text{Корхона активларининг ўртача қиймати}}$
2. Узок, муддатли активларининг айланниш кўрсаткичи	=	$\frac{\text{Сотилган маҳсулотлар тушуми}}{\text{Узок, муддатли активларининг ўртача қиймати}}$
3. Умумий айланма маблакларининг айланниш кўрсаткичи	=	$\frac{\text{Сотилган маҳсулотлар тушуми}}{\text{Умумий айланма маблакларининг ўртача қиймати}}$
4. Захира ва харажатларининг айланниш кўрсаткичи	=	$\frac{\text{Сотилган маҳсулотлар тушуми}}{\text{Захира ва харажатларининг ўртача қиймати}}$
5. Корхонага тегишли капиталининг айланниш кўрсаткичи	=	$\frac{\text{Сотилган маҳсулотлар тушуми}}{\text{Корхонага тегишли капиталининг ўртача қиймати}}$

6. Тайёр маҳсулотнинг айланиш кўрсаткичи	=	<u>Сотилган маҳсулотлар тушуми</u> Тайёр маҳсулот колдикларининг ўртача ҳиймати
7. Дебиторлик қарзларининг айланиш кўрсаткичи	=	<u>Сотилган маҳсулотлар тушуми</u> Дебиторлик қарзларининг ўртача ҳажми
8. Дебиторлик қарзларни ўртача муддати (йиллик)	=	<u>365 кун</u> <u>Дебиторлик қарзларининг айланиш кўрсаткичи</u>
9. Кредиторлик қарзларининг айланиш кўрсаткичи	=	<u>Сотилган маҳсулотнинг тушуми</u> <u>Кредиторлик қарзларининг ўртача ҳажми</u>
10. Кредиторлик қарзларининг ўртача муддати (йиллик)	=	<u>365 кун</u> <u>Кредиторлик қарзларининг айланиш кўрсаткичи</u>
11. Пул айланма маблағларининг айланиш кўрсаткичи	=	<u>Сотилган маҳсулотлар тушуми</u> <u>Пул айланма маблағларининг ўртача ҳажми</u>
12. Сотилган маҳсулотларининг ҳар бир сўмига айланма маблағлар сарфи	=	<u>Умумий айланма маблағларининг ўртача ҳиймати</u> <u>Сотилган маҳсулотлар тушуми</u>

Юқорида кўрилган кўрсаткичларни аниқлаш усули тўғрисида гап борар экан, куйидагиларни эътиборга олиш керак:

Биринчидан, агарда таҳлил қилинаётган корхона қўшилган қийматга солинадиган солиққа ва акциз солиққа тортилса, сотилган маҳсулотлар тушумидан улар чиқариб ташланиши лозим.

Иккинчидан, ишчанлик кўрсаткичлари ўзаро боелангандан бўлишлиги учун юқорида берилгандек, ишчанлик кўрсаткичлар ягона сотилган маҳсулотлар тушумига асосланган ҳолда аниқланиши лозим.

Келтирилган кўрсаткичлардан аёнки, ишчанлик даражасини таҳлил қилиш – бу корхоналар умумий активлари, уларнинг алоҳида элементларидан фойдаланишни ифодалайди.

Масалан, корхоналарнинг умумий активлари айланниши кўрсаткичи корхоналарда мавжуд асосий ва айланма маблағлардан ишлаб чиқариш жараёнида қандай фойдаланаётганлигини ифодалайди. Корхоналарда фойдаланаётган активларнинг алоҳида элементлари ҳар хил айланнишга эга бўлганлиги сабабли, уларнинг айланниши алоҳида таҳлил этилади.

Мылумки, корхоналар ўзлик ва ташқаридан қарзга олинган маблағлардан фойдаланадилар, демак, уларнинг айланниши алоҳида таҳлил этилиши лозим. Ишчанликни таҳлил қилиш корхоналарда активлардан янада самарали фойдаланиш мақсадида тавсиялар ишлаб чиқиш имкониятини беради.

Энди, 1997 йил 1 январда қабул қилинган бухгалтерия баланси шакли ва бошқа молиявий ҳисоботларга биноан юқорида келтирилган ишчанлик кўрсаткичларини аниқлаш методларига тўхтатамиз.

1. Корхоналарнинг умумий активлари айланниши	=	<u>2-шакл, мисра 010-020-030</u>
		<u>1-шакл, мисра 310 ёки 550</u>
2. Ўзоқ муддатли активларнинг айланниши	=	<u>2-шакл, мисра 010-020-030</u>
		<u>1-шакл, мисра 110</u>
3. Умумий айланма маблағларнинг айланниши	=	<u>2-шакл, мисра 010-020-030</u>
		<u>1-шакл, мисра 300</u>
4. Захира ва харажатларнинг айланниши	=	<u>2-шакл, мисра 010-020-030</u>
		<u>1-шакл, мисра 120 + 130 + 140 + 150 + 160</u>
5. Корхонага тегишли капиталнинг айланниши	=	<u>2-шакл, мисра 010-020-030</u>
		<u>1-шакл, мисра 390</u>
6. Тайёр маҳсулотларнинг айланниши	=	<u>2-шакл, мисра 010-020-030</u>
		<u>1-шакл, мисра 140</u>
7. Дебиторлик қарзларнинг айланниши	=	<u>2-шакл, мисра 010-020-030</u>
		<u>2-шакл, 3-графа жами</u>
8. Кредиторлик қарзларнинг айланниши	=	<u>2-шакл, мисра 010-020-030</u>
		<u>2-шакл, 4-графа жами</u>
9. Пул айланма маблағларнинг айланниши	=	<u>2-шакл, мисра 010-020-030</u>
		<u>1-шакл, мисра 170 + ... + 290</u>

Юқорида келтирилған моделларда керакли молиявий ҳисоботтарнинг мисраларидаги маълумотлардан фойдаланиш назарда тутилған; лекин бу маълумотлар асосан лаҳзалик қатор шаклида берилади. Шунинг учун улар бўйича, ишчанлик қўрсаткичларини ҳисоблашдан олдин, ўртacha маълумотларни аниқлаш лозим. Масалан, корхона активлари, умумий айланма маблағлар ва бошқалар.

Ҳаммаси бўлиб ишчанлик қўрсаткичлари 12 та бўлиб, юқорида улардан 9 таси бўйича ҳисоблаш усуллари берилган, қалганларини аниқлаш учун 8,10, 12 ва бошқа ҳисобланган қўрсаткичлардан фойдаланилади.

Куйидаги жадвалда бу қўрсаткичларнинг амалий материалларда ҳисоблаш натижалари берилган:

17-жадвал

Корхонанинг ишчанлик қўрсаткичлари (минг сўм)

Маълумотлар базаси (минг.сум.)	Жорий дэвр	Утган дэвр	Динамика, фоиз
1. Сотилган маҳсулотлар тупуми	76330	72500	105,6
2. Корхона активларининг ўртача қиймати	30550	27868	109,6
3. Корхона капиталининг ўртача қиймати	20120	18500	108,7
4. Узоқ муддатли активларнинг ўртача қиймати	8500	7800	108,9
5. Умумий айланма маблағларнинг ўртача қиймати	22050	19968	110,4
6. Захира ва ҳаражатларнинг ўртача қиймати	18500	16600	111,4
7. Пул айланма маблағларнинг ўртача қиймати	3550	3367	105,4
8. Тайёр маҳсулотнинг ўртача қиймати	9300	7500	124,0
9. Дебиторлик қарзларнинг ўртача қиймати	2500	2000	125,0
10. Кредитор қарзларнинг ўртача қиймати	4500	4000	112,5
Қўрсаткичлар (марта ҳисобида)			
1. Корхона активларининг айланниши	2,5	2,6	96,1
2. Узоқ муддатли активларнинг айланниши	8,9	9,3	95,7
3. Умумий айланма маблағларнинг айланниши	3,5	3,6	97,2
4. Захира ва ҳаражатларнинг заланиши	4,1	4,4	93,2
5. Корхона капиталининг айланниши	3,5	3,5	97,4
6. Тайёр маҳсулотнинг айланниши	8,2	9,7	84,5
7. Дебиторлик қарзларнинг айланниши	30,5	36,2	84,3
8. Дебиторлик қарзларнинг ўртача муддати (кунлар)	12	10	120
9. Кредиторлик қарзларнинг айланниши	16,9	18,1	93,3
10. Кредиторлик қарзларнинг ўртача муддати (кунлар)	19,9	18,1	109,9
11. Пул маблағларнинг айланниши	21,5	21,6	99,5
12. Сотилган маҳсулотлар ҳар сўмига айланма маблағлар сарфи (тийин)	28,0	27,5	101,8

Кўриниб турибдики, ўтган даврда корхонада ишчанлик фаоллиги сусайган. Буни сотилган маҳсулотларнинг ўсиш суръати корхона активларини ўсиш суръатидан камчиллиги кўрсатиб туриди. Бошқа корхоналар билан алоқалар ҳам мураккаблашган. Жадвал маълумотларига кўра қуйидаги хуносаларга келиш мумкин:

- корхона молиявий ресурсларидан фойдаланиш даражаси пасайди;
- корхона активларининг деярли ҳамма элементларини айланиши секинлашди;
- операцион цикл муҳлати узунлашди.

Демак, корхонада ҳали фойдаланилмаган имкониятлар кўп.

Корхона активларининг алоҳида элементларини айланиши тўғрисида гап борар экан, уларнинг ҳаммаси бўйича бир айланиш учун сарф қилинган календар кунлар ва бу айланишнинг ўзгариши натижасида активларнинг алоҳида элементларига нисбатан уларни тежалганлиги ёки тўлдирилганлиги тўғрисидаги кўрсаткичларни таҳдил қилишимиз мумкин.

Бу кўрсаткичлар корхоналарнинг ишчанлик активлигини янада чукурроқ таҳдил этиб, келгусида корхона ишчанлигини кўтариш учун керакли тадбирларни ишлаб чиқиб, уларни амалга оширишни енгиллаштиради.

5.2. Корхоналарнинг бозорга оидлиги таҳлили

Корхоналар бозор муносабатлари шарт-шароитида ишчанлик даражасини кўтариш билан бирга, бозорга оидлик даражасини ҳам кўтариб туриши лозим. Иқтисодий адабиётда корхоналарнинг бозорга оидлигини уларнинг акцияларини жозибадорлик кўрсаткичлари билан боёлашади. Бизнинг фикримизча, корхоналарнинг бозорга оидлиги акцияларни жозибадорлигига қараганда кенг мазмунда бўлиб, улардан ташкари яна корхоналарнинг пул маблағлари ҳаракати ва улардан оқилона фойдаланишни ҳам ўз ичига олади. Шу нуқтаи назардан корхонларнинг бозорга оидлигини қуйидаги кўрсаткичлар ёрдамида таҳдил қилиш лозим:

1. Корхоналарнинг акцияларини жозибадорлик кўрсаткичлари. Бу кўрсаткичлар корхоналарни бозор иқтисодиётига киришини, бозор тизилмаларида қатнашишини, ташқаридан инвесторларни, акция олувчиларни ўз фаолиятига жалб қилиншини ифодалайди. Бунинг учун корхоналар ўз акцияларига дивидент

бериш қобилиятига зәға бўлишлари лозим. Ундан ташқари корхона акцияларининг бозор нархи уларнинг номинал нархидан баланд бўлишини тъминлаш керак. Буларнинг ҳаммасини эътиборга олиш учун қуидаги бозорга оидлик кўрсаткичларини таҳлил этиш мақсадга мувофиқ:

1. Битта акциянинг потенциал даромадлилги	$= \frac{\text{Корхонанинг бир акциясига соф фойда}}{\text{Битта акциянинг бозор нархи}}$
2. Битта акциянинг ҳақиқий даромадлилги	$= \frac{\text{Битта акцияга дивиденд суммаси}}{\text{Битта акциянинг номинал нархи}}$
3. Битта акция курс баҳосининг ўзгариши коэффициенти	$= \frac{\text{Акциянингсотув баҳоси} - \text{Акциянинг сотиболиш баҳоси}}{\text{Битта акциянинг номинал нархи}}$
4. Акциялар бўйича тўланган дивидендернинг саломи	$= \frac{\text{Барча тўланган дивидендерсуммаси}}{\text{Корхонанинг соф фойдаси}}$

Акция эгалари корхонанинг соф фойдасидан дивидендерлар учун ажратилган қисми, акцияларнинг бозор баҳосини ошиб бориши, дивиденд ставкалари билан қизиқадилар. Бу саволларни ҳаммасига юқорида келтирилган кўрсаткичлар тўлиқ жавоб беради. Бу кўрсаткичларнинг даражаси ва уларниң ўзгариши 18-жадвалда берилган.

Кўриниб турибдики, корхона акциялари жозибадорлиги юқори даражада. Корхона 100 минг сўмлик акцияларни чиқарган. Битта акциянинг ҳам потенциал, ҳам ҳақиқий дағомадлилик даражаси ва акцияларнинг бозордаги баҳоси ошиб бормоқда, тақсимлаш учун ажратилган фойда кўпаймоқда.

Демак, корхона акцияларининг жозибадорлиги унинг молиявий ҳолатни яхшилашда асосий омиллардан бирига айланган. Корхоналарда ишлаб чиқариш түғри ташкил қилинса, юқорила кўрилган кўрсаткичларнинг ҳаммаси ошиб боради. Лекин амалиётда улар ёки оиласи, ёки камаяди, бальзи бирлари ошса, бошқалари камаяди. Шу сабабли корхона акцияларининг жозибадорлиги таҳлил этилганда, асосий вазифа бу кўрсаткичларни ўзгаришида умумий йўналишни аниқлашдан ибораг ва шунга қараб бу кўрсаткичларни келгусида кўгариш йўлларини аниқлаш керак.

Корхона акцияларини жозибадорлик кўрсаткичлари

	Жорий давр	Утган давр	Динамика, фоиз
Маълумотлар базаси:			
1. Битта акциянинг номинал баҳоси (сўм)	1000	1000	100
2. Битта акциянинг бозор баҳоси (сўм)	1500	1300	115,4
3. Битта акцияга соғ фойда (сўм)	300	250	120
4. Битта акцияга дивиденд суммаси (сўм)	100	80	125
5. Умумий тўлланган дивидентлар ҳажоси (милл. сўм)	30	8	125
6. Кордованинг соғ фойдаси (милл. сўм)	30	25	120
Кўрсаткичлар:			
1. Битта акциянинг потенциал даромадлилги (сўм)	20	19,3	103,8
2. Битта акциянинг дақижий даромадлилги (сўм)	10	8	125
3. Битта акция курс баҳосининг ўзгариш коэффициенти	50	30	166,6
4. Акцияларга тўлланган дивидендернинг саломри	33,3	32,0	104,1

2. Корхона пул маблағларининг айланиш кўрсаткичлари. Бу кўрсаткичлар корхона пул маблағларининг ҳолатини, ҳаракатини, шаклланишини ва фойдаланиш даражасини аниқлашга ёрдам бериш керак. Пул ҳаракатлари тўғрисидаги 4-шакл, ҳисботига асосланиб, пул маблағларининг айланишини таҳдил этиш учун куйидаги кўрсаткичлар тавсия этилади:

1. Хўжалик фаолиятидаги пул маблағлар оқимлари.
2. Сармоялардан олинган фойда ва молиявий хизматлар.
3. Соликқа тортилиш.
4. Сармоялик фаолияти.
5. Молиявий фаолият.
6. Ижара бўйича тўловлар ва тушумлар.
7. Валюта маблағлари оқимлари.

Корхонанинг пул маблағлари хазинада, ҳисоб-китоб ва валюта счётларида сакланади. Пул маблағларининг кўпайиб бориши, албатта, корхоналар фаолиятининг ижобий натижаси бўлиб ҳисобланади, лекин бозор муносабатлари даврида пул маблағлари бекорга йиғилиб ётиши керак эмас. Ортиқча пул маблағлари ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасини кўтаришга, акциялар сотиб олишга ва бошқа мақсадларда фойдаланишга сарфланиши лозим.

Корхоналар фаолиятидаги пул маблағлари оқимлари – бу истеъмолчилардан олинган, таъминотчиларга ҳамда ходимларга тўланган пуллар. Сармоялар молиявий хизматлар билан боғлиқ бўлган фойда ва ҳаражатлар бу депозитларга, акцияларга олинган фоизлар, дивидендлар, ва кредитларга тўланган фоизлар, акцияларга берилган дивидентлардан иборатdir.

Сармоялик фаолияти номоддий активларни ҳамда узоқ муддатли моддий активларни сотиб олишни, уларни сотишни, узоқ ва қисқа муддатли сармояларни ифодалайди. Бу кўрсаткичлар корхоналарни келгувси фаолиятга тайёргарлик кўришини, истиқболини кўрсатади.

Молиявий фаолияти кўрсаткичлари ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, улар акциялар чиқаришни, узоқ ва қисқа муддатга олинган мажбуриятларни, ижара алоқалар бўйича даромад ва ҳаражатларни ифодалайди.

Валюта маблағлари оқимлари – валюта тушиш йўналишларини ва улардан фойдаланиш йўналишларини таҳлил қилишга ёрдам беради.

Пул маблағларнинг айланиш кўрсаткичларини қуидаги жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкин:

19-жадвал

Корхоналарнинг пул маблағларини айланиш кўрсаткичлари (минг сўм)

	Жорий деврда	Утган деврда	Динамика, фомз
1	2	3	4
<i>I. Хужалик фаолиятидаги пул маблағлари оқимлари:</i>			
1. Истеъмолчилардан олинган пуллар	50300	45200	111,3
2. Таъминотчиларга тўланган пуллар	21300	19500	109,2
3. Ходимларга тўланган пуллар	15000	13000	115,4
4. Бошқа тушган ва сарф қилинган пул маблағлар	-	-	-
<i>II. Сармоя ва молиявий хизматлар билан боғлиқ бўлган фойда:</i>			
1. Олинган фоизлар	300	280	111,1
2. Тўланган фоизлар	30	25	120
3. Олинган дивидентлар	500	450	111,1
4. Тўланган дивидентлар	60	50	120
<i>III. Солиқка тортолиш:</i>			
1. Фойдадан олинадиган солиқ	10500	9800	107,1
2. Бошқа солиқлар	1500	1490	100,6

	Жорий дэврээ	Утгэр дэврээ	Динамика, фоиз
1	2	3	4
IV. Сармоя фолияти:			
1. Номодий активларни сотиб олиш, сотиш	100	90	111,1
2. Узок муддатын активларни сотиб олиш, сотиш	5000	4800	104,1
3. Узок ва қисқа муддатын сармоялар	12000	11000	109,1
V. Молиявий фолияти:			
1. Акциялардан тушумлар	500	500	100
2. Узок ва қисқа муддатын заемлардан тушумлар	-	-	-
3. Ижара бүйича тушумлар ва сарфлар	50	50	100
VI. Валюта маблаулари оқимлари:			
Валюта тушумлари:			
1. Махсулот сотишдан	50300	43000	111,3
2. Олиигий кредит	12000	11000	120
3. Башка тушумлар	-	-	-
Валюта сарфлари:			
1. Ишлаб чыгарышта	20000	18000	111,1
2. Ишлаб чыгарышни ривожлантиришта	5000	5000	100
3. Тайминотчиларга	21300	19500	109,2
4. Кредитларга ва башка сарфлар	1000	2000	50

Жадвалда келтирилган маълумотлар илгари молиявий ҳисботларда күрсатылмас эди. Янги молиявий ҳисбот бозор муносабатларига мосланган бўлиб, янги маълумотлар корхоналарнинг бозорга оидлигини таҳлил қилишда катта рол ўйнайди.

Жадвалда келтирилган маълумотлар шуни кўрсатадики, корхонада:

- бозорга оид фаолият кучайтириляпти;
  - пул оқимлари ҳам даромадлар, ҳам ҳаражатлар бўйича ривожланмоқда;
  - молиявий фаолият ижобий натижаларга эга;
  - бюджет билан алоқалар ривожланиб бормоқда;
  - ташқи иқтисодий алоқалар ривожланмоқда. Валюта тушумлари кўпаймоқда;
  - тайминотчилар билан алоқалар жадаллаштириляпти.
- 3. Дебиторлик, кредиторлик қарзлар кўрсаткичлари.**

Бозор муносабатлари даврида дебиторлик ва кредиторлик қарзларни туттан ўрни тубдан ўзгаради. Собиқ иттифоқ даврида корхоналарнинг фаолияти марказлаштирилган бўлиб, бутун корхоналарнинг фаолият муаммолари марказлаштирилган бошқарув орқали ечилади.

Корхоналарни ресурслар билан таъминлаш давлат лимитлари билан, маҳсулот ишлаб чиқариш халқ хўжалик режалари билан, маҳсулотларни сотиш давлат томонидан тасдиқланган минтақалааро, республикаларааро, тармоқларааро кооперациялаштириш режалари билан аниқланарди. Натижада дебиторлик ва кредиторлик қарзлар алоҳида корхоналар фаодияти билан боғлиқ бўлмай, ташқи, халқ хўжалиги алоқалари ва муаммолари билан аниқланар эди.

Бозор муносабатлари даврида корхоналарга формал эмас, реал иқтисодий мустақиллик берилади. Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўғрисида»ги Қонунида таъкидланганки, бозор муносабатлари шаклланиш пайтида «Давлат корхоналарга жавоб бермайди», «Корхоналар давлатга жавоб бермайди». Корхоналар ўз вақтида тасдиқланган солиқ ва тўловларни бериб туриши керак, давлат эса илгариги дотация ва субсидияларни камайтириб, корхоналар устидан умумий бошқарувни сақлади.

Бу вазиятда дебиторлик ва кредиторлик қарзлар корхоналарнинг бозорга оидлигини ифодаловчи катта аҳамиятга эга бўлган кўрсаткичларга айланади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ўзининг маҳсус бўйруғи билан дебиторлик ва кредиторлик тўғрисидаги ҳисоботни молиявий таҳтилнинг асосий молиявий манбаларидан бири сифатида тасдиқлагани тасодифан эмас.

Дебиторлик қарз – «бошқаларнинг менга қарзи», кредиторлик қарз – «менинг бошқаларга қарзим» деб. ифодалаш мумкин. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар корхоналарааро иқтисодий алоқаларни, ўзаро ҳисоб-китобларни ифодалаб, улар бозор муносабатлари даврида корхоналарнинг ишлаб чиқаришга, молиявий ҳолатига, бозорга оидлигига таъсир кўрсатувчи омиллардан бирига айланади.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида илгари шаклланган корхоналарааро иқтисодий алоқалар тарқалиб кетди. Бу алоқаларни янги шарт-шароитларда янгичасига тубдан ўзгартириб шакллантириш зарурияти пайдо бўлди. Натижада корхоналарааро алоқалар мураккаблашди ва дебиторлик-кредиторлик қарзлар кўнья бошлади, ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатувчи муаммога айланди.

Корхона ва ташкилотларнинг молиявий ҳолатини яхшилаш, халқ хўжалигидаги иқтисодий ҳисоб-китобларни тезлаштириш, бу борада корхона ва ташкилотлар раҳбарлари жавобгарлигини ошириш мақсадида 1994 йил май ойида Ўзбекистон

Республикаси Президентининг «Халқ хўжаликда ҳисоб-китобларни ўз вақтида олиб бориша корхона ва ташкилот раҳбарларининг жавобгарлигини ошириш тўғрисида», 1996 йил 24 январда «Тўлов интизомини ва ўзаро ҳисоб-китобларни мустаҳкамлаш тўғрисида», 1997 йил 11 марта «Қишлоқ хўжалигига ҳисоб-китоб тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармонлари қабул қилинди.

Демак, корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилишда дебиторлик ва кредиторлик қарзларни таҳлил этишга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Дебиторлик қарзлар – бу корхоналар маблағларидан бир қисмини уларнинг фаолиятидан четга чиқариш, уларнинг молиявий ҳолатини оғирлаштиришdir.

Дебиторлик қарзлар корхоналарнинг нақт пулга ва моддий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини чегаралайди. Бу эҳтиёжларни қоплаш учун корхоналар ташқи маблағларни сафарбар этишта мажбур бўладилар. Дебиторлик қарзларни кўпайиб бориши корхона айланма маблағларининг айланишини секинлаштиради, демак, молиявий ҳолатини оғирлаштиради.

Республикада 1997 йилдан бошлаб қабул қилинган бухгалтерия балансига биноан дебиторлик қарзлар ўз таркибиға куйидагиларни олади:

- сотиб олувчилар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар;
- аванс (бўнак) тўловлар;
- бюджет билан ҳисоб-китоблар;
- корхона ходимлари билан ҳисоб-китоблар;
- шўъба корхоналар билан ҳисоб-китоблар;
- ассоциация қилинган корхоналар билан ҳисоб-китоблар;
- таъсис этувчилар билан ҳисоб-китоблар;
- бошқа дебиторлик қарзлар.

Кредиторлик қарзлар таркибиға қабул қилинган бухгалтерия балансида кўрсатилганидек куйидагилар киради:

- мол етказиб берувчиларга қарзлар;
- бюджет бўйича қарзлар;
- меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар;
- ижтимоий суғурта ва таъминот бўйича қарзлар;
- мулкий ва шахсий суғурталар бўйича қарзлар;
- бюджетдан ташқари тўловлар бўйича қарзлар;
- шўъба корхоналарига қарзлар;
- уюшма корхоналарига қарзлар;
- бошқа кредиторларга қарзлар.

Кредиторлик қарзлар ҳам корхоналараро ҳисоб-китобларни ўз вақтида ўтказмаслик натижасида пайдо бўлади. Лекин кредиторлик қарзлар маблағларни корхоналар фаолиятидан ташқарига чиқариш эмас, аксинча, корхоналар фаолиятига бошқа корхона ва ташкилотларнинг маблағларини жалб қилиш демакдир.

Кредиторлик қарзлар – «бошқа корхоналар ҳисобидан фаолият кўрсатиш» деса ҳам бўлади. Чунки кўп корхоналар маблағларга бўлган эҳтиёжини қоплаш учун банк кредитларидан эмас, кредиторлик қарзларидан фойдаланмоқдалар.

Демак, кредиторлик қарзларни кўпайиши бошқа корхоналарни оғир молиявий ҳолатга олиб келса, дебиторлик қарзларни кўпайиши корхоналарни ўз мажбуриятларидан қутилиш имкониятларини камайтиради, айланма маблағларнинг айланишини сусайтиради.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари таҳлил этилганда улар ҳажмининг ўзгариши-динамикаси ва ўзаро нисбати аниқланади. Бу қарзларнинг динамикаси аниқлаганда ҳам дебиторлик, ҳам кредиторлик қарзлар бўйича муҳлатли ва муҳлати ўтган қарзлар алоҳида таҳлил этилади.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ўртасидаги нисбат ҳар хил, уларнинг ҳажми эса бир хил бўлиши мумкин. Дебиторлик қарзлар кредиторлик қарзлардан, кредиторлик қарзлар эса дебиторлик қарзлардан кўп бўлиши мумкин.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзларни оптималлаштириш муаммоси катта аҳамиятга эгалиги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1998 йил 4 августда «Дебиторлик ва кредиторлик қарзларни солишлиши ўтказиш тўғрисида»ги қарорида тасдиқланган. Бу қарорда дебиторлик ва кредиторлик қарзларни солишлиши йўллари ва уларни таҳлил қилиш учун фойдаланадиган кўрсаткичлар тизими берилган.

«Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисида далолатнома» (За-шакл) ва молиявий ҳисбот маълумотларидан фойдаланиб, бу қарзлар қуйнагича таҳлил қилиниши мумкин:

20-жадвал

**Дебиторлик ва кредиторлик қарзларнинг умумий кўрсаткичлари
(минг сўм)**

	Жорий давр	Утган давр	Динамика, %
1. Умумий қарзлар:			
Дебиторлик	800	700	114,3
Кредиторлик	1000	800	125,0
Шу жумладан, республикадан ташқарида:			
Дебиторлик			
Хажми	200	150	133,3
Салмони, фонз	25	21,4	116,8
Кредиторлик			
Хажми	300	250	120,0
Салмони, фонз	30	31,3	95,8
2. Умумий қарзлардан мухлати ўтган қарзлар:			
Дебиторлик			
Хажми	500	400	125,0
Салмони, фонз	62,5	57,1	109,5
Кредиторлик			
Хажми	700	600	116,7
Салмони, фонз	70,0	75,0	93,3
Шу жумладан, республикадан ташқарида:			
Дебиторлик			
Хажми	300	200	150
Салмони, фонз	60	50	120,0
Кредиторлик			
Хажми	500	400	125
Салмони, фонз	71,4	66,7	107

Жадвал маълумотларига биноан қўйидаги хulosаларга келиш мумкин:

1. Корхонада ҳам дебиторлик, ҳам кредиторлик қарзлар кўпайтган.

2. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳам республикада, ҳам республикадан ташқарида кўпайтган. Дебиторлик қарзлар таркибида республикадан ташқарида бўлган қарзлар салмоги ошган, кредиторлик қарзлар бўйича бу кўрсаткич бир оз камайган.

3. Ҳам дебиторлик, ҳам кредиторлик қарзлар таркибида мухлати ўтган қарзларнинг салмоги юқори бўлиб, дебиторлик қарзлар бу кўрсаткич бўйича ўсган, кредиторлик қарзлар бўйича бир оз пасайтан.

4. Мухлати ўтган дебиторлик, кредиторлик қарзлар асосан республикадан ташқарида жойлаштиран ва бу ҳолат уларни камайтиришини оғирлаштиради.

Кўриниб турибдики, дебиторлик ва кредиторлик қарзлар бўйича корхона паст даражада бозорга оиддир. Демак, бу борада корхонада керакли тадбирлар амалга оширилиши лозим.

Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 4 августида қабул қилинган карорига биноан дебиторлик ва кредиторлик қарзларни доимо, ҳар томонлама таҳлил қилиб туриш вазифаси қўйилган. Бунинг учун яна қўйидаги жадвалда берилган кўрсаткичлардан фойдаланиш лозим.

21-жадвал

Дебиторлик қарзлар кўрсаткичлари (минг сўм)

	Жорий давр	Утган давр	Динамика, фоиз
1. Қарзларнинг умумий ҳажми	800	700	114,3
шу жумладан:			
Мухлатан, 60 кунгача			
Ҳажми	300	300	100,0
Салмояи, фоиз	37,5	42,9	88,0
Мухлати ўтган			
Ҳажми	500	400	125,0
Салмояи, фоиз	62,5	51,9	122,3
Улардан:			
60 кундан 1 йилгача			
Ҳажми	200	150	133,3
Салмояи, фоиз	40,0	37,5	106,6
1 йилдан 3 йилгача			
Ҳажми	200	150	133,3
Салмояи, фоиз	40,0	37,5	106,6
3 йилдан ошган			
Ҳажми	100	100	100
Салмояи, фоиз	20,0	25,0	80,0
2. Умумий қарзлардан:			
Сотиб оловчилар билан ҳисоб-китоблар			
Ҳажми	500	400	125,0
Салмояи, фоиз	62,5	57,1	109,9
Аванс тўловчилар			
Ҳажми	200	150	133,3
Саолмояи, фоиз	25,0	21,4	116,8
Ходимлар билан ҳисоб-китоблар			
Ҳажми	60	100	60,0
Салмояи, фоиз	7,5	14,3	48,0
Бошқа қарзлар			
Ҳажми	40	50	80
Салмояи, фоиз	5,0	7,1	70,4

Жадвал маълумотларига кўра:

- дебиторлик қарзлари мухлатлари эътиборга олинали. Қарзларнинг мухлати 3 йилдан ошса, бу қарзлар умидсиз ҳисобланади;
- дебиторлик қарзлари алоҳида турлар бўйича таҳлил этилади;
- корхонада мухлати ўтган қарзларнинг салмоғи умуман кўтарилган. Лекин шу билан бирга мухлати 3 йилдан ошган қарзлар солмоғи 5 фоизга камайган;
- дебиторлик қарзларнинг асосий қисми маҳсулот сотиб олувларга тўғри келади ва уларнинг салмоғи 57,1 фоиздан 62,5 фоизгача кўтарилган.

Демак, корхонада дебиторлик қарзларни камайтириш, уларнинг таркибини такомиллаштириш ва шу йўл билан унинг молиявий ҳолатини яхшилаш корхона фаолиятида кун тартибига кўйилган масалалардан биридир.

Энди, худди шу тарзда кредиторлик қарзлар кўрсаткичларини қараб чиқамиз.

22-жадвал

Кредиторлик қарзлар кўрсаткичлари (минг сўм)

	Жорий давр	Ўтган давр	Динамика, фоиз
1. Қарзларнинг умумий ҳажми:	1000	800	125,0
шу жумладан:			
Мухлатли, 60 кунгача			
Ҳажми	600	500	120,0
Салмоғи, фоиз	60,0	62,5	96,0
Мухлати ўтган			
Ҳажми	400	300	133,3
Салмоғи, фоиз	40,0	37,5	106,7
Улардан:			
60 кундан 1 йилгача			
Ҳажми	100	100	100
Салмоғи, фоиз	25,0	33,3	75,0
1 йилдан 3 йилгача			
Ҳажми	200	150	133,3
Салмоғи, фоиз	50,0	50,0	100,0
3 йилдан ошган			
Ҳажми	100	50	200,0
Салмоғи, фоиз	25,0	16,7	149,7
2. Умумий қарзлардан:			
Таъминотчилар билан ҳисоб-китоблар			
Ҳажми	600	500	120,0
Салмоғи, фоиз	60,0	62,5	96,0
Олинган аванслар (бўнажлар)			

	Жорнай давр	Үтган давр	Динамика, фоиз
Хажми	100	100	100
Салмоги, фоиз	10,0	12,5	89,3
Мехнатта түлов бүйича			
Хажми	250	150	166,6
Салмоги, фоиз	25,0	18,7	133,7
Бошқа қарзлар			
Хажми	50	50	100
Салмоги, фоиз	5,0	6,3	79,4

Жадвал маълумотларига кўра қуидаги хulosаларга келиш мумкин:

- кредиторлик қарзларни кўпайиб бориши ҳам муҳлатли, ҳам муҳлатлан ўтган қарзлар ҳисобидан бўлган, лекин муҳлати ўтган қарзларнинг кўпайиши юқорироқ суръатда бўлган;
- муҳлати ўтган қарзлар таркибида бир йилдан ўтган қарзларнинг кўпайиши корхонада муаммога айланган. Айниқса, шунун таъкидлаш керакки, муҳлати 3 йилдан ошган қарзлар 49,9 фоизга кўпайган. Маълумки, кредиторлик қарзларнинг тасдиқланган қайтариб бериш муҳлати 3 йил ҳисобланади. Демак, бу корхона бошқа корхоналарга нисбатан, иқтисодий алоқаларни бироз бўлса ҳам (50 минг сўм, 100 минг сўм) ёдолатсизликка олиб боряпли ва у корхоналарни молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатяиди;
- кредиторлик қарзларнинг асосий қисми таъминловчиларга тўғри келади. Бу қарзларниң солмоги 62,5 фоиздан 60,0 фоизга камайган бўлсада, улар қарзларнинг ярмидан кўпини ташкил этмоқда. Таъминотчилар билан алоқалар яхшиланмаса, корхона оғир аҳволга тушиб қолиши мумкин, чунки таъминотчилар маҳсулот бермай кўяли;
- корхонада меҳнатта түлов ва ижтимоий сугурта бўйича ҳам вазият яхши эмас. Бу қарзлар 33,7 фоизга кўпайган. Демак, ўз вақтида иш ҳақи берилмаяпди.

Кўриниб туриблики, корхонала бозорга оидликни кўтариш мақсадида керакли талбирлар амалга оширилиши лозим. 1995 йил 12 майда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг «Халқ хўжалигида ҳисоб-китобларни ўз вақтида ўtkazилиши учун корхона ва ташкилотларниң раҳбарлари жавобгарлигини кўтариши тўғрисида»ги фармонига биноан, ҳамма мулк шаклларидати хўжалик субъектларига ўз маҳсулотларини истеъмолчиларга олдиндан 15 фоизли тўловларсиз жўнатиш ман

қилинганига қарамасдан истеъмолчиларга маҳсулот жўнагилиши давом этаяпди. Шу сабабли дебиторлик қарзларни алоҳида сабаблар бўйича таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга. Кредиторлик қарзларни ҳам алоҳида сабаблари бўйича таҳлил этишининг аҳамияти каттадир.

Шундай қилиб, корхоналарнинг ишчанлигини ва бозорга оидлигини таҳлил этиш бозор муносабатлари талабларига жавоб бериб, уни ўтказиш молиявий таҳлилнинг алоҳида босқичига айланиши қонуний зарурият бўлиб, бу корхона ва ташкилотларнинг молиявий ҳолати таҳлилини чукурлаштиришга ва уни ҳар томонлама ифодалашга ёрдам беради.

VI БОБ. КОРХОНАЛАР ФАОЛИЯТИНИНГ МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАРИ ТАҲЛИЛИ

(6.1) Корхоналар фойдаси таҳлили

Юқорида корхоналар молиявий ҳолатини алоҳида томонлари ва йўналишларини таҳлил қилиш масалалари кўриб чиқилди. Молиявий таҳлилнинг якуний босқичи бўлиб, корхоналар фаолиятининг молиявий якунлари таҳлили ҳисобланади. Корхоналар фаолиятининг молиявий якунлари бўлиб фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари ҳисобланади.

Фойда ижтимоий ишлаб чиқариш ҳамма босқичларининг иқтисодий категориясидир.

Қаерда ижтимоий ишлаб чиқариш барпо этилган бўлса, унда қатнашувчиларнинг меҳнати иккига бўлинади – биринчи қисми ишлаб чиқариш қатнашчиларини шахсий эҳтиёжларини таъминлаш, қоплаш учун фойдаланилади, иккинчи қисми эса мулкдорларни, давлат ва ижтимоий эҳтиёжларни қоплашга сафарбар этгилади.

Фойда иқтисодий катигория ва молиявий якун сифатида ўзининг энг юқори аҳамиятига бозор муносабатлари, бозор иқтисодиёти даврида кўтарилади. Фойдани барпо этиш, уни реализация қилиш бу кенгайтирилган кайта ишлаб чиқаришни, қиймат қонунини ва хўжалик юритиш усули сифатида фойдаланадиган хўжалик ҳисботининг объектив талабидир.

Кенгайтирилган кайта ишлаб чиқариш ишлаб чиқаришнинг доимо кенгайишини, унинг техникавий даражасини мунтазам кўтариб туришни талаб этади. Бунинг учун ишлаб чиқаришда ҳамма вакт фойдага эришилиши, реализация қилиниши ва ундан ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланиш лозим.

Қиймат қонуни алоҳида корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинган харажатлар – ижтимоий-зарурӣ харажатлар даражасида ёки ундан кам бўлишини талаб этади. Бу талабни амалга ошириш учун корхоналар фойдага эга бўладилар ва уларнинг рентабеллик даражаси ўргача ёки ундан юқори бўлиши керак.

Маълумки, хўжалик ҳисобининг талабларидан бири, асосий талаби – бу корхоналар фаолиятини рентабеллик бўлиши, яъни корхоналар ўз фаолиятини фойда олиш билан якунлашларири. **Фойда** – абсолют кўрсаткич бўлиб, у корхоналар фаолияти самарасини ифодалайди. Фойда корхоналар фаолиятининг ҳар хил йўналишларини молиявий якунидир. Шу сабабли фойда турли шаклда бўлиши мумкин.

Республикамизда «Маҳсулот (ишлар ва хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» қабул қилинмасдан олдин корхоналар фойдаси қўйидаги шаклларда ҳисобга олинар эди:

- баланс бўйича фойда;
- сотилган маҳсулотлардан фойда;
- бошқа сотув операциялар фойдаси;
- ноишлаб чиқариш фойдаси;
- соф фойда.

Юқорида кўрсатилган Низомга биноан корхона ва ташкилотлар фойдаси қўйидаги, шаклларда ҳисобга олинади:

- **Маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда.** Бу сотишдан олинган соф тушумдан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини олиш билан аниқланади;

- **Асосий фаолиятдан олинган фойда** – асосий фаолиятдан кўрилган фойда, бу маҳсулотни согищдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут ва плюс асосий фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки минус бошқа заарлар сифатида аниқланади;

- **Хўжалик фаолиятидан олинган фойда** (ёки заар), бу асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси, плюс молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус заарлар сифатида аниқланади;

- **Солиқ тўлагунгача олинган фойда**, у умум хўжалик фаолиятидан олинган фойда, плюс фавқулотда (кўзда тутилмаган) вазиятлардан кўрилган фойда ва минус заар сифатида аниқланади.

- **Йилинг соф фойдаси**, у солиқ тўлангандан кейин хўжалик юритувчи субъект ихтиёрида қолади.

Демак, хўжалик фаолиятидан олинган фойда ҳисобланётганда молия фаолиятидан кўрилган фойда ҳамда солиқ тўлагунгача

олинган фойда ҳисобланаётганда фавқулот вазиятлардан кўрилган фойда аниқланади, эътиборга олинади.

Кўриниб турибдики, қабул қилинган Низомга кўра, фойда шакллари таркиби кенгайтирилди ва фойда шакллари бозор муносабатларига мослаштирилди. Корхоналар фаолиятининг молиявий якунлари бухгалтерия баланси ва «Молиявий фаолият тўғрисидаги ҳисобот»га асосланиб таҳлил қилинади ва бу таҳлил юқорида кўрилган фойданинг бутун шакллари бўйича ўтказилиши лозим. Шу сабабли ана шу фойда шакллари устида тўхталамиз.

Сотилган маҳсулотлардан олинган ялпи фойданинг асосий шакли бўлиб, у сотишдан олинган тушумдан сотилган маҳсулотлар таннархини айриш билан аниқланади. Сотилган маҳсулотлардан олинган соф тушумни аниқлаш учун сотилган маҳсулотлардан олинган ялпи тушумдан давлат бюджетига ўтказилган қўшилган қийматга солинадиган солиқ, акциз солиқлари ва экспорт-божхона пошлиналари олиб ташланади.

Асосий фаолиятдан олинган фойда сотилган маҳсулотлардан олинган фойдадан давр харажатларини олиб ташлаш ва асосий фаолият билан алоқадор бошқа даромадлар, заарларни эътиборга олиш йўли билан аниқланади.

Давр харажатлари деганда бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва сарфлар тушинилади ва ўз таркибига бошқарув харажатларини, маҳсулотни сотиш харажатларини ва умумхўжалиқ аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатларни олади.

Асосий ишлаб чиқариш фаолиятидан олинадиган бошқа даромадларга – қарздорлардан олинган жарима, пениялар, ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда, сотилган асосий ва айланма маблағлардан олинган даромаллар, давлат субсидиялари, холисона молиявий ёрдам, ошхона, ёрдамчи хизматлардан олинган даромадлар киритилади.

Асосий ишлаб чиқариш фаолияти, маҳсулот сотишдан ташқари, корхона харажатлари таркибида консервация қилинган ишлаб чиқариш кучлари билан боғлиқ бўлган сарфлар, тара билан боғлиқ бўлган операциялардан заарлар, суд ва арбитраж харажатлари, тўланган жарималар ва пениялар, воз кечилган дебиторлик қарзлар билан боғлиқ зиёнлар, валюта операциялари бўйича салбий фарқлар, ўтган йилларда ўтказилган операциялар бўйича зиёнлар ва ҳоказо билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Хўжалик фаолиятидан олинган фойда корхоналар асосий фаолиятидан ташқари молиявий натижаларни ҳам эътиборга олиш йўли билан аниқланади. Бунинг учун корхоналар молиявий фаолияти билан боғлиқ бўлган даромадлар ва харажатлар ҳисобга олинади.

Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар – бу акцияларга олинган дивидендлар, шўъба ва ассоцциация қилинган корхоналардан олинган дивидент ва харажатлар, хорижий мамлакатларни валюталари бўйича ижобий курс, қимматли қоғозларга сарф қилинган сармояларни қайтадан баҳолашдан олинган даромадлар, узоқ муддатга ижарага берилган мол-мулқдан тушган даромадлар ва ҳоказо.

Молиявий фаолият харажатлари – бу узоқ муддатга ижарага олинган мол-мулкларга тўловлар, чет эл валютаси билан операциялар бўйича салбий курс тафовутлар ва заарлар, қимматли қоғозларга сарфланган маблағларни қайта баҳолашдан кўрилган заарлар ва ҳоказо.

Солиқ тўлангунгача олинган фойда ишлаб чиқариш, но ишлаб чиқариш молиявий фаолият якунларидан ташқари кўзда тутилмаган вазиятлардан келиб чиқсан даромад ва заарларни эътиборга олиш йўли билан ҳисобланади. Кўзда тутилмаган вазиятлар билан боғланган даромад ва харажатлар корхоналарнинг одатдаги хўжалик фаолиятига хос эмаслиги, бир неча йил мобайнида такрорланмаслиги керак, бошқарув ходимлари томонидан қабул қилинадиган қарорларга боғлиқ бўлмаслиги лозим.

Соф фойда – бу корхоналарнинг ўзида қоладиган даромад бўлиб, у корхоналарнинг эҳтиёжлари учун фойдаланадиган даромадлардир. Юқорида кўрилган корхоналарнинг фойда шакллари молиявий ҳолатни таҳлил қилишда катта аҳамиятта эга, лекин низомда яна бир фойда шакли кўрилган – бу соликка тортиладиган фойда.

Соликка тортиладиган фойдани аниқлаш учун соликка тортилгунгача бўлган фойдага:

- низомда келтирилган биринчи иловага асосан чегирилмайдиган харажатлар ёки доимий тафовутлар кўшилаци;
- Низомда келтирилган иккинчи иловага биноан вактлар бўйича тафовутлар кўшилади ёки айриб ташланади;
- қабул қилинган соликлар бўйича қонунларга биноан корхоналарда соликлар бўйича тасдиқланадиган имтиёзлар айриб ташланади.

Кўриниб турибдики, солиқقا тортиладиган фойдани ҳисоблаш мураккаб бўлиб, у соликларни фискал функциясини янада кучайтириш билан боғланган. Шу сабабли молиявий таҳлил даврида бу фойда шаклини аниқлаш, уни таҳлил этиш корхоналарнинг молиявий ҳолатини баҳолашда ўз ўрнини топиши лозим. Юқорила кўрилган ҳамма фойда шакллари молиявий таҳлилда фойдаланилади, лекин корхоналарнинг молиявий ҳолатини баҳолашда алоҳида эътибор солиқ олингунгача олинган фойда ва сотилган маҳсулотлардан олинган фойда кўрсаткичларга сафарбар этилади. Чунки солиқ олингунгача олинган фойда корхоналарнинг бутун хўжалик молиявий ҳолатини ифодалайди. Соғ фойда эса корхоналарнинг жамият олдидаги бурчини оқлагандан сўнг ўзларининг келигувсида ривожланиш имкониятларини ифодалайди. Молиявий таҳлилда фойда кўрсаткичларининг ҳажми, уларнинг таҳлил қилаётган давр мобайнида ўзгариш динамикаси ва корхоналар фойдасига таъсир кўрсатувчи омиллар таҳлил қилиниши лозим.

Фойдага таъсир кўрсатучи омиллар ички ва ташқи, объектив ва субъектив, ташкилий ва иқтисодий, ишлаб чиқариш ва техникавий бўлиши мумкин. Молиявий таҳлилда асосий эътибор иқтисодий, аналитик ҳамда молиявий ҳолатга бевосита ва миқдоран таъсир кўрсатучи омилларга йўналтирилиши лозим.

Сотилган маҳсулотлардан олинган ялпи фойдани таҳлил этишда қуйидагилар бундай омиллар бўлиб ҳисобланади:

1. Сотилган маҳсулотларнинг ҳажмини ўзгариши.
2. Сотилган маҳсулотларнинг таннархини ўзгариши.
3. Сотилган маҳсулотларнинг нарх-наволарини ўзгариши.
4. Сотилган маҳсулотларнинг таркибий, ассортимент ўзгариши.

Омилли таҳлил корхоналар фаолиятини молиявий якуни натижаси фойда таҳлилининг зарурий қисмидир. Корхоналар фаолиятининг самарасига баҳо берилганда олинган фойданинг кўпайиши ёки камайиши, қайси омиллар таъсирида бўлганигини аниқлаш катта аҳамиятга эга.

Фойда ҳажмини ўзгариши-кўпайиши маҳсулотларни кўп сотиш, таннархни пасайтириш, тасдиқланган ассортиментни ўзгартириш ва нарх-навони кўтариш натижаси бўлиши мумкин ва аксинча.

Таннархни пасайтириш, маҳсулотлар ҳажмини кўпайтириш ижобий омиллар сифатида қабул қилинса, нарх-навони кўтариш ва маҳсулотларнинг ассортиментини ўзгартириш – сал-

бий омиллар ҳисобланади. Чунки, нарх-навони кўтарилиши бозорда якка ҳукмронликдан фойдаланиш натижаси бўлиши мумкин. Ассортиментнинг ўзгаришига келсак, корхоналар ҳам хўжалик ва аҳоли эҳтиёжини эътиборга олмасдан кўп фойда берадиган маҳсулотлардан кўпроқ ишлаб чиқсан бўлиши мумкин.

Энди, иқтисодий адабиётда кенг фойдаланилаётган индекс усулидан фойдаланиб, корхоналар фойдасига таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қиласиз.

Корхоналарда сотилган маҳсулотлардан олинган ялпи фойданинг умумий ўзгариши – бу динамика индексидир.

Жорий даврда сотилган маҳсулотлар жорий нархларда	Жорий даврда сотилган маҳсулотлар жорий таннархда
Ўтган даврда сотилган маҳсулотлар ўтган давр нархларида	Жорий даврада сотилган маҳсулотлар жорий нархларда

Бу индекс схема сифатида:

$$= \frac{\Sigma K_1 \Pi_1 - \Sigma K_1 C_1}{\Sigma K_0 \Pi_0 - \Sigma K_0 C_0}$$

K_1 ва K_0 – жорий ва ўтган даврларда сотилган маҳсулотларнинг сони.

Π_1 ва Π_0 – жорий ва ўтган даврларда сотилган маҳсулотларга кўйилган нархлар.

C_1 ва C_0 – жорий ва ўтган даврларда сотилган маҳсулотларнинг таннархи.

Индекснинг суратида жорий даврда олинган фойда кўрсатилади, чунки сотилган маҳсулотлар жорий нархларда ($K_1 \Pi_1$) ифодаланган бўлиб, ундан жорий даврда сотилган маҳсулотларни жорий таннархи ($K_1 C_1$) олиб ташланған.

Индекснинг маҳражида эса ўтган даврда олинган фойда кўрсатилади, чунки унда ўтган даврда сотилган маҳсулотлардан олинган тушумдан ($\Sigma K_0 \Pi_0$) бу маҳсулотнинг таннархи олиб ташланади ($\Sigma K_0 C_0$).

Фойданинг жорий даврда ўтган даврга нисбатан ўзгаришига – динамикасига таъсир кўрсатучи омилларни индекслар ёрдамида аниқлаймиз.

1. Сотилган маҳсулотлар ҳажмининг ўзгариши таъсирини аниқловчи индекс:

Ўтган даврда сотилган маҳсулотлар
ўтган давр нарихларида

Ўтган даврда сотилган маҳсулотлар
ўтган давр таннархига

Бу индекс қуйидаги шакл сифатида ёзилади:

$$= \frac{(\Sigma K_1 C_0) \times R_0}{\Sigma K_0 \Pi_0 - \Sigma K_0 C_0}.$$

Ўтган даврдаги рентабеллик коэффициенти ўша даврда маҳсулот сотувидан олинган фойданни шу маҳсулотнинг таннархига бўлиш йўли билан аниқланган. Индекс суратида жорий даврда олинган фойда кўрсатилади, лекин бу ҳисоб-китобда маҳсулотларнинг нарихи ва таннархи ўзгармас деб олинган, факат сотилган маҳсулотлар ҳажмининг ўзгариши эътиборга олинган. Индекс маҳражида, юқорида кўрсатилганцек, ўтган даврда сотилган маҳсулотлардан олинган фойда аниқланган. Демак, бу индекс факат сотилган маҳсулотларнинг ҳажми таъсирини кўрсатади. Иқтисодий адабиётда бу омилнинг таъсири одатда, бошқа йўл билан аниқланади.

Ўтган даврда олинган фойда жорий даврда ўтган даврга нисбатан сотилган маҳсулотлар динамика кўрсаткичига кўпайтирилади ва натижа ўтган даврда олинган фойда билан солиштирилади. Олинган натижа муаллифлар фикрича фойдага сотилган маҳсулотлар ҳажмининг таъсирини кўрсатади. Масалан, ўтган даврда олинган фойда 500 минг сум, сотилган маҳсулотларнинг жорий даврда ўтган давридагига нисбатан динамикаси 110 фоиз. Демак, $\frac{500 \times 110}{100} = 550$ минг с. – 500 минг с. = 50 минг с.

Кўриниб турибдики, корхона фойдаси сотилган маҳсулотлар ҳажмининг ўзгариши натижасида 50 минг сўмга кўпайган.

Фикримизча, бу ҳисоб-китобда сотилган маҳсулотлар ҳажмининг ўзгаришидан гашқари, уларнинг таркибий-ассортимент ўзгариши таъсирини ҳам ўз ичига олади. Демак, бу йўл билан аниқданаётган омил таъсирини ҳисоблаш асоссиз ва нотўғридир.

Сотилган маҳсулотлар таннархининг таъсири индекси:

Жорий даврда сотилган маҳсулотлар
жорий нархларда

Жорий даврда сотилган
маҳсулотлар жорий таннархда

Жорий даврда сотилган маҳсулотлар
жорий нархларда

Жорий даврда сотилган маҳсулотлар
ўтган давр таннархидаги

Бу қуйидаги шакл сифатида ёзилади:

$$= \frac{\Sigma K_1 \Pi_1 - \Sigma K_1 C_1}{\Sigma K_1 \Pi_1 - \Sigma K_1 C_0}.$$

Кўриниб турибдики, индекс суратида жорий даврда олинган фойда кўрсатилган, маҳражда ҳам жорий даврда маҳсулот сотишдан олинган фойда, лекин бу ҳисоб-китобда жорий даврда сотилган маҳсулотлар ўзгармас, ўткан давр таннархидаги (C_0) олинган. Демак, бу индекс корхона фойдасига маҳсулотлар таннархининг ўзгариш таъсирини аниқлайди.

1. Сотилган маҳсулотларга қўйилган нарх-наволарнинг таъсири индекси:

Жорий даврда сотилган маҳсулотлар
жорий нархларда

Жорий даврда сотилган маҳсулотлар
ўтган давр таннархидаги

Жорий даврда сотилган маҳсулотлар
ўтган давр нархларидаги

Жорий даврда сотилган маҳсулотлар
ўтган давр таннархидаги

Бу индекс схема сифатида:

$$= \frac{\Sigma K_1 \Pi_1 - \Sigma K_1 C_0}{\Sigma K_1 \Pi_0 - \Sigma K_1 C_0}.$$

Кўриниб турибдики, ҳам суратда, ҳам маҳражда жорий даврда сотилган маҳсулотлардан олинган фойда аниқланяпди. Лекин бажарилган ҳисоб-китобларда сотилган маҳсулотларнинг таннархи (C_0) ўзгармас сифатда, яъни ўтган давр даражасида олинган. Сотилган маҳсулотга қўйилган нарх-наволар ўзгарувчан. Демак, бу индекс корхона фойдасига нархлар таъсирини аниқлайди.

1. Сотилган маҳсулотлар таркибий, ассортимент ўзгаришининг таъсир индекси:

Жорий даврда сотилган
маҳсулотлар ўтган давр нархларда

Жорий даврда сотилган
маҳсулотлар ўтган давр таннархидаги

Жорий даврда сотилган
маҳсулотлар ўтган давр таннархидаги

Ўтган даврдаги рентабеллик
коэффициенти (R_0)

Бу индекс қуйидаги шакл сифатида ёзилади:

$$y = \frac{\Sigma K_1 U_0 - \Sigma K_1 C_0}{(\Sigma K_1 C_0) \times R_0}$$

Бу ғал ҳам индекснинг суратида ва маҳражида жорий даврда сотилган маҳсулотлардан олинган фойда ифодаланган. Лекин кўриниб турибдики, суратда аниқланган фойда жорий даврда сотилган маҳсулотларни ҳажмига, ўтган давр нарх-наво ва таннархларига асосланган. Маҳражда эса сотилган маҳсулотдан олинган фойда ўтган давр рентабеллик коэффициентига асосланган бўлиб, у ўтган даврда сотилган маҳсулотлар ўтган даврдаги таркибини, ассортиментини ҳисобга олган.

Шундай қилиб, индекснинг сурати сотилган маҳсулотлардан олинган фойда маҳсулотларнинг жорий таркибига, маҳражда аниқланган фойда сотилган маҳсулотлардан олинган фойда маҳсулотларнинг ўтган даврдаги таркибига асосланган, демак бу индекс маҳсулотларни таркибий ўзгаришини корхона фойдасига таъсирини аниқлаб беради.

Юқорида келтирилган омил индекслари бир-бiri билан боғлиқ ва уларнинг кўпайтмаси умумий индексга баробар. Яъни:

$$\begin{aligned} &= \frac{\Sigma K_1 U_1 - \Sigma K_1 C_1}{\Sigma K_0 U_0 - \Sigma K_0 C_0} = \frac{(\Sigma K_1 U_0) \times R_0}{\Sigma K_0 U_0 - \Sigma K_0 C_0} \times \\ &\quad \frac{\Sigma K_1 U_1 - \Sigma K_1 C_1}{\Sigma K_1 U_1 - \Sigma K_1 C_0} \times \frac{\Sigma K_1 U_1 - \Sigma K_1 C_0}{\Sigma K_1 U_0 - \Sigma K_1 C_0} \times \\ &\quad \frac{\Sigma K_1 U_0 - \Sigma K_1 C_0}{(\Sigma K_1 C_0) \times R_0} \end{aligned}$$

Юқорида кўрилган омилли таҳлилни ўтказиш учун молиявий ҳисобот маълумотларидан ташқари бирламчи бухгалтерия маълумотларидан фойдаланишга тўғри келади, лекин бу қўшимча меҳнат молиявий таҳлилда, албатта, ўзини оклади. Чунки корхоналар фаолиятининг молиявий якунларини баҳолашда юқорида келтирилган омиллар таъсирини миқдоран аниқлаш катта аҳамиятга эга.

Омилли таҳлилнинг мураккаб эмаслиги қуйидаги 23-жадвал материалларидан кўриниб турибди:

Омилларнинг сотилган маҳсулотлардан олингани фойдага таъсирини аниқлаш услубияти (минг сўм)

		Маълумотлар	Ҳисоб-хитоб усули	Натижা
Маълумотлар базаси				
1	Жорий даврда сотилган маҳсулотлар, жорий нархларда ($\Sigma K_1 C_1$).	40000	-	-
2	Жорий даврда сотилган маҳсулотларниң жорий таннархи ($\Sigma K_1 C_1$).	30000	-	-
3	Жорий даврда сотилган маҳсулотлар ўтган давр нархларида ($\Sigma K_0 C_0$).	35000	-	-
4	Жорий даврда сотилган маҳсулотлар ўтган давр таннархидаги ($\Sigma K_1 C_0$).	33000	-	-
5	Ўтган даврда сотилган маҳсулотлар ўтган давр нархларида ($\Sigma K_0 C_0$).	25000	-	-
6	Ўтган даврда сотилган маҳсулотлар ўтган давр таннархидаги ($\Sigma K_0 C_0$).	20000	-	-
7	Ўтган даврда рентабеллик коэффициенти (R_0).	0,25	$\frac{25000 - 20000}{20000}$	0,25 ёки 25 фоиз
Омалар таъсириниң ҳисоб-хитоби				
1	Сотилган маҳсулотлардан олингани фойдани умумий динамикаси, умумий индекс.	-	$\frac{40000 - 30000}{25000 - 20000}$	Фойданинг ўсиши 5 минг сўм, динамикаси 200 фоиз
2	Маҳсулот ҳажминиң ўзгариши таъсири, маҳсулот ҳажми индекси.	-	$\frac{33000 \times 0,25}{25000 - 20000}$	Фойданинг ўсиши 3,25 минг сўм, динамикаси 165 фоиз
3	Маҳсулот таннархининг ўзгариши таъсири, таннарх индекси.	-	$\frac{40000 - 30000}{40000 - 33000}$	Фойданинг ўсиши 3,0 минг сўм, динамикаси 143 фоиз
4	Маҳсулотларга кўйилган нархларнинг ўзгариши таъсири, нарх индекси.	-	$\frac{40000 - 33000}{35000 - 33000}$	Фойданинг ўсиши 5,0 минг сўм, динамикаси 350 фоиз

		Маълумотлар	Ҳисоб-китоб усулни	Натижаси
5	Маҳсулотнинг таркибий ўзгариши таъсири, ассортимент индекси.	-	$\frac{35000 - 33000}{33000 \times 0,25}$	Фойданинг камайиши 6,25 минг сўм, динамикаси 24 фоиз

Кўриниб турибдики, жорий даврда ўтган даврга нисбатан корхонада сотилган маҳсулотлардан олинган фойда икки маротаба кўпайди – 5 минг сўмдан 10 минг сўмга етди, демак, ўсиш ҳажми 5 минг сўмни ташкил қилди.

Бу ўсиш қўйидаги омилларнинг таъсиридир:

- маҳсулот ҳажми + 3,25 минг сўм ёки 165 фоиз;
- маҳсулот таннархи + 3,0 минг сўм ёки 143 фоиз;
- маҳсулот нархлари + 5,0 минг сўм ёки 350 фоиз;
- маҳсулот таркиби - 6,25 минг сўм ёки 24 фоиз.

Жами ўсиш + 5,0 минг сўм ёки 200 фоиз.

Ёки омил индексларни кўпайтмаси умумий фойда динамикаси индексга баробар,

$$\frac{165}{100} \times \frac{143}{100} \times \frac{350}{100} \times \frac{24}{100} = 200 \text{ фоиз.}$$

Демак, корхона фаолиятида сотилган маҳсулотлардан олинадиган фойдани 2 марта кўпайтиришда – сотилган маҳсулотларни кўпайиши, уларнинг таннархини камайиши, маҳсулотларга кўйилган нархларни оширилиши ижобий рол ўйнаган, лекин маҳсулотларнинг таркибий ўзгариши фойда кўришда салбий бўлган.

Бир хил сабабларга кўра жорий даврда ўтган даврга нисбатан кўп фойда келтирадиган маҳсулотлар кам ишлаб чиқарилган, сотилган, уларнинг салмоги бутун сотилган маҳсулотлар таркибила қисқартирилган, натижада сотилган маҳсулотлардан олинадиган фойда 6,25 минг сўмга камайган.

Шундай қилиб, корхоналар фойдасини таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга бўлиб, корхоналар фаолияти молиявий якунларининг биринчи, олдинги босқичи бўлиб ҳисобланади. Корхоналар фаолиятининг молиявий якунлари таҳлили рентабеллик кўрсаткичлари таҳлили билан якунланади.

6.2. Корхоналар рентабеллиги таҳлили

Корхонанинг рентабеллиги нисбий кўрсаткич бўлиб, корхона фаолияти самарадорлик даражасини ифодалайди. Демак, корхоналар фаолиятини баҳолашда асосий, сифатли кўрсаткичлардан бири бўлиб ҳисобланади. Рентабеллик даражаси корхоналар фаолиятида бажаришаётган вазифаларни олдиндан аниқлайди. Бундай вазифалар бўлиб куйидагилар ҳисобланади:

- Рентабеллик кўрсаткичи корхоналар фаолиятига сарфланган сармояларни, ўзини ўзи қоплашини аниқлайди. Собиқ иттифоқ даврида халқ хўжалик миқёсида ўртacha ўзини ўзи қоплаш муҳлати сифатида 7-9 йил қабул қилинган эди. Демак, корхоналар ўзини ўзи қоплаш учун уларнинг фаолиятида рентабеллик 12-14 фоиздан кам бўлмаслиги керак.

- Ҳозирги пайтда ҳамма корхоналар фаолиятида кенгайтирилган қайта ишлаб чиқариш амалга оширилиши, молиялаштириш имкониятларига эга бўлишлари керак, яъни олинган фойда ҳисобидан ишлаб чиқаришни кенгайтириб, унинг техникавий даражасини кўтариб бориш лозим. Бунинг учун, яъни ўзини ўзи молиялаштириш учун, корхоналарнинг рентабеллик даражаси 20-25 фоиздан кам бўлиши керак эмас.

- Маълумки, корхоналар ўзларининг маблағларга бўлган эҳтиёжларини қондириш учун ўзлик манбалардан, яъни корхоналарга тегишли манбалардан ҳамда ташқаридан олинадиган узоқ ва қисқа муддатли қарзлардан фойдаланиши мумкин. Лекин, бу қарзларни ўз вақтида қайтариб бериш керак. Бунинг учун ҳам корхоналарнинг рентабеллиги керакли даражада бўлиши лозим.

- Республикада ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти қурилайпди. Бунинг учун республикада кучли ижтимоий сиёsat амалга оширилайпди. Бу сиёsat ҳам халқ хўжалигига, ҳам алоҳида корхоналар миқёсида ўтказиляпди. Корхоналарда бу масалани ечиш учун улар керакли, даражада рентабелликка эга бўлишлари лозим.

Шундай қилиб, рентабеллик катта аҳамиятга эга бўлиб, уни таҳлил этиш молиявий таҳлилда ўз ўрнини топиши лозим. Рентабеллик кўрсаткичларини таҳлил қилишдан олдин икки нарсани аниқлаб олиш лозим:

Биринчидав, рентабеллик қандай шаклларда бўлиши мумкин?

Иккинчидан, рентабеллик нисбий кўрсаткич экан, унинг даражаси қандай аниқланиши, нимага нисбат ҳисобланиши лозим?

Авваламбор шуни таъкидлаш керакки, рентабеллик иқтисодий категория, атама бўлиб, социализм билан боғлиқ собиқ социалистик корхоналар самарадорлигини ўлчаш учун ўйлаб чиқилган ва шакллантирилган эди. Шўро даврида корхоналарнинг рентабеллик кўрсаткичи капитализм тизимиغا таалуқли фойда меъёрига қарши, унинг ўрнига ўйлаб чиқилганди.

Маълумки, капитализм даврида фойда меъёри икки шаклда аниқланган:

- капиталистик фойдани капиталистик ишлаб чиқариш жорий харажатларга бўлиш йўли билан, бизнинг терминамолиямиз бўйича бу фойдани сотилган маҳсулотларнинг таннархига бўлиш билан;

- капиталистик фойдани капиталистик корхоналарда аванслаштирилган фондларга – доимий капиталга, бизнинг терминларимиз бўйича ишлаб чиқиш асосий ва айланма фондларга ва ўзгарувчан капиталга, бизнинг терминалогиямиз бўйича иш ҳақига сарфланган капитал-маблағларга бўлиш йўли билан аниқланган.

Республика бозор муносабатларига ўтар экан, корхоналарнинг молиявий ҳолатини баҳолашда юқорида кўрсатилган фойда меъёр кўрсаткичларига ўтиши керак эди, лекин бозор муносабатларига ўтиш даврида рентабеллик кўрсаткичлари сақлаб қолинмоқда.

Рентабеллик кўп қиррали, мураккаб иқтисодий кўрсаткич бўлиб, у ўз шаклланиш таърифига эга.

Шўро даврининг биринчи йилларида социализм тизимиغا мослаштирилган бутун иқтисодий муаммолар, кўрсаткичлар шаклана бошлади, жумладан, рентабеллик кўрсаткичи ҳам.

Шўро даврида фаолият кечираётган, янгидан ташкил қилинаётган корхоналар ишига баҳо бериб, троцкичилар фойда келтирмаётган, демак, давлат бюджетига ҳеч нарса ўтказмаётган корхоналарни ёпишни, тугатишни талаб қилдилар. Бунга қарши социализм тизимиغا мослашган рентабеллик кўрсаткични асослаш лозим эди. Шу мақсадда социализм тизими даврида 1928 йилдан бошлаб, корхоналарнинг рентабеллигини икки шаклда ифодаланиши тасдиқланган: **жорий рентабеллик ва халқ хўжалиги рентабеллиги**.

Жорий рентабеллик фойда билан боғлиқ бўлиб, у корхоналар фойда кўrsa, демак, уларда жорий рентабеллик

мавжуд. Жорий рентабелликда корхоналар фаолияти пул жамғармаларини ишлаб чиқариш, фойда келтириш нұқтаи назаридан бақоланади. Корхоналарда фойда бўлмаса, жорий рентабеллик йўқ, демакдир.

Лекин фойда келтирмайдиган корхоналар халқ хўжалигига, аҳолига керакли маҳсулотлар ишлаб чиқариши мумкин. Бу вазиятни эътиборга олинган ҳолда халқ хўжалиги рентабеллиги аниқланган. Халқ хўжалиги рентабеллиги – корхоналар фаолиятини халқ хўжалик нұқтаи назардан бақолашдир. Корхоналар фойда келтирмаса ҳам, агарда улар халқ хўжалигини, аҳоли эҳтиёжларини таъминланётган бўлса, бу корхоналар жорий рентабелликка эга эмас, лекин халқ хўжалиги рентабеллигига эга.

Жорий ва халқ хўжалиги рентабелликларининг тасдиқланиши, қабул қилиниши, мамлакатда бюджет эҳтиёжлари нұқтаи назардан зарап келтирувчи, лекин халқ хўжалигини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлган корхоналарни сақлаб қолиш имкониятини берди. Рентабеллик назарияси, амалиёти янада такомиллаша борди.

Биринчи рентабеллик шакли жорий рентабеллик дейилса, иккинчи шаклини истиқболлик рентабеллик, деб аташ керак эди. Бу ҳолатда ҳозир жорий рентабелликка эга бўлмаган корхоналарни келгусида бу рентабелликка етишиши ҳисоб-китоб қилинса, унда истиқбол рентабеллиги келиб чиқиши мумкин эди. Бажарилган یлмий тадқиқот ишлар натижасида жорий ва халқ хўжалиги рентабеллик шакллари ўрнига 1955-1956 йилларда **хўжалик ҳисоби ва халқ хўжалиги рентабеллиги тавсия этилди**.

Хўжалик ҳисоби рентабеллиги хўжалик юритиш услуби сифатида қабул қилинган хўжалик ҳисоби билан боғлиқ. Маълумки, хўжалик ҳисобининг энг асосий талаби – бу корхоналар фаолиятида фойда келтириш, рентабеллик фаолиятини таъминлашдан иборат.

Демак, хўжалик ҳисоби рентабеллиги бу корхоналар фаолиятини хўжалик ҳисоби талаблари нұқтаи назардан бақолаш, халқ хўжалиги рентабеллиги – бу корхоналар фаолиятини халқ хўжалиги эҳтиёжларини қондириш, таъминлаш нұқтаи назардан бақолашдир.

60-йиллардан бошлиб иқтисодий адабиёт ва амалиётда жорий рентабеллик атамаси кам ишлатилиб, кейинчалик умуман ишлатилмай кўйди, унинг ўрнига хўжалик ҳисоби рентабелли-

ги ибораси ишлатиляпти. Халқ хўжалиги рентабеллиги ҳозирги пайтда ҳам ўз кучини, аҳамиятини йўқоттани йўқ.

1965 йили қабул қилинган, амалга оширилган хўжалик ислоҳоти – «Янги режалаштириш ва иқтисодий рағбатлантириш тизими» хўжалик ҳисоби рентабеллиги кўрсаткичларини янада такомиллаштириди, умумий ва ҳисоб-китоб рентабеллиги кўрсаткичлари тавсия этилди. Умумий рентабеллик корхоналар фаолиятининг молиявий ҳолатини баҳолаш учун фойдаланилиб, бу кўрсаткич корхона фойдасини, унинг ишлаб чиқиш фонdlарига бўлиш йўли билан аниқланади. Ҳисоб-китоб рентабеллиги 1965 йил хўжалик ислоҳоти томонидан тасдиқланган учта рағбатлантириш фонdlарини шакллантириш: ишлаб чиқаришни ривожлантириш, корхонани ижтимоий ривожлантириш ва моддий рағбатлантириш фонdlарига маблағ ажратиш базаси сифатида қабул қилинди.

Бу рентабеллик кўрсаткичини аниқлаш учун корхонанинг умумий фойдасидан фонdlар учун тўловларни, банк кредитлари учун тўланган фоизларни, қайд қилинган тўловларни тўлаб, қолган корхона фойдасини ишлаб чиқиш фонdlарига бўлиш йўли билан аниқланади.

Шундай қилиб, рентабеллик кўрсаткичининг моҳияти ва шакллари йиллар давомида ўзгариб, такомиллаша борди. Рентабеллик нисбий кўрсаткич экан, унинг даражасини аниқлаш ҳам катта аҳамиятга эга.

1965 йилгача мамлакатда барча корхоналар рентабеллиги қуйидагича аниқланган:

Корхона фойласи

Сотилган маҳсулотнинг таннархи

Кўриниб турибдики, у пайтда қабул қилинган рентабеллик кўрсаткичи корхонанинг жорий харажатлари самарадорлигини ифодалаган, чунки рентабеллик фойдани сотилган маҳсулотларни таннархига бўлиш йўли билан аниқланган.

Режалаштириш тизимида маҳсулотларга нарх-наволар, асосан, давлат томонидан тасдиқланган, давлат томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ассартименти ҳам тасдиқланар эди. Демак, корхоналар нарх-наво ва маҳсулот ассортиментини ўзгаририб, улар ҳисобидан фойдани кўпайтириш имкониятига эга эмас элилар. Корхоналар олинадиган фойданинг сотиладиган

маҳсулотлар ҳажмини кўпайтириш ва бу маҳсулотларнинг таннархини пасайтириш йўли билан кўпайтиради.

Маълумки, рентабеллик даражасига ҳар хил омиллар таъсир кўрсатади: техникавий, технологик, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, ички ва ташқи омиллар ва ҳоказо. Корхоналар улардан кенг фойдаланиб, уларни сафарбар этишарди.

Лекин қабул қилинган рентабелликни аниқлаш усули корхоналарни жорий харажатларини пасайтиришга сафарбар этиб, ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланишини рағбатлантирмас эди. Натижада корхоналарда миллиард-миллиард сўмлик асосий ва айланма фонdlар ишлаб чиқаришга киритилмасдан, ишлатилмасдан ётарди. Қабул қилинган хўжалик юритиш усуллари корхоналарни улардан оқилона фойдаланишга сафарбар этмасди.

1965 йили қабул қилинган хўжалик ислоҳоти ишлаб чиқаришда асосий ва айланма фонdlардан самарали фойдаланиш вазифасини икки йўналишда ечади.

Биринчидан, корхона ва ташкилотларга ортиқча, керак бўлмаган моддий ресурсларни сотиш хуқуқини берди.

Иккингчидан, рентабеллик кўрсаткичини ҳисоблаш усулини такомиллаштириб, рентабелликни аниқлаш орқали корхоналарнинг асосий ва айланма маблаглардан самарали фойдаланишини рағбатлантириди.

1965 йилдан бошлаб корхоналар ва ташкилотларнинг рентабеллик даражаси қуйидаги йўл билан ҳисобланадиган бўлди:

Корхона фойдаси

Ишлаб чиқарishнинг асосий
ва меъёrlаштирилган айланма
маблагларини уртача киймати

Тавсия этилган янги рентабеллик кўрсаткичи илгари фойдаланилган рентабеллик кўрсаткичини инкор қилмайди. Бу кўрсаткичлар бир-бирини бойитади, бир-бирини тўлдиради шу сабабли амалиётда ҳам эски, ҳам янги рентабеллик кўрсаткичлардан фойдаланимояд, чунки улар мустақил иқтисодий кўрсаткичлар бўлиб, илгари фойдаланилган кўрсаткичлар корхоналарнинг жорий харажатлари самарадорлигини ифодаласа, янги рентабеллик кўрсаткичи корхоналарнинг ишлаб чиқиш асосий ва айланма маблаглардан фойдаланиш самарадорлигини ифодалайди.

Рентабеллик кўрсаткичи корхоналар фаолиятининг асосий молиявий натижаси ҳисобланар экан, уни таҳлил этишга корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳдилида керак ўрин ажратиш лозим. Шу муносабат билан савол туғилади, бозор муносабатлари шароитларида рентабеллик даражаси қандай аниқланиши керак ва рентабелликни ўлчаш учун қандай кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ?

Тошкент давлат иқтисодиёт университетининг ҳозирги даврда профессори, иқтисод фанлари доктори М. Тўлахўжаева¹ хорижий мамлакатлар тажрибасдан фойдаланиб, рентабелликни таҳдил этиш учун қуйидаги кўрсаткичларни тавсия этган.

Ҳамма активларнинг рентабеллик коэффициенти	=	Корхонанинг соғ фойдаси Баланс валютасининг ўртача қиймати	;
Маҳсулот сотилини рентабеллик коэффициенти	=	Корхонанинг соғ фойдаси Маҳсулот сотишдан тушум	;
Корхонага тегишли капиталнинг рентабеллик коэффициенти	=	Корхонанинг соғ фойдаси Корхонага тегишли капиталнинг ўртача қиймати	;
Битта акциянинг рентабеллик коэффициенти	=	Корхонанинг соғ фойдаси Муомаладаги акциялар сони	;
Республика иқтисодчиларидан А.Н. Ли С.И. Шевченко² қуйидаги рентабеллик коэффициентларини тавсия қилганлар:			
Активлар рентабеллиги	=	Операция ёки соғ фойда Активларнинг ўртача йиллик қиймати	
Маҳсулот сотиш рентабеллиги	=	Ялии ёки соғ фойда Маҳсулот сотишдан соғ тушум	

¹ Тулахаджасва М. Анализ финансовой отчетности и финансовых коэффициентов. Газета «Налоговые и таможенные вести», №22, 1994 год.

² Ли А.Н., Шевченко С.И Основные принципы финансового анализа предприятия. Сборник «Финансовое законодательство Республики Узбекистан». Выпуск 11, 1995 год.

$$\text{Корхонага тегишли капитал рентабеллиги} = \frac{\text{Корхонанинг соф фойдаси}}{\text{Корхонага тегишли капиталнинг ўртача қиймати}}$$

$$\text{Карзга олинган капиталнинг фойдаланиш самарадорлиги} = \frac{\text{Корхонага тегишли капиталнинг рентабеллиги}}{\text{Карзга олинган мабларларнинг ўртача фоиз ставкаси}}$$

$$\text{Маҳсулот рентабеллиги даражаси} = \frac{\text{Ялчи ёки соф фойда}}{\text{Сотилган маҳсулот таннархи}}$$

$$\text{Моддий ишлаб чиқариши захираларининг биринчи көзфициенти} = \frac{\text{Моддий ишлаб чиқарими захиралари}}{\text{Маҳсулот сотишдан соф тушум}}$$

$$\text{Бирта акциянинг фойдаллилти} = \frac{\text{Корхонанинг соф фойдаси}}{\text{Муомаладаги акциялар сони}}$$

$$\text{Фонд сиптик көзфициенти} = \frac{\text{Асосий фонdlарининг ўртача йиллик қиймати}}{\text{Маҳсулотлар сотишдан соф тушум}}$$

$$\text{Кумулятив фойда көзфициенти} = \frac{\text{Тақсимланган фойда}}{\text{Активларнинг ўртача йиллик қиймати}}$$

О.Р. Ефимова¹ қуйидаги рентабеллик күрсаткичлардан фойдаланган:

$$\text{Активлар рентабеллиги} = \frac{\text{Корхонанинг соф фойдаси}}{\text{Бианс валютасининг ўртача йиллик қиймати}}$$

$$\text{Жорий активлар рентабеллиги} = \frac{\text{Корхонанинг соф фойдаси}}{\text{Жорий активларнинг ўртача қиймати}}$$

¹ Ефимова О.Р. Финансовой анализ. М., 1996 г.

Инвестиция рентабеллиги	Корхонанинг умумий фойдаси
	Асосий маблалар, айланмадан ташқари активлар, узок муддатли қаралар, кредитларни ўртача қиймати
Корлонага тегишли капиталнинг рентабеллиги	Корхонанинг соф фойдаси
	Корлонага тегишли капиталнинг ўртача қиймати
Сотув рентабеллиги	Корхонанинг соф фойдаси
	Сотилган маҳсулотлардан тушум
А.Д. Шеремет ва Р.С. Сайфулин¹ Рентабелликни таҳлил қилиш учун куйидаги рентабеллик коэффициентларни тавсия этишган:	
Сотув рентабеллиги	Маҳсулот сотишдаи фойда
	Сотилган маҳсулотлардан тушум
Жами капиталнинг рентабеллиги	Корхона баланси бўйича фойда
	Баланс валютасининг ўртача қиймати
Асосий воситалар ва айланмадан ташқари активлар рентабеллиги	Корхона баланси бўйича соф фойда
	Асосий воситалар ва айланмадан ташқари активларнинг ўртача қиймати
Перманент капитали рентабеллиги	Корхона баланси бўйича соф фойда
	Корлонага тегишли капитал ва узок муддатта солинган қарзлар, кредитларнинг ўртача қиймати

В.Г. Артеменко ва М.В. Беллендирлар² куйидаги рентабеллик
курсаткичлардан фойдаланишган.

Мол-мулк рентабеллиги	Корхонанинг соф фойдаси
	Баланс валютасининг ўртача қиймати

¹ Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа. М., 1996 г.
² Артеменко В.Г., Беллендир М.Б. Финансовый анализ. М., 1996 г.

Жорий активлар рентабеллиги = **Корхонанинг соф фойдаси**
Жорий активларнинг ўртача қиймати

Инвеститор рентабеллиги = **Корхона ялши фойдаси**
Корхонанинг тегишли капитали ва узоқ муддатга олинган қарзларининг ўртача қиймати

Корхонага тегишли капиталнинг рентабеллиги = **Корхонанинг соф фойдаси**
Корхонанинг тегишли капиталнинг ўртача қиймати

Асосий фаолият рентабеллиги = **Маҳсулот сотишдан фойда**
Маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган харажатлар

Ишлаб чиқарниш фондлар рентабеллиги = **Корхонанинг ялчи фойдаси**
Ишлаб чиқарниш фондларининг ўртача қиймати

Корхоналар банкротлиги ва санацияси масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси хукумат ҳайъати томонидан 1997 йил 17 апрелда қабул қилинган «Молия таҳлили бўйича услубий тавсияларда» куйидаги рентабеллик кўрсаткичлари фойдаланилган:

Маҳсулот сотиш рентабеллик коэффициенти = **Сотилган маҳсулотдан фойда**
Сотилган маҳсулотдан тушум

Асосий воситалар рентабеллик коэффициенти = **Корхонанинг соф фойдаси**
Асосий воситаларнинг ўртача қиймати

Корхонага тегишли капиталнинг рентабеллик коэффициенти = **Корхонанинг соф фойдаси**
Корхонага тегишли капиталнинг ўртача қиймати

Перманент капиталнинг рентабеллик коэффициенти = **Корхонанинг соф фойдаси**
Корхонага қарашли капиталнинг ҳамда узоқ муддатта олинган қарзлар ва кредитларининг ўртача қиймати

$$\frac{\text{Капиталнинг умумий}}{\text{айланиш рентабеллик}} = \frac{\text{Сотилган маҳсулотдан тушум}}{\text{Баланс валютасининг ўртача қиймати}}$$

Ўзбекистон Республикаси корхоналарни иқтисодий номутаносиблик ишлари бўйича Кумитаси томонидан 1997 йил 10 декабрда қабул қилинган «Қишлоқ хўжалик корхоналарни молиявий таҳлили бўйича услубий тавсиялар» ва «Қишлоқ хўжалик корхоналарни иқтисодий номутаносиб деб ҳисоблашнинг вақтинча тартиби»да рентабеллик даражасини ўлчаш учун қуидаги кўрсаткичлар тавсия этилган:

$$\frac{\text{Маҳсулот рентабеллик}}{\text{коэффициенти}} = \frac{\text{Маҳсулот сотишдан фойда}}{\text{Сотилган маҳсулотнинг таниархи}}$$

$$\frac{\text{Активлар рентабеллик}}{\text{коэффициенти}} = \frac{\text{Корхонанинг умумий фойдаси}}{\text{Баланс валютасининг ўртача қиймати}}$$

Самарқанд кооператив институтининг профессори, иқтисод фанлари доктори И.Т. Абдукаримов¹ рентабелликни таҳлил қилиш учун қуидаги кўрсаткичлардан фойдаланган:

$$\frac{\text{Маҳсулот сотиш}}{\text{рентабеллиги}} = \frac{\text{Корхонанинг ялли фойдаси}}{\text{Маҳсулот сотишдан соф тушум}}$$

$$\frac{\text{Корхонага тегишли}}{\text{капитал рентабеллиги}} = \frac{\text{Корхонанинг соф фойдаси}}{\text{Корхонага тегишли капиталнинг ўртача қиймати}}$$

$$\frac{\text{Харажатлар}}{\text{рентабеллиги}} = \frac{\text{Корхона асосий фаолиятидан фойда}}{\text{Асосий фаолият харажатлари}}$$

Рентабелликни таҳлил қилиш учун юқорида келтирилган тавсияларига эътиборимизни жалб қилишимизнинг сабаблари:

1. Рентабелликни ўлчаш учун адабиётда ҳар хил кўрсаткичлар тизимлари тавсия этилган, демак муаллифлар томонидан рентабеллик мазмuni ҳар хил тушунилали.

¹ Абдукаримов И.Т. Как читать и анализировать финансовую отчетность. Т., 1999 г.

2. Рентабеллик кўрсаткичларини шаклланишига ҳам муаллифлар хар хил қарашали, натижада рентабелликни баҳолаш учун иккитадан еттитагача кўрсаткичлар тавсия этилди.

3. Юқорида кўрсатилган тавсиялардан кўриниб турибдики, кўпчилик муаллифлар корхоналар рентабеллигини соф фойдага асосланиб аниқлайдилар. Фикримизча бу нотўри, асосланмаган тавсия. Рентабелликни ўлчашдан мақсад – корхоналар фаолияти самарадорлигини аниқлаш экан, рентабелликни ҳисоблашда соф фойда эмас, ялпи фойда ёки сотилган маҳсулотлардан олинган фойда эътиборга олинниши лозим.

4. Муаллифлар рентабелликка тааллуқли бўлмаган кўрсаткичларни тавсия этишган. Масалан, битта акция рентабеллиги, ишлаб чиқариш захираларини биркитиш коэффициентлари фонд ҳажми коэффициенти, капиталнинг умумий айланиш рентабеллиги.

5. Аниқ бир рентабеллик кўрсаткичига ҳар хил ном беришади. Масалан: сотув рентабеллиги, реализация рентабеллиги сотилган маҳсулот рентабеллиги ва бу кўрсаткич, ҳар хил усул билан аниқланади. Масалан: ялпи ёки соф фойдани сотилган маҳсулотлар таннархига, соф фойдани сотилган маҳсулотдан олинган тушумга, сотилган маҳсулотлардан олинган фойдани сотилган маҳсулот тушумига бўлиш йўллари билан аниқланади.

6. Маълумки, рентабеллик корхоналар фаолиятини, ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини умуман ифодалаши лозим.

Юқорида қўлтирилган кўрсаткич тизимларидан кўриниб турибдики, муаллифлар корхона ресурсларининг алоҳида элементлари рентабеллигини аниқлашни тавсия этганлар. Масалан: асосий воситаларни, перманент капиталини, инвестицияларни, қарзга олинган капитални, корхонага тегишли капитални, асосий ва моддий айланма маблағларни рентабеллик кўрсаткичлари. Бу кўрсаткичлар самарадорлик кўрсаткичлари бўлиб, мазмунан рентабелликка тўғри келмайди.

Шундай қилиб, умуман молиявий таҳлилга ўхшаб, рентабеллик даражасини ўлчашда ҳам умумий қабул қилинган услугуб, кўрсаткичлар тизилмаси ҳали шаклланган эмас.

Рентабеллик даражасини ўлчаш услуби, рентабеллик кўрсаткичлар тизимининг шаклланиши қуйидаги тамойилларга асосланиши лозим:

– рентабеллик кўрсаткичлари асосий ва қўшимча шаклларда бўлиши керак. Асосий кўрсаткичлар корхона фаолиятининг

умумий натижаси самарадорлигини ифодалаб берса, қўшимча рентабеллик кўрсаткичлари эса корхона ресурсларининг алоҳида элементлари самарадорлигини ифодалайди;

- рентабеллик кўрсаткичи корхона фаолиятини умумий-молиявий натижасини ифодалар экан, рентабеллик кўрсаткичи, авваламбор, корхонанинг ялпи ёки унинг асосий фаолиятидан олинган фойда асосида аниқданиши лозим, лекин баъзи пайтларда рентабелликни ўлчаш олдига қўйилган мақсадга биноан рентабеллик кўрсаткичи сотилган маҳсулотдан олинган фойдага асосан ҳам аниқланади,

Бу тамойилларга биноан корхоналар рентабеллигини таҳлил этишда, фикримизга, қуйидаги рентабеллик кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш мақсадга муофиқ:

1. Рентабелликнинг асосий кўрсаткичлари:

- корхона активларининг ёки мол-мулкининг рентабеллиги;
- ишлаб чиқариш рентабеллиги ёки ишлаб чиқариш асосий ва айланма фонdlарининг рентабеллиги;
- корхона жорий ҳаражатларининг рентабеллиги;
- маҳсулот рентабеллиги.

2. Рентабелликнинг қўшимча кўрсаткичлари:

- корхонага тегишли капиталнинг рентабелиги;
- асосий капиталнинг рентабелиги ;
- айланма капиталнинг рентабелиги ;
- инвестицияларнинг рентабелиги;
- перманент капиталининг рентабелиги ;
- қарзга олинган капиталнинг рентабелиги.

Кўриниб турибдики, тавсия қилинаётган рентабеллик кўрсаткичлар тизими йаниқ бир тартибга солиниб, унда юқорида келтирилган муаллифларнинг фикрлари ҳам эътиборга олинган. Бу кўрсаткичларнинг аниқлаш услубиятлари қуйидагича бўлса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

1. Рентабелликнинг асосий кўрсаткичлари:

Мол-мулкининг
рентабеллиги

=

Солик тўланишдан олдинги фойда

Корхона мол-мулкининг ўртача қиймати

Бу кўрсаткич бутун корхона мол-мулки самарадорлигини ифодалайди. Мол-мулк корхонанинг бутун ишлаб чиқариш, хўжалик фаолияти учун хизмат қиласи. Шу сабабли бу

кўрсаткич корхонанинг ялпи фойдаси – солиқлар тўланишдан олдинги фойдага асосан аниқланиши лозим.

Кўрсаткични аниқлаш шакли:

1997 йил 1 январдан олдинги молиявий ҳисоботлар бўйича:

2-шакл, 170 мисра

1-шакл, 300 мисра

1997 йил 1 январдан кейинги молиявий ҳисоботлар бўйича:

2-шакл, 170 мисра

1-шакл, 310 мисра

Ишлаб чиқариш рентабеллиги корхоналарда ишлатилаётган ишлаб чиқариш асосий ва айланма фондлардан фойдаланиш самаралорлигини ифодалайди. Ишлаб чиқариш фондлар корхона фаолиятини моддий базасини ташкил этиб, ишлаб чиқаришни асосий омили бўлиб ҳисобланади. Шу сабабли бу кўрсаткич ҳам корхонанинг солиқ тўлашдан олдинги фойдаси асосида аниқланиши лозим.

$$\frac{\text{Ишлаб чиқариш}}{\text{рентабеллиги}} = \frac{\text{Солиқ тўланишдан олдинги фойда}}{\text{Ишлаб чиқариш фондларининг ўртача қиймати}}$$

Молиявий ҳисоботларга биноан аниқласак солиқ тўлашдан олдинги фойда ҳисботи 2-шаклидан, ишлаб чиқариш асосий ва айланма фондларнинг ўртача қиймати бухгалтери баланси ёки бухгалтерия бирламчи ҳисбот маълумотларига биноан аниқланади.

Жорий харажатлар рентабеллиги илгаридан фойдаланадиган рентабеллик кўрсаткичи бўлиб, у корхона харажатларини – маҳсулотни ишлаб чиқариб, уни сотишга кетган ўз харажатлар самарадорлигини ифодалайди. Демак, бу кўрсаткич маҳсулот сотиш билан боғланган бўлиб, маҳсулот сотишдан олинган фойдага асосан аниқланади.

$$\frac{\text{Жорий харажатлар}}{\text{рентабеллиги}} = \frac{\text{Маҳсулот сотишдан фойда}}{\text{Сотилган маҳсулот таниархи}}$$

Бу кўрсаткични аниқлаш учун керакли маълумотлар молиявий ҳисбот 2-шаклни 070 ва 060 мисраларидан олинади.

Маҳсулот рентабеллиги, одатда, савдо ташкилотларида кенг фойдаланиб, ҳозирги пайтда фойдаланиш учун бошқа тар-

моқларга ҳам тавсия этиляпди. Бу кўрсаткич сотилган маҳсулотни ҳар бир сўмига нисбатан қанча фойда олинганинги ифодалайди ва демак, у сотилган маҳсулотдан олинган фойда асосида аниқланиши лозим.

Маҳсулот рентабеллигти	=	Маҳсулот сотилдан олинган фойда
		Маҳсулот сотилдан тушум

Бу кўрсаткични аниқлаш учун керакли маълумотлар молиявий ҳисбот 2-шаклни 070 ва 050 мисраларидан олинади. Сотилган маҳсулотдан олинган тушум соғ бўлиши лозим. Яъни ялпи тушумдан қўшилган қийматга солинадиган солиқ ва акциз соликлар олиб ташланиши керак.

2. Кўшимча рентабеллик кўрсаткичлари:

Корхонага тегишли капиталнинг рентабеллиги. Маълумки, корхоналар ўзлик ва ташқаридан сафарбар этилган маблағлардан фойдаланацилар. Уларнинг самарадорлилигини алоҳида аниқлаш, молиявий таҳдилни чукурлаштиришга ёрдам беради.

Корхонага тегишли капиталнинг рентабеллиги	=	Солиқ тўланишдан олдинги фойда
		Корхонага тегишли капиталнинг ўртacha қиймати

Кўрсаткични аниқлаш шакли:

1997 йил 1 январдан олдинги молиявий ҳисботлар бўйича:

<u>2-шакл, 170 мисра</u>
<u>1-шакл, 480 мисра</u>

1997 йил 1 январдан кейинги молиявий ҳисботлар бўйича:

<u>2-шакл, 170 мисра</u>
<u>1-шакл, 390 мисра</u>

Қарзга олинган капиталнинг рентабеллиги узоқ ва қисқа муддатга олинган қарзлар самарадорлигини кўрсатади. Бу қарзлар ҳам корхонанинг бутун ишлаб чиқариш – хўжалик фаолиятига хизмат қиласи ва шу сабабли улар самарадорлиги корхонанинг ялпи фойдаси асосида аниқланади.

Қарзга олинган капиталнинг рентабеллиги	=	Солиқ тўланишдан олдинги фойда
		Қарзга олинган капиталнинг ўртacha қиймати

Күрсаткични аниқлаш шакли:

1997 йил 1 январдан олдинги молиявий ҳисоботлар бўйича:

2-шакл, 170 мисра

1-шакл, 520 + 770 мисра

1997 йил 1 январдан кейинги молиявий ҳисоботлар бўйича:

2-шакл, 170 мисра

1-шакл, 540 мисра

Асосий капиталнинг рентабеллиги ҳам корхонанинг ялпи фойдаси асосида аниқланиши лозим. Чунки асосий капитал корхонанинг бутун фаолиятига хизмат қиласи ва унинг рентабеллиги асосий фондларни корхона фойдаси асосида аниқланган фондлар қайтимилир.

Асосий капиталнинг
рентабеллиги = Солик тўланишдан олдинги фойда
Асосий капиталнинг ўртача
қиймати

Кўрсаткични аниқлаш шакли:

1997 йил 1 январдан олдинги молиявий ҳисоботлар бўйича:

2-шакл, 170 мисра

1-шакл, 080 мисра

1997 йил 1 январдан кейинги молиявий ҳисоботлар бўйича:

2-шакл, 170 мисра

1-шакл, 110 мисра

Айланма капиталнинг рентабеллиги ҳам корхонанинг ялпи фойдаси асосида аниқланиши лозим. Чунки айланма маблағлар ҳам корхонанинг бугун фаолиятига хизмат қиласи. Бу кўрсаткич корхона молдий ва нул айланма маблағлари самарадорлигини ифодалайди.

Айланма капитал-
нинг рентабеллиги = Солик тўланишидан олдинги фойда
Айланма капиталнинг ўртача
қиймати

Кўрсаткични аниқлаш шакли:

1997 йил 1 январдан олдинги молиявий ҳисоботлар бўйича:

2-шакл, 170 мисра
1-шакл, 180 + 330 мисра

1997 йил 1 январдан кейинги молиявий ҳисоботлар бўйича:

2-шакл, 170 мисра
1-шакл, 330 мисра

Инвестициялар рентабеллиги ҳам корхонанинг ялпи фойласи асосида аниқланиб, бу кўрсаткич корхона асосий капиталини ҳамда узоқ муддатга олинган кредит ва қарзлар самарадорлини ифодалайди.

Инвестиция рентабеллиги	$=$	Солик тўланишдан олдинги фойда
		Асосий капитал ва узоқ муддатта олинган кредит қарзларнинг ўртacha киймати

Кўрсаткични аниқлаш шакли:

1997 йил 1 январдан олдинги молиявий ҳисобот бўйича:

2-шакл, 170 мисра
1-шакл, 480 + 520-мисралар

1997 йил 1 январдан кейинги молиявий ҳисобот бўйича:

2-шакл, 170-мисра
1-шакл, 390 + 400 + 410-мисралар

Шундай қилиб, корхоналарнинг молиявий ҳолатига молиявий ресурсларнинг алоҳида элементлари таъсир кўрсатар экан, демак, бу элементларнинг ҳам рентабеллигини таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга.

Иккинчидан, корхона ресурсларининг алоҳида элементлари корхоналарнинг молиявий ҳолатини умумий даражасига таъсир кўрсатар экан, бу ресурсларни рентабеллиги аниқланганда, солик тўлашдан олдинги, яъни ялпи фойда эътиборга олиниши лозим.

Энди юқорида кўрилган рентабелликнинг асосий ва қўшимча кўрсаткичларини корхонамиз мисолида кўрамиз.

Рентабеллик кўрсаткичларини ҳисоб-китоби (минг сўм)

	Жорий давр	Утган давр	Динамика
1. Маълумотлар базаси			
1. Корхона активларининг ўртача қиймати	7622,7	6901,1	110,5
2. Ишлаб чиқариш фондларининг ўртача қиймати	4311,9	3139,0	137,4
3. Корхонага тегишли капиталнинг ўртача қиймати	5972,2	4537,8	137,6
4. Асосий капиталнинг ўртача қиймати	5535,2	3799,3	145,7
5. Айланма маблағларининг ўртача қиймати	2087,7	3101,8	67,3
6. Узоқ муддатли қарзларини ўртача қиймати	1065,7	-	-
7. Махсулотлар сотишдан тулум	9636,0	9279,6	103,8
8. Сотилган махсулотларнинг танқархи	5273,4	6017,1	87,0
9. Солиқ тўлашдан одинги фойда	4550,0	3622,4	125,6
10. Махсулотлар сотишдан о/иянган фойда	4362,6	3262,9	133,7
2. Рентабеллик кўрсаткичлари			
<i>A) Асосий кўрсаткичлар, фоиз</i>			
1. Корхона активларининг рентабеллиги (9:1)	59,7	52,5	113,7
2. Ишлаб чиқарип рентабеллиги (9:2)	105,5	115,3	91,5
3. Корхона жорий харажатларининг рентабеллиги (10:8)	86,2	54,2	159,0
4. Махсулот рентабеллиги (10:7)	47,3	35,2	134,1
<i>B) Кўшимча кўрсаткичлар, фоиз</i>			
1. Корхонага тегишли капиталнинг рентабеллиги (9:3)	76,2	79,8	95,5
2. Қарзга олингандай капиталнинг рентабеллиги (9:6)	426,8	-	-
3. Асосий капиталнинг рентабеллиги (9:4)	82,2	95,3	86,3
4. Айланма капиталнинг рентабеллиги (9:5)	217,9	116,8	186,9
5. Инвестицииларнинг рентабеллиги 9:(3+6)	61,2	79,8	76,7

Жадвал маълумотларига ва аниқланган рентабеллик кўрсаткичларига биноан қуйидаги хуносаларга келиш мумкин:

-- рентабеллик кўрсаткичлари жорий даврда ўтган даврга нисбатан умуман кўтарилган. Демак, корхона фаодиятининг молиявий натижалари яхшиланган;

-- лекин рентабеллик кўрсаткичлари ҳар хил ўзгарган. Демак, уларнинг ўзгаришига ҳар хил омиллар таъсир кўрсатган;

-- энг юқори суръатларда кўтарилган кўрсаткичлар -- бу жорий харажатларнинг ва айланма маблағларнинг рентабеллик кўрсаткичларидир;

- жорий харажатларнинг рентабеллигини ошиши – бу сотилган маҳсулотларнинг таннархини пасайтириш йўли билан кўлга киритилган;
- айланма маблағлар рентабеллигининг кўтарилиши, фикримизча, корхонада меъсрдан юқори айланма маблағларни йўқ қилиш натижаси бўлса керак;
- сотилган маҳсулотларнинг рентабеллиги – бу ҳам сотилган маҳсулотлар таннархининг пасайтириши натижасидир. Кўриниб турибдики, сотилган маҳсулотларнинг ҳажми 3,8 фоизга кўпайган, сотилган маҳсулотлар таннархи шу даврда 12,4 фоизга пасайган;
- корхона активларининг рентабеллиги кўтарилган, лекин шу даврда ишлаб чиқариш фондларининг рентабеллиги пасайган. Бунга сабаб ўрганилаётган даврда корхонада ишлаб чиқариш фондлари 37,4 фоизга кўпайган. Янги фондлар ҳали ўзлаштирилган эмас. Шу сабабли ишлаб чиқариш фондлари самарадорлиги пасайган;
- хули шу сабабли янги фондларнинг ўзлаштирилмаганлиги натижасида корхонага тегишли капиталининг ва иттифоқиаларнинг рентабеллик даражаси камайган.

Жадвалда келтирилган маълумотлар шуни тасдиқлайди, рентабелликни таҳлил қилишда кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш керак. Бу кўрсаткичлардан ҳар бири корхоналар молиявий натижасини алоҳида томонларини, хусусиятларини ифодалайди ва бу молиявий натижаларни ҳар томонлама таҳлил қилишга имконият беради. Рентабелликни таҳлил этиш рентабеллик даражасига таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қилиш билан якунланиши лозим. Юқорида келтирилган рентабеллик кўрсаткичларига, улардан ҳар бири билан боғлиқ бўлган омиллар таъсир кўрсатади.

Масалан, корхона активлари рентабеллигига айланма маблағларнинг айланиши, маҳсулот рентабеллигини ўзгариши; ишлаб чиқариш рентабеллигига – айланма маблағларни биркитиш, маҳсулот рентабеллигини ўзгариши ва маҳсулот фонд сигими фондлар қайтими; маҳсулот рентабеллигига маҳсулот таннархи, маҳсулотларга қўйилган нархлар; жорий харажатлар рентабеллигига нархлар ва сотилган маҳсулотнинг таркибий ўзгариши таъсир кўрсатади.

Жорий харажатлар рентабеллиги омиллари.

Юқорида айтилгандек, жорий харажатлар рентабеллигига куйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- сотилган маҳсулот таннархининг ўзгариши;
- сотилган маҳсулотнинг нархини ўзгариши;
- сотилган маҳсулотнинг таркибий ўзгариши.

Омилли таҳлия учун индекс усулидан фойдаланамиз, бунинг учун жорий харажатлар рентабеллигини умумий динамика ва омилли индексларини ҳисоблаймиз.

Жорий харажатлар рентабеллигини динамикаси, яъни жорий даврда ўтган даврга нисбатан ўзгариш индекси, бу:

Жорий даврда сотилган маҳсулотдан олинган фойда	:	Ўтган даврда сотилган маҳсулотдан олинган фойда
Жорий даврда сотилган маҳсулотнинг таннархи		Ўтган даврда сотилган маҳсулотнинг таннархи

Умумий динамик индексининг щакли:

$$\frac{\Sigma M_1 B_1 - \Sigma M_1 T_1}{\Sigma M_1 T_1} : \frac{\Sigma M_0 B_0 - \Sigma M_0 T_0}{\Sigma M_0 T_0}$$

M_1 ва M_0 – жорий ва ўтган даврда сотилган маҳсулотларни турлари бўйича миқдори.

B_1 ва B_0 – жорий ва ўтган даврда маҳсулот турлари бўйича нарх-наволлар.

T_1 ва T_0 – жорий ва ўтган даврда маҳсулотларни турлари бўйича таннархи.

$\Sigma M_1 B_1$ – жорий даврда сотилган маҳсулотлар тушибими.

$\Sigma M_0 B_0$ – ўтган даврда сотилган маҳсулотлар тушибими.

$\Sigma M_1 T_1$ – жорий даврда сотилган маҳсулотлар таннархи.

$\Sigma M_0 T_0$ – ўтган даврда сотилган маҳсулотлар таннархи.

Индексдан кўриниб турибдики, жорий харажатлар рентабеллиги динамикасини аниқлаш учун бу рентабелликнинг жорий даврдаги даражаси ўткан даврдаги даражаси билан тақоосланади. Жорий харажатлар рентабеллиги даражаси жорий ва ўтган даврда сотилган маҳсулотдан олинган фойдани сотилган маҳсулотнинг таннархига бўлиш билан аниқланади.

Энди омилли индексларни келтирамиз.

Таннархнинг таъсири индекси:

Жорий даврда сотилган маҳсулотдан фойда	:	Жорий даврда сотилган маҳсулотдан фойда, маҳсулотнинг ўтган давр таннархи бўйича
Жорий даврда сотилган маҳсулотнинг таннархи		Жорий даврда сотилган маҳсулот таннархи

Таннарх таъсири индексининг шакли:

$$\frac{\Sigma M_1 B_1 - \Sigma M_1 T_1}{\Sigma M_1 T_1} : \frac{\Sigma M_1 B_0 - \Sigma M_1 T_0}{\Sigma M_1 T_1}$$

$\Sigma M_1 T_0$ – жорий даврда сотилган маҳсулотларнинг ўтган йилги таннархи.

Бу индексда ҳам сотилган маҳсулотдан олинган фойда динамикаси аниқланади, лекин бу гал жорий даврда олинган фойда ўтган давр таннархига асосланган фойда билан таққосланади.

Кўриниб туриблики, таққослашда факат сотилган маҳсулотнинг таннархи ўзгаряпти. Демак, бу индекс таннархнинг жорий харажатлар рентабеллигига таъсирини ифодалайди.

Нарх-наво таъсири индекси:

Жорий даврда ўтган давр
таннархи асосида сотилган
маҳсулотдан фойда

Жорий даврда ўтган давр нарх-навоси
ва таннархи асосида сотилган
маҳсулотдан фойда

Жорий даврда сотилган
маҳсулотнинг таннархи

Жорий даврда сотилган маҳсулот
таннархи

Нарх-наво таъсири индекси шакли:

$$\frac{\Sigma M_1 B_1 - \Sigma M_1 T_0}{\Sigma M_1 T_1} : \frac{\Sigma M_1 B_0 - \Sigma M_1 T_0}{\Sigma M_1 T_1}$$

Кўриниб туриблики, бу индексда жорий даврда сотилган маҳсулот (M_1) асосида аниқланган икки жорий харажатлар рентабеллиги даражаси таққосланаяпди. Сотилган маҳсулотдан олинган фойдалар аниқланганда, сотилган маҳсулот сони (M_1), сотилган маҳсулот таннархи ҳам (T_0) ўзгармаяпди, нарх-наво эса (B_1 ва B_0) ўзгаряпди. Демак, бу ҳисоб-китобда жорий харажатлар рентабеллигига динамикасига нарх-наво ўзгариши таъсири аниқланади.

Маҳсулот таркиби таъсири индекси:

Ўтган даврги нарх ва
таннархда жорий даврда
сотилган маҳсулотдан фойда

Ўтган даврда сотилган маҳсулотдан
олинган фойда

Жорий даврда сотилган
маҳсулотнинг таннархи

Ўтган даврда сотилган маҳсулот
таннархи маҳсулот таннархи

Нарх-наво таъсири индекси шакли:

$$\frac{\Sigma M_1 B_0 - \Sigma M_1 T_0}{\Sigma M_1 T_1} ; \frac{\Sigma M_0 B_0 - \Sigma M_0 T_0}{\Sigma M_0 T_1}$$

$\Sigma M_1 B_0$ – Сотилган маҳсулотдан жорий даврда ўтган давр нархи асосида олинган тушум.

$\Sigma M_1 T_0$ – жорий даврда сотилган маҳсулотнинг ўтган давр таннархидаги ҳисобланган ҳажми.

Кўриниб турибдики, бу индексда жорий даврдаги жорий харажатларни рентабеллик даражаси ўтган даврдаги рентабеллик даражаси билан таққосланади, лекин бу рентабеллик кўрсаткичларида фақат маҳсулотлар таркиби ўзгарган, демак, бу индекс жорий харажатлар рентабеллигига маҳсулотлар таркибий ўзгариши таъсирини ифодалайди.

Юқорида фойдаланилган индексларни аниқлаш кўп қийин эмас. Молиявий ҳисоботда (2-шакл) маҳсулотлар сотиш тушими, сотилган маҳсулотлар таннархи ва сотилган маҳсулотлардан олинган фойда тўғрисида маълумотлар мавжуд. Бухгалтерия бирламчи ҳисобидан фақат жорий даврда сотилган маҳсулотларни ўтган давр нарх-наволарида ($\Sigma M_1 B_0$) ва ўтган давр таннархидаги баҳоланиш кўрсаткичлари тўғрисидаги маълумотларни олишга тўғри келади ($\Sigma M_1 B_0$).

Аниқланган омилли индекслар ўзаро алоқала бўлиб, улар бир-бирига кўпайтирилса, жорий харажатлар рентабеллиги умумий индекси олинади, уларнинг абсолют ўзгариш фарқлари олинса, уларнинг суммаси умумий индекснинг фарқига баробар.

Буни қўйидаги жадвал маълумотларидан фойдаланиб тасдиқлаймиз:

25-жадвал

Жорий харажатлар рентабеллиги омиллари таъсири

		Минг сўм
Маълумотлар базаси		
1	Жорий даврда сотилган маҳсулотлардан тушум ($\Sigma M_1 B_1$).	800
2	Жорий даврда сотилган маҳсулотлар таннархи ($\Sigma M_1 T_1$).	640
3	Ўтган даврда сотилган маҳсулотлардан тушум ($\Sigma M_0 B_0$).	595
4	Ўтган даврда сотилган маҳсулотлар таннархи ($\Sigma M_0 T_0$).	490
5	Жорий даврда сотилган маҳсулотлар ўтган давр нарх-наволарида ($\Sigma M_1 B_0$).	680
6	Жорий даврда сотилган маҳсулотлар ўтган давр таннархидаги ($\Sigma M_1 T_0$).	560

1. Жорий харажатлар рентабеллигини умумий динамика индекси

$$\frac{800 - 640}{640} : \frac{595 - 490}{490} = (0,250 : 0,214) \times 100 = 116,7 \text{ фоиз.}$$

Демак, жорий харажатлар рентабеллиги жорий даврда ўтган даврга нисбатан 16,7 фоизга ошган.

2. Сотилган маҳсулотлар таннархининг таъсири:

$$\frac{800 - 640}{640} : \frac{800 - 560}{640} = (0,250 : 0,375) \times 100 = 66,6 \text{ фоиз.}$$

Демак, корхонада сотилган маҳсулотлар таннархининг ўзгариши жорий харажатлар рентабеллигига салбий таъсир кўрсатган, натижада жорий харажатлар рентабеллиги 33,4 фоизга камайган (100-66,6). Жорий даврда ўтган даврга нисбатан сотилган маҳсулотларнинг таннархи кўтарилиган. Масалан, сотилган маҳсулотларни бир сўмга нисбатан сарф этилган харажатлар ўтган даврда 17,6 тийиндан жорий даврда 20 тийинга кўтарилиди.

3. Сотилган маҳсулотларга қўйилган нарх-навонинг таъсири:

$$\frac{800 - 560}{640} : \frac{680 - 560}{640} = (0,375 : 0,186) \times 100 = 200 \text{ фоиз.}$$

Кўриниб турибдики, корхона маҳсулотларига нарх-наволар кўтарилиган, натижада жорий харажатлар рентабеллиги даражаси икки марта кўтарилиган. Демак, нарх-наволарни ўзгартириш рентабелликка ижобий таъсир кўрсатган.

4. Сотилган маҳсулотларнинг таркиби ўзгартирилиши таъсири:

$$\frac{680 - 560}{640} : \frac{595 - 490}{490} = (0,186 : 0,214) \times 100 = 87,6 \text{ фоиз.}$$

Жорий даврда ўтган даврга нисбатан сотилган маҳсулотларнинг таркиби ўзгарди ва бу ўзгариш жорий харажатлар рентабеллигига салбий гаъсир кўрсатди. Бу омил таъсирида жорий харажатлар рентабеллиги 12,4 фоизга камайган (100-87,6).

Умумий рентабеллик динамика индекси билан омилни инлекслар ўртасидаги боғланиш қуйидагича тасдиқланали:

Рентабеллик даражаси	Жорий давр	Утган давр	+ўсиш -камайиш
Умумий рентабеллик	25,0	21,4	+ 3,6
Тарх таъсири	25,0	37,5	-12,5
Нарх-наво таъсири	37,5	18,6	+ 18,9
Маҳсулот таркиби таъсири	18,6	21,4	-2,8
Жами	x	x	3,6

ёки

$$\frac{25,0}{21,4} = \frac{25,0}{37,5} \times \frac{37,5}{18,6} \times \frac{18,6}{21,4}$$

ёки

$$1,167 = (0,666 \times 2,00 \times 0,876) \text{ ёки } 116,7 \text{ фоиз.}$$

Демак, жорий харажатлар рентабеллигининг умумий динамика индекси уч омилли индекслар қўпайтмасига баробар.

Ишлаб чиқариш ёки ишлаб чиқариш асосий ва айланма фондларнинг рентабеллилига, юқорида айтилгандек, қуидаги уч омил таъсир кўрсатади:

- маҳсулотлар рентабеллигининг ўзгариши;
- фондлар сифимининг ўзгариши;
- айланма маблағларни биркитиш кўрсаткичининг ўзгариши.

Яна умумий динамик ва омиллар кўрсаткичларини аниқлаймиз.

1. Ишлаб чиқариш рентабеллигининг умумий динамикаси:

$\frac{\text{Жорий даврда олинган ялти фойда}}{\text{Жорий даврда ишлаб чиқариш фондларининг ўртача қиймати}}$	$= \frac{\text{Утган даврда олинган ялти фойда}}{\text{Утган даврда ишлаб чиқариш фондларининг ўртача қиймати}}$
--	--

Ишлаб чиқариш рентабеллиги динамикаси – демак, бу жорий даврдаги рентабеллик кўрсаткич даражасини утган даврдаги рентабеллик кўрсаткичи даражаси билан солиширишdir.

2. Ишлаб чиқариш рентабеллигига маҳсулот рентабеллиги ўзгаришининг таъсири:

$\frac{\text{Жорий даврдаги рентабеллик даражаси}}{\text{Утган фондлар сифимиининг даражаси}}$	$:$	$\text{Утган даврдаги ишлаб чиқариш рентабеллик даражаси}$
--	-----	--

Фондлар сифими даражаси – бу утган даврда асосий фондлар қийматини ишлаб чиқарилган маҳсулотларга бўлинишиидир, яъни

үтган даврда ҳар бир сўмлик маҳсулотга асосий фондларининг қанча қиймати тўғри келишини кўрсатади.

3. *Фондлар сигумининг ўзгариши таъсири:*

Жорий даврдаги фондлар сижими ва ўтган даврдаги айланма маблағларни биркитиш кўрсаткичига асосланган жорий давр ишлаб чиқариш рентабеллик даражаси

Ўтган даврдаги фондлар сижими ва ўтган даврдаги айланма маблағларнинг биркитиш кўрсаткичига асосланган ишлаб чиқариш рентабеллик даражаси

Ҳисоб-китоб қилинган ишлаб чиқариш рентабеллик кўрсаткичларида фақат маҳсулотнинг фондларга қайтиши ўзгаряпди, демак, бу омилни таъсири аниқланяпти.

4. *Айланма маблағларнинг биркитиш кўрсаткичи ўзгаришининг таъсири:*

Жорий даврдаги ишлаб чиқариш рентабеллик даражаси

: Айланма маблағларни ўтган даврдаги биркитиш кўрсаткичига асосланган жорий даврдаги ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси

Энди юқорида кўрилган умумий ва омилли ишлаб чиқариш рентабеллиги кўрсакчиларини мисолда миқдоран аниқлаймиз.

Ишлаб чиқариш рентабеллигининг умумий ўзгариши.

$$\frac{200}{300} : \frac{120}{200} = (0,667 : 0,600) \times 111,2$$

Демак, жорий даврда ўтган йилга нисбатан ишлаб чиқариш рентабеллиги 11,2 фоизга ошган.

1. *Маҳсулот рентабеллиги таъсири:*

$$\left(\frac{180}{550} : \frac{200}{400} \right) : \frac{120}{200} = (0,654 : 0,600) \times 100 = 109$$

**Ишлаб чиқариш рентабеллигига таъсир қилувчи омилларнинг
ҳисоб-китоби (минг сўм)**

		Жорий давр	Утқан давр	Динамика, фоиз
	<i>Маълумотлар базаси</i>			
1	Сотилган маҳсулотдан тушум	550	400	137,5
2	Ишлаб чиқариш фондларининг ўртача қиймати	300	200	150,0
3	Асосий капиталнинг ўртача қиймати	220	150	146,7
4	Айланма капиталнинг ўртача қиймати	80	50	160,0
5	Солиқ тўлашдан олдинги фойда	200	120	166,7
6	Маҳсулот сотишдан фойда	180	110	163,6
7	Ишлаб чиқариш рентабеллиги (5:2)	66,7	60,0	111,2
8	Маҳсулот рентабеллиги (6:1)	32,7	27,5	118,8
9	Фонд сирими – бир сўмлик тушумта асосий капитал қиймати (3:1) тийин	40,0	37,5	106,7

Демак, маҳсулот рентабеллигининг ўзгариши ишлаб чиқариш рентабеллигига ижобий таъсир кўрсатди ва натижада ишлаб чиқариш рентабеллиги 9 фоизга ошиди.

2. *Фондлар қайтими (фондси ими) ўзгаришининг таъсiri:*

$$\left[\frac{180}{550} : \left(\frac{220}{550} + \frac{50}{400} \right) \right] : \left(\frac{180}{550} : \frac{200}{400} \right) = (0,622 : 0,654) \times 100 = 95,1$$

Фондлар қайтими тушумнинг бир сўмига нисбатан 37,5 тийиндан 40,0 тийинга кўтарилиши ишлаб чиқариш рентабеллигига салбий таъсир кўрсатди. Натижада ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси 4,9 фоизга пасайди.

3. *Айланма капиталнинг биркитиш кўрсаткичининг ўзгаришининг таъсiri:*

$$\frac{200}{300} : \left[\frac{180}{550} : \left(\frac{220}{550} + \frac{50}{400} \right) \right] = (0,666 : 0,623) \times 100 = 106,9$$

Айланма капитални биркитиш кўрсаткичининг ўзгариши ишлаб чиқарилар рентабеллигини 6,9 фоизга кўтарди.

Демак, ишлаб чиқариш рентабеллигига маҳсулот рентабеллигини ва айланма капитални биркитиш кўрсаткичлари ижобий таъсир кўрсатди. Фондларнинг қайтими эса салбий таъсир кўрсатди. Энди корхоналар активлари рентабеллиги ва унга таъсир қилувчи омилларни кўриб чиқамиз.

Корхоналар активлари рентабеллигининг умумий ўзгариши:

Корхона активларининг жорий : Корхона активларининг ўтган даврдаги рентабеллилк даражаси : даирдаги рентабеллилк даражаси

Корхоналар активлари рентабеллигига икки омил таъсир кўрсатади:

1. Корхона активларининг айланиши.

2. Маҳсулот рентабеллиги.

1. Корхона активлари рентабеллигига корхона активлари айланишининг таъсири:

$$\left(\begin{array}{c} \text{Утган даврдаги} \\ \text{маҳсулот} \\ \text{рентабеллиги} \end{array} \times \begin{array}{c} \text{Корхона} \\ \text{активларининг} \\ \text{айланиш миқдори} \end{array} \right) : \begin{array}{c} \text{Утган даврдаги} \\ \text{корхона активлари} \\ \text{рентабеллиги} \end{array}$$

2. Корхона активлари рентабеллигига маҳсулот рентабеллиги таъсири:

$$\left(\begin{array}{c} \text{Жорий даврда} \\ \text{корхона активлари} \\ \text{рентабеллиги} \end{array} : \begin{array}{c} \text{Утган даврдаги} \\ \text{маҳсулот} \\ \text{рентабеллиги} \end{array} \right) \times \begin{array}{c} \text{Корхона} \\ \text{активларининг} \\ \text{айланиш миқдори} \end{array}$$

Бу ҳисоб-китобларни корхона маълумотларида кўриб чиқамиз.

27-жадвал

Корхона активларининг рентабеллиги (минг сўм)

	Жорий давр	Утган давр
Маълумотлар базаси		
1. Сотилган маҳсулотдан тушум	600	500
2. Солиқ тўланмасдан олдинги фойда	150	100
3. Корхона активларининг ўртача климати	45	40
4. Корхона активларининг айланиш миқдори (1:3)	13,3	12,5
5. Маҳсулот рентабеллик даражаси (2:1)	25	20
6. Корхоналар активларининг рентабеллик даражаси (2:3)	250	333

Жорий даврда ўтган даврга нисбатан корхона активларининг рентабеллиги 33,2 фоизга ошли. Кўриниб туриблики, корхоналар активларининг айланиши тезлашган – 12,5 мартадан 13,3 мартагача кўпайган. Демак, бу омилиниг таъсири:

$(20 \times 13,3) : 250 = (266 : 250) \times 100 = 106,4$ фоиз ижобий бўлиб, активлар рентабеллигини 6,4 фоизга кўтаришта имкон берган.

Маҳсулот рентабеллиги ҳам таҳдил қилинаётган даврда кўтарилиган, демак, бу омил ҳам активлар рентабеллигига ижобий таъсир кўрсатган. Яъни:

$$333:(20 \times 13,3) = (333:266) \times 100 = 125,2 \text{ фоиз.}$$

Корхона активлари рентабеллигини 25,2 фоизга кўтаришга имкон берган. Икки омилнинг кўпайтмаси корхоналар активлари рентабеллитининг умумий динамикасига тенг, яъни:

$$\frac{106,4 \times 125,2}{100} = 133,2 \text{ фоиз.}$$

Корхона рентабеллик кўрсаткичларига таъсир кўрсатувчи омилларни таҳдил қилиш учун керакли маълумотлар молиявий ҳисоботларда ва бирламчи бухгалтерия ҳисобида мавжуд.

Омиллар таҳдили бўйича юқорида келтирилган ахборотлар умуман молиявий таҳдилда, айниқса, рентабеллик таҳдилида омиллар бўйича таҳдил ўтказишнинг объектив зарурлини исботляянди ва омиллар бўйича ўтказилган таҳдил корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳдил қилишини чуқурлаштиради ҳамда янги хulosалар чиқаришга, тавсиялар беришга имконият яратади.

6.3. Корхоналарнинг иқтисодий начорлиги таҳдили

Илгари, одатда, юқори молия-банк органлари корхона ва ташкилотларнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини доимо таҳдил қилишар эди. Бозор муносабатларига ўтиш пайтида корхоналар фаолияти билан шуғулланувчи органлар ва ташкилотлар ўзларининг асосий эътиборини корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳдил қилишга сафарбар этмоқдалар.

Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳдил қилиш усуллари юқорида кўрилди. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳдилида алоҳида корхоналарнинг иқтисодий начорлигини кўриш лозим. Корхоналарнинг иқтисодий начорлигини таҳдил қилиш бозор муносабатлари ва корхоналараро рақобат алоқалари билан боғлиқ.

Бозор муносабатлари даврида корхоналар учун бозор иқтисодиётида ўз ўрнини топиш хўжалик юритишнинг асосий тамойилига айланиб қолади. Бу даврла корхоналарни синиши, банкрот бўлиши ижтимоий ишлаб чиқаришни қонуний

ҳолатига айланиб қолади. Буни республика мисолида кўришимиз мумкин. Банкрот бўлган корхона, ташкилотлар сони республикада 1995 йили 55 та, 1996 йили 70 та, 1997 йили 145 та, 1998 йили 436 та, 1999 йили 963 та бўлган.

Шу воқеалар мўносабати билан корхоналарнинг иқтисодий ноҷорлигини таҳдил қилиш ва бу таҳдил усулини ишлаб чиқиш катта аҳамиятга эга. Бу борада республикада Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, корхоналарни банкрот ва санация бўлиши масалалари бўйича ҳукумат комиссияси, Ўзбекистон Республикаси мол-мулк қўмитаси хузуридаги корхоналарни иқтисодий ноҷорлиги масалалари бўлими томонидан анча ишлар амалта оширилди.

Авваламбор корхоналарнинг иқтисодий ноҷорлигини аниқлашнинг қонуний-услубий базаси барпо этилди. Ўзбекистон Республикаси корхоналарни синиш за санацияга ўтказиш масалалари бўйича ҳукумат комиссияси томонидан 1997 йил 17 апрелда «Корхоналарни молиявий таҳдил қилиш бўйича услубий тавсиялар», «Корхоналарни иқтисодий ноҷорлиги масалалари бўйича ҳудудий бошқармаси тўғрисида вақтинча низом», «Корхоналарнинг иҳтиёрий равишда тугатиш тўғрисида қарор қабул қилиш тўғрисида вақтинча низом», «Иқтисодий ноҷор корхоналарни санация қилишда уларга молиявий ёрдам бериш тартиби» тасдиқланди ва Ўзбекистон Республикаси Ҷавлат мол-мулк қўмитаси хузуридаги корхоналарнинг иқтисодий ноҷорлиги масалалари тўғрисида қўмита томонидан 1997 йил 10-декабрда «Кишлоқ хўжалик корхоналарни иқтисодий ноҷор леб тан олиш тўғрисида вақтинча тартиб», 1998 йил 20 марта «Корхоналар молиявий-хўжалик фаолиятини мониторинг ва таҳдил қилиш тартиби» тасдиқланди.

Юқорида келгирилган меъёрий-услубий хужжатларни таҳдил қилиш бизни қўйидаги хуносаларга олиб келди:

Биринчидаи. улардан учтаси корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳдилинига, қолганлари корхоналарнинг иқтисодий ноҷорлигига бағишланган.

Иккинчидаи. улардан учтасида бевосита корхоналарнинг иқтисодий ноҷорлигини таҳдил қилиш кўрсаткичлари тизими кўрилган, тавсия қилинган.

«Молиявий таҳдил тўғрисида услубий тавсияларда» корхоналарни иқтисодий ноҷорлигини таҳдил этиш учун қўйидаги кўрсаткичлар тавсия этилган:

1. Қарзларни қайтиб беришга қодирлик коэффициенти.

2. Корхонага тегишли ва қарзга олинган маблағлар ўртасидаги ўзаро нисбат.

3. Молиявий қарамлик коэффициенти.

4. Ўзлик айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти.

5. Захира ва харажатларни ўзлик манбалар билан таъминланганлик коэффициенти.

6. Қарзларни қайтиб беришга қодирликни тиклаш коэффициенти.

7. Корхонанинг чакқонлик коэффициенти.

8. Маҳсулот сотиши рентабеллик коэффициенти.

9. Ўзлик капиталнинг рентабеллик коэффициенти.

10. Асосий воситаларни рентабеллик коэффициенти.

11. Перманент капиталнинг рентабеллик коэффициенти.

12. Корхона капиталининг умумий айланиш коэффициенти.

Кўриниб турибдики, корхоналарни иқтисодий начорлигини таҳдил этиш учун ҳаддан ташқари кенг кўрсаткичлар тавсия этилган, улардан бир қисми иқтисодий начорликка алоқаси бўлмаган кўрсаткичлардир. Банкротлик ва санация масалалари бўйича ҳукумат комиссияси томонидан қабул қилинган «Корхоналарни иқтисодий начорлигини аниқлаш учун критериялар тизимида» корхоналар иқтисодий начорлигини таҳдил қилиш учун фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизими қисқартирилган ва улар қўйидагилардан иборат:

1. Қарзларни қайтиб беришга қодирлик коэффициенти.

2. Ўзлик ва қарзга олинган маблағларнинг ўзаро нисбати коэффициенти.

3. Молиявий қарамлик коэффициенти.

4. Ўзлик айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти.

Бу кўрсаткичларнинг мазмuni ҳисоблаш услублари ва уларни меъёрий даражалари ҳам келтирилган. «Қишлоқ хўжалик корхоналарни молиявий таҳдил қилиш услубий тавсияларда» ва «Қишлоқ хўжалик корхоналарни иқтисодий начор леб тан олишнинг вақтинча тартиби»да начорликни таҳдил қилиш учун юқорида кўрсатилган кўрсаткичлар тўлиқ қайтарилган ва улардан ташқари қўйидагилар тавсия этилган:

1. Маҳсулотнинг рентабеллик коэффициенти.

2. Активларнинг рентабеллик коэффициенти.

«Корхоналар молиявий-хўжалик фаодиятини мониторинг ва таҳдил қилиш тартиби»да юқорида келтирилган кўрсаткичлардан ташқари яна иккита кўрсаткич тавсия этилган:

1. Ишлаб чиқариш кучларидан фойдаланиш коэффициенти.
2. Асосий фондларни эскириш коэффициенти.

Юқорида келтирилган тавсияларни синчиклаб ўрганиш, таҳдил қилиш бизни қўйилаги хуносаларга олиб келди:

1. Бу меъёрий-услубий материалларни асосий вазифаси корхоналарнинг иқтисодий ночорлигини аниқлаш усулини, унинг учун фойдаланиладиган кўреаткичлар тизимини шакллашдан иборат эди. Лекин бу материалларда корхоналар ночорлигига ҳар хил қарашиб ифодаланган ва ночорликни аниқлаш учун ҳар-хил кўреаткичар тизими тавсия этилган. Тавсия этилган кўреаткичлар сони 4 тадан 12 та гача.

2. Тавсия этилган кўреаткичлардан кўнчилиги ҳар хил услубда аниқланади. Масалан: қарзларни қайтариб беришга қодирлик коэффициенти.

1) Кинлоқ хўжалик корхоналарининг молиявий ҳолатини ва иқтисодий ночорлигини аниқлашга багишлиланган ҳужжатларда қўйидагича:

Айланма активлар – муддати ўтган дебиторлар қарзлар

Айланма активлар – узайтирилган мажбуриятлар

2. Корхоналарнинг иқтисодий ночорлини аниқлаш критериялар тизимида қўйидагича:

Айланма активлар – муддати ўтган дебиторлар қарзлар

Кисқа муддатли мажбуриятлар

3. Корхоналарнинг молиявий-хўжалик фаодиятини мониторинг ва таҳдил қилиш тартибida қўйидагича:

Айланма активлар

Кисқа муддатли мажбуриятлар	Мухлати ўтган кисқа муддатли мажбуриятлар	Истеъмолчилардан олинган, мухлати ўтган аванслар
-----------------------------	---	--

Ўзлик ва қарзга олинган маблазлар ўртасидаги ўзаро нисбат кўреаткичи ҳам ҳар хил аниқланади.

Юқорида кўрсатилган меъёрий-услубий ҳужжатларла қўйидагича аниқлаш тавсия этилган:

1) Ўзлик маблағларнинг манбалари

Кисқа муддатта олинган қарзлар	Муддати узайтирилган мажбуриятлар
--------------------------------	-----------------------------------

2) Кисқа муддатта олинган қарзлар

Ўзлик маблағларнинг манбалари

3) Ўзлик маблағларнинг манбалари

Кисқа муддатта олинган қарзлар

Кўриниб туриблики, қарзларни қайтариб бериша қодирлик коэффициенти, ўзлик маблағлар ва қарзга олинган маблағларнинг ўзаро нисбати коэффициенти келтирилган ҳужжатларда ҳар хил мазмунда келтирилади ва шу сабабли, бу коэффициентлар турли усулда аниқланади. Масалан, ўзлик маблағлар билан қарзга олинган маблағлар ўртасидаги ўзаро нисбат тўғрисида гап кетар экан, фақат ўзлик маблағлар билан қисқа муддатта олинган қарзлар ўртасидаги ўзаро нисбат таҳдил этилади, узоқ муддатга олинган қарзлар нимагадир эътиборга олинмайди. Ундан ташқари фақат «Корхоналар молиявий ҳолати таҳдили тўғрисидаги тавсиялар»да бу коэффициент қисқа муддатта олинган қарзларни ўзлик маблағларнинг манбаларига бўлиш йўли билан аниқланади, қолган ҳужжатларда эса бу кўрсаткич ўзлик маблағларнинг манбаъларини қисқа муддатта олинган қарзларнинг ҳар хил шаклига бўлиш йўли билан аниқланади.

Яна бир кўрсаткич – бу ўзлик маблағлар билан таъминланиш коэффициенти. Бу кўрсаткич ҳам ҳар хил аниқланган. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳдили тўғрисидаги услубий тавсияларда ва «Қишлоқ хўжалик корхоналарини молиявий ҳолатини таҳдил қилиш тўғрисидаги услубий тавсиялар»да бу кўрсаткич куйидагича аниқланган:

Ўзлик маблағларнинг манбалари – Узоқ муддатли активлар

Айланма активлари

«Қишлоқ хўжалик корхоналарни иқтисодий почорлигини танолиш тартиби»да ва «Корхоналарни мониторинг қилиш ва молия-

хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш тартиби»да қийидагича аниқланиш тавсия этилган:

Ўзлик маблағларнинг манбалари	Узоқ муддатта олинган қарзлар	Узоқ муддатли активлар
Айланма активлари		

Бу срда ўзлик маблағлар билан таъминланиш коэффициенти ҳам икки мазмунда кўрилади. Биринчидан, аниқланган кўрсаткичда айланма активлар фақат ўзлик маблағларнинг манбалари билан таъминланса, иккинчидан, аниқланган кўрсаткичда, унда нимагадир, узоқ муддатга олинган қарз ва кредитлар ҳам эътиборга олинган.

Бу кўрсаткичнинг номи ҳам хужжатларда ҳар хил берилган. «Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш услубий тавсияларда», бу кўрсаткични номи – захира ва харажатларни ўзлик манбалар билан таъминлаш коэффициенти, бошқа хужжатларда эса бу кўрсаткичнинг номи – ўзлик айланма маблағлар билан таъминланиш коэффициенти деб аталган.

Маълумки, захира ва харажатлар корхона айланма маблағлари ва айланма активларининг бир қисмини ташкил қиласди. Корхоналар эса бутун айланма маблағлари билан таъминланиши лозим.

1. Юқорида келтирилган меъёрий-услубий материалларда корхоналарнинг иқтисодий начорлигини тан олиш кўрсаткичларини меъёрий даражаларини аниқлаш муаммоси бўйича ҳам бир фикрлик ифода этилган эмас.

Корхоналарда мониторг ўтказиш ва молиявий-хўжалик фаолияти таҳлили тўғрисидаги тартибда қийидагича меъёрий даражалар тавсия этилган:

- қарзларни қайтариб беришга қодирлик коэффициенти – 1,0 дан паст эмас;
- ўзлик маблағлар билан қарзга олинган маблағлар ўртасидаги ўзаро нисбат – 1 дан кам эмас;
- ўзлик айланма маблағлар билан таъминланиш коэффициенти – 0,1 дан кам эмас;
- чаққонлик коэффициенти – ўрта тармоқ даражасидан кам эмас.

Юқорида келтирилган бошқа меъёрий-услубий материалларда қийидаги меъёрий даражалар тавсия этилган:

- қарзларни қайтариб беришга қодирлик коэффициенти – 2 дан кам эмас;

- ўзлик маблағлар билан қарзға олинган маблағлар ўртасидаги ўзаро нисбат – 2 дан кам әмас;
- ўзлик айланма маблағлар билан таъминланиш коэффициенті – 0,1 дан кам әмас;
- чаққонлик коэффициенті – 0,5 дан кам әмас.

Бу хужжатларда берилген тавсиялар, ўзлик айланма маблағлар билан таъминланиш коэффициентидан бошқа күрсаткичлар, бир-биридан тубдан фарқ қиласы.

2. Иқтисодий нұқтаи назардан иқтисодий начорликка учраган корхоналар хар хил начорлик даражасыда бўлиши мумкин.

Қишлоқ хўжалик корхоналарини молиявий таҳлили тўғрисидаги услубий тавсияларда ва қишлоқ хўжалик корхоналарини иқтисодий начор деб тан олиш тўғрисидаги тартибла иқтисодий начорликка учраган корхоналар уч гуруҳга, корхоналарда мониторинг ўтказиш ва уларни молиявий-хўжалик фаолиятини таҳлили тўғрисидаги тартибда иқтисодий начорликка учраган корхоналар беш гуруҳга бўлиниади.

Бу ҳолат корхоналарни иқтисодий начорлиги тан олингандан кейин, уларни ҳаёт-мамотини аниқлашни мураккаблаштирац.

Бизнинг фикримизча иқтисодий начорликка учраган корхона ва ташкилотлар икки гуруҳга бўлиниши лозим. Яъни:

- санацияга ўтказиладиган корхоналар;
- банкрот, сиңди деб эълон қилинадиган корхоналар.

Шундай қилиб, корхоналарни банкротлиги ва санацияга ўтказиш масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси хукумат комиссияси, Ўзбекистон Республикаси мол-мулк Давлат қўмитаси хузурида корхоналарни иқтисодий начорлиги масалалари бўлими томонидан тайёрланган, қабул қилинган бир қанча меъёрий-услубий хужжатларга қарамасдан корхоналарни иқтисодий начорлигини аниқлаш бўйича ҳали республикада асосланган, келишилган, ягона услубият шакллангани йўқ.

Лекин бундай услубиятни шакллантириш объектин заруратdir. Чунки бозор муносабатлари даврида корхоналарни банкротга учраши, синиши табиий ҳол, бундай ходисалар Энг ривожланган капиталистик мамлакатларда ҳам мавжуд. Бу борада Ўзбекистон Республикаси тўғрисида гап борар экан, 1995-1998 йилларда республикада 700 дан ошиқ корхоналар ва ташкилотлар банкрот деб эълон қилинган, улардан 346 таси тутатилиган. 1999 йили банкрот деб эълон қилинган корхоналар ва ташкилотларни сони 969 тани ташкил этди. 1999 йил 1 январгача 538

корхона ва ташкилотлар санация қилинди, улардан 400 таси амалга оширилган тадбирлар натижасида ўзларининг молиявий ҳолатини яхшиладилар.

Корхоналарни иқтисодий ночорлигини тан олиш, уларни санацияга ўтказиш, банкрот деб эълон қилиш – масъулиятли, ҳар томонлама мураккаб муаммо, чунки бу корхона ва ташкилотларнинг, қолаверса, уларнинг меҳнаткаш жамоаларининг келгуси ҳаёт-мамотидир.

Демак, корхоналарнинг иқтисодий ночорлигини тан олиш, уларни санацияга ўтказиш, банкрот деб эълон қилиш, бу муаммони ҳар томонлама асосланган равишда ечишни талаб этади. Бунинг учун корхоналарни иқтисодий ночорлигини тан олиш усулини ҳар томонлама асослаш ва шакллантириш лозим. Фикримизча бу усул қуйидаги тамойилларга асосланган бўлиши лозим:

- корхона ва ташкилотларни иқтисодий ночорлигини аниқлаш кўрсаткичлари банкрот деб эълон қилинадиган, санацияга ўтказиладиган корхона ва ташкилотларга алоҳида тасдикланиши лозим;

- буни эътиборга олиб, иқтисодий ночор деб тан олинган корхона ва ташкилотлар икки гурӯҳга бўлиниши лозим: банкрот деб эълон қилинадиган, санацияга ўтказиладиган;

- корхона ва ташкилотларни иқтисодий ночорлиги билан шугулланувчи ҳукумат комиссияси ва мол-мулк қўмита учун ягона усул шаклланиши лозим ва улар иқтисодий ночор корхоналар масалаларини кўришда бир хил критерияга асосланиши керак;

- иқтисодий ночор деб тан олинган корхона ва ташкилотларни қарзларни қайташиб беришга қодир эмас, деб қабул қилиниши лозим.

Юқорида кўрилган тамойиллар ҳамда корхона ва ташкилотларни иқтисодий ночорлиги билан шугулланишини такомиллаштириш мақсадида, фикримизча, иқтисодий ночорликни аниқлаш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланишини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

1. Номуътадил молиявий мустахкамлик коэффициенти. Корхоналарнинг захира ва харажатларга бўлган эҳтиёжларини қоплашга ўзлик маблағларнинг манбалари ҳамла узоқ муддатга олинган қарз ва кредитлар етишмайди, бу қопланмаган

эҳтиёжлар қисқа муддатга олинган қарз ва кредитлар ҳисобидан қопланади. Бу мажбуриятларни тез фурсатда қайтариш лозим.

2. *Инқирозга учраган молиявий ҳолат коэффициенти.* Корхона ҳамда ташкилотларнинг захира ва харажатларга бўлган эҳтиёжлари улардаги мавжуд бутун манбалар – ўзлик маблағларнинг манбалари, узоқ ва қисқа муддатга олинган қарзлар, кредитлар сафарбар этилса ҳам қопланмайди. Демак, корхона ва ташкилотлар фаолиятни давом этиш имкониятларига эга эмас.

3. *Баланснинг абсолют ликвидлик коэффициенти.* Бу коэффициент қисқа муддатга олинган қарз ва кредитларни корхона ҳамда ташкилотларда мавжуд нахт пуллар ҳисобидан қайтариб бериш имкониятини ифодалайди. Корхоналар балансининг умумий ва хусусий ликвидлик коэффициентлари корхоналарни қарзлардан қутилишда потенциал имкониятларини кўрсатса, баланснинг абсолют ликвидлик коэффициенти уларнинг реал имкониятларини ифодалайди.

4. *Ўзлик маблағлар ва қарзга олинган маблағлар ўртасидаги ўзаро нисбат коэффициенти.* Бу коэффициентни икки шаклда аниқлаш мақсадга мувофиқ:

- корхоналарнинг бутун маблағлари-активлари билан корхоналарнинг бутун мажбуриятлари, яъни узоқ ва қисқа муддатга олинган қарз ҳамда кредитлар ўртасидаги ўзаро нисбат коэффициенти. Бу коэффициент корхона активларини унинг умумий мажбуриятларига бўлиш йўли билан аниқланади;

- корхоналарнинг айланма маблағлари-айланма активлари билан қисқа муддатга олинган қарз ҳамда кредитлар ўртасидаги ўзаро нисбат коэффициенти. Бу коэффициент корхона айланма активларини унинг қисқа муддатли мажбуриятларга бўлиш йўли билан аниқланади.

5. *Корхоналарнинг айланма активларга бўлган эҳтиёжларини ўзлик манбалари билан таъминланиш коэффициенти.* Бу коэффициентни аниқлаш учун корхона ўзлик маблағларининг манбаларидан узоқ муддатли активлар қиймати айриб ташланади ва қолган қисми айланма активлар қийматига бўлинади.

6. *Корхона активларининг рентабеллик коэффициенти.* Бу коэффициент корхоналар мол-мулкидан фойдаланиш самарадорлигини ифодалайди. Бу коэффициентни аниқлаш учун солиқ тўлашдан олдинги фойдани корхона активларининг ўртача қийматига бўлиш билан аниқланади.

Юқорида таъкидланганидек, корхоналарни иқтисодий начорлигини аниқлаш учун келтирилган хўжатларда бир қанча бошқа коэффициентлар, кўрсаткичлар тавсия этилган. Масалан, молиявий қарамлик, ишлаб чиқариш кучларидан фойдаланиш коэффициентлари, корхоналарнинг ўзлик капитали, асосий воситалари, перманент капитали ва маҳсулотнинг рентабеллик коэффициентлари. Фикримизча, бу коэффициентлар корхоналарнинг иқтисодий начорлиги билан бевосита алоқадор эмас, демак, улардан фойдаланишнинг ҳожати йўқ. Шундай қилиб, мавжул услубий тавсияларни умумлаштириб, корхоналарни иқтисодий начорлигини аниқлаш олдига қўйилган вазифаларни эътиборга олиб, корхоналарни иқтисодий начорлигини тан олишила, уларни санацияга ўтказишда, банкрот деб эълон қилишда, қўйидаги баҳолаш критерияларидан, коэффициентлардан фойдаланишини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

28-жадвал

Корхоналарнинг иқтисодий начорлигини аниқлаши кўрсаткичлари тизими

	Коэффициентларни меъёрий даражалари, фонз	
	Савадия	Банкрот
1.Мультадил молиявий мустаҳкамлик коэффициенти	≥100	-
2. Инқирозга учраган молиявий ҳолат	-	<100
3. Абсолют ликвидлик коэффициенти	1.0-10.0	<1.0
4. Ўзлик маблағлар билан қарзга олинган маблағлар ўртасидаги ўзаро нисбат коэффициенти	100-200	<100
5. Оборот маблағларни ўзлик манбалар билан тазминлантилти	50-100	<50
6. Активлар рентабеллик коэффициенти	5 гача	<1.0

Бу кўрсаткичларнинг меъёрий даражалари қўйидагича асосланган:

- номульталил молиявий мустаҳкамлик бу корхоналарда оз бўлса ҳам фаолиятни давом этиш учун имкониятлар мавжудлигини кўрсатади. Бу корхоналарга бироз ёрдам берилса, улар ўз молиявий ҳолатини яхшилашлари мумкин;

- инқирозга учраган молиявий ҳолат бу корхоналарнинг захира ва харажатларга бўлган эҳтиёжлари бутун манбалардан – ўзлик манбалар, узоқ ва қисқа муддатга олинган қарз ва

кредитлардан фойдаланилса ҳам түлиқ қопланмайди. Демак, бу корхоналарда фаолият тұхтайди;

- абсолют ликвидлик коэффициенти, одатда, 20 фоиз ёки ундан күп бўлиши керак. Бу коэффициент 1 фоиздан ҳам кам бўлса, корхоналар қарзларни қайтиб беришга умуман қодир эмас. Демак, улар банкрот деб эълон қилиниши лозим. Агарда бу коэффициент 1 фоиздан 10 фоизгача бўлса, корхоналар қарзларни қайтариб беришга бироз қодир. Уларни санацияга ўтказиш мумкин;

- корхоналарнинг ўзлик маблағларнинг манбалари ташқаридан олинган қарз ва кредитлардан 2 маротабадан күп бўлиши лозим. Бу коэффициентнинг даражаси 100 фоиздан ошиқ, лекин 200 фоиздан кам бўлса, корхоналар фаолиятини давом этиш учун бироз имкониятга эга, уларни санацияга ўтказиш мумкин. Бу коэффициент 100 фоиздан кам бўлса, улар банкрот деб эълон қилиниши лозим;

- ўзлик маблағларнинг манбалари ҳисобидан корхоналарнинг оборот маблағларга бўлган эҳтиёжи 100 дан ортиқ фоизга қопланиши лозим. Агарда бу коэффициент 50 фоиздан кам бўлса, демак, корхоналарда фаолият тухтаб қолиши мумкин, улар банкрот деб эълон қилинишлари керак. Агарда бу коэффициент 50 фоиздан 100 фоизгача бўлса, бу корхоналарга бироз ёрлам берилса, улар ўз фаолиятини давом этиш имкониятiga эга;

- корхоналар ўз-ўзини қоплаш учун активларнинг рентабеллiği 10-13 фоиз бўлиши лозим. Корхоналар активларининг умуман рентабеллиги бўлмай, зарари бўлса, уларни банкрот деб эълон қилиш керак, агарда активларни рентабеллик даражаси 5 фоизгача бўлса, уларни санацияга ўтказиш лозим.

Тавсия этилаётган кўрсаткичларнинг меъёрий даражалари юқорида келтирилган меъёрий-услубий хужжатларда кўрсатилган тавсиялардан фарқ қиласди. Фикримизча, бизнинг тавсияларимиз асосланган ва амалиёт талабларига тўлиқроқ жавоб беради. Тавсия этилган критериялардан амалиётда фойдаланилса, корхоналарнинг иқтисодий ночорлигини таҳлил қилиш, аниқлаш сезиларли такомиллаштирилади ва бозор муносабатларидан фойдаланиш самараси кўтарилади.

Ўкув қўлланмамида корхоналар молиявий ҳолатини таҳлил қилишнинг бозор муносабатлари давридаги назарий ва амалий муаммоларини тадқиқ қилиш, ёритиш бизни қуйилдаги холосаларга олиб келди:

– Бозор муносабатларига ўтиш билан корхоналарнинг молиявий ҳолатини ахамияти ошиб боради.

– Корхоналарни ишлаб чиқариш – хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда уларнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилишни туттан ўрни кучайиб боради.

– Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилишни яхшилаш мақсадида республикада ҳисобни ва ҳисоботни ташкил этиш тақомиллаштирилмоқда.

– Молиявий таҳлил бозор муносабатларининг талабларига жавоб берса бориб, у ҳар томонлама, асосланган, чукур бўлиши лозим.

Молиявий таҳлил икки йўналишда амалга оширилиши лозим:

Биринчидан, корхоналарда бошқарув тизимини тақомиллаштириш мақсадида фаолият кечираётган корхоналарни молиявий ҳолатини баҳолаб, меъёрий ва илғор корхоналарнинг кўрсаткичлари билан солиштириб, молиявий ҳолатни яхшилаш тадбирларини ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш.

Иккимчидан, бозор муносабатлари даврида табиий бўлган корхоналарнинг иқтисодий начорлигини ҳар томонлама, асосланган равишда таҳлил қилиб, корхоналарни санацияга ўтказиш, банкрот деб эълон қилиш жараёнини тақомиллаштириш.

Корхоналар молиявий ҳолатини таҳлил қилишни яхшилаш учун:

– молиявий таҳлил усулини тақомиллаштириш лозим;

– молиявий таҳлил бўйича меъёрий-услубий тавсияларни ҳар томонлама ишлаб чиқиш;

– барча ўкув юртларида молиявий таҳлил фанини ўқитишни яхшилаш лозим;

– корхоналарни молиявий ҳолатини таҳлил қилишда қизиккан, манфаатдор орган ва ташкилотларни бу борада қилаётган ишларини янада яхшилаш зарур;

– молиявий таҳлилда молиявий кўрсаткичларни миқдорий ифодалаш, баҳолаш, улар иқтисодий мазмун билан боғланган тарзда таҳлил этилиши лозим;

- молиявий таҳлил билан шуғулланувчи ходимлар, мутахассислар кенг иқтисодий илмга эга бўлишлари керак;
- молиявий таҳлил якунида корхоналарнинг молиявий ҳолатини кўтаришга сифафбўр этилган тавсиялар бўлиши даркор.

Ишонамизки, юқорида ослатилган муаммоларни ечиш учун кўйилган вазифаларни бажаришда тавсия этилаётган ўқув кўлланмаси сезиларли ёрдам беради. Ўқув кўлланма иловаларида 1993 йилдан олдин, 1993-1996 йилларда ва 1997 йилдан бошлаб фойдаланилаётган ҳамда 2002 йил 1 январдан киритиладиган балансларнинг шаклини келтирилган.

Адабиёт ва материаллар рўйхатида фойдаланилган, тавсия этиладиган ҳукукий хужжатлар, меъёрий-услубий манбалар ва кейинги йилларда чоп этилган иқтисодий адабиёт манбалари келтирилган.

ХОТИМА ЎРНИДА

Хурматли ўкувчи, ушбу ўкув қўлланмадан фойдаланувчи!

Тавсия қилинаётган бу қўлланма муаллифнинг кўп йиллар мобайнидаги ўқитувчилик фаолияти, ўйлаши, изланиши ва талқиқот ишларининг натижасидир.

Ўкув қўлланмада муаллифнинг Ўзбекистон Республикаси мустақиллик даврида «Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳдили» фанидан Банк-молия Академияси, Бухгалтиrlар ва аудиторлар Ассоциацияси, Тошкент молия институти хузуридаги тармоқларапо молия-банк ходимлари малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш институтида ва Тошкент давлат иқтисодиёт университети хузуридаги магистратурада дарслар ўtkазиш режалари, мавзулари баён этилган.

Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалиги бозор муносабатларига ўtkазилмоқда. Бозор муносабатлари даврида корхона ва ташкилотлар фаолиятининг асосий натижалари бўлиб молиявий кўrsatkiчlar шаклланади. Демак, корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳдили корхоналарнинг бошқарув тизимини такомиллашибдиришда алоҳида ўрин эгаллади.

Ўкув қўлланмада хорижий мамлакатларнинг тажрибалари, мамлакатимизда бажарилган илмий-амалий ишларнинг натижалари, бозор муносабатларига ўтиш вазифатари, бозор муносабатларининг самарадорлигини кўтариш муаммолари ўз ифодасини топган. Кўлланмани тайёрлашла муаллиф соҳа мутахассисларини, талабаларни таҳдил асосида фақат молиявий кўrsatkiчlarни ҳисоблаш услубларига ўргатиш билан чегараланмасдан, бу кўrsatkiчlarнинг мазмунини тушунишга, молиявий муаммолар бўйича ўйлашга, хуносалар чиқаришга, тавсиялар ишлаб чиқаришга ўргатишга интилган. Шу сабабли ўкув қўлланмада кўрилган муаммоларни кўпчилигига ҳар томонлама, батафсил, турли нуқтаи назардан қараш амалга оширилган.

Ҳозирги пайтда иқтисодий мавзудаги адабиётларнинг тарқалиши, ўкувчиларга етиб бориши мураккаблиги сабабли

муаллиф молиявий таҳлил бўйича чоп этилган асарларга ва бошқа материалларга кўпроқ эътибор берган.

Ўйлаймизки, ўкув қўлланмани ўқитувчилар, аспирантлар, магистрлар, бакалаврлар, корхона, ташкилот раҳбарлари, халқ ҳўжалик мутахассислари катта қизиқиш билан қабул қиласилар.

Муаллиф келгусида ҳам бу борада илмий тадқиқот ишларни давом этар экан, хурматли ўкувчи ва фойдаланувчиларга илтимос қилиб, қўлланма бўйича ўз мулоҳазаларини, танқилий фикрларини ва тавсиялари Тошкент шаҳри, Лутфий кўчаси, 18-йдаги Тармоқлараро молия-банк ходимлари малакасини ошириш институтига юборишларини сўрайди. Улар муаллиф томондан самимийлик билан қабул қилинади ва келгуси ишларда эътиборга олинади.

Адабиёт ва материаллар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари:

1. Корхоналар тўғрисида, 1991.
2. Банкротлик тўғрисида, 1994.
3. Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида, 1996.
4. Қишлоқ хўжалик корхоналари санацияси тўғрисида, 1997.
5. Банкротлик тўғрисида (янги таҳрири), 1998.

II. Республика Президенти Фармонлари

6. Халқ хўжалигида ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга оширишда корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг жавобгарлигини кўтариш тўғрисида, 1995.
7. Корхоналарни банкротлиги тўғрисидаги қонунни амалга оширилиш тўғрисида, 1996.
8. Ўзаро ҳисоб-китоблар тизимини ва тўлов интизомини мустахкамлаш тадбири тўғрисида, 1997.
9. Қишлоқ хўжаликда ҳисоб-китоб тизимини такомиллаштиришнинг кардинал тадбирлари тўғрисида, 1997.
10. Корхоналарни банкротлик ва санацияси механизмини такомиллаштириш тўғрисида, 1999.

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари:

11. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларни камайтириш тадбирлари тўғрисида, 1997.
12. Қишлоқ хўжалик корхоналарини санациясини амалга ошириш тадбирлари тўғрисида, 1998.
13. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларни солиштиришни амалга ошириш тўғрисида, 1998.
14. Қишлоқ хўжалик корхоналарини санация қилишнинг қўшимча тадбирлари тўғрисида, 1999.

IV. Меърий-тавсиявий материаллар:

15. Кишлоқ хўжалик корхоналарини молиявий таҳлил қилиш бўйича услубий тавсиялар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Давлат мол-мулк кўмитаси ҳузуридаги иқтисодий ноҷорлик масалалари бўйича кўмита, 1997.

16. Корхоналарнинг иқтисодий ноҷорлик белгиларини аниқлаш учун критериялар тизими. Ўзбекистон Республикаси корхоналарини банкротлиги ва санация масалалари бўйича ҳукумат комиссияси. 1997.

17. Корхона (ташкилот) ларнинг чорак ва йиллик молиявий ҳисобот шакллари ва ҳажмини тасдиқлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги бўйрути. 1997 йил 15 январ.

18. Корхонани молиявий таҳтили бўйича услубий тавсиялар. Ўзбекистон Республикаси банкротчилик ва санация масалалари бўйича ҳукумат комиссияси. 1997.

19. Корхоналарни хўжалик-молиявий фаолиятини маниторинг ва таҳлил қилиш тартиби. «Солиқ ва божхона хабарлари», 26-сон, 1997.

20. Молиявий ҳисоб ва ҳисботнинг асосий шакллари ва кўрсаткичлари бўйича эсаалик. Ўзбекистон Республикаси Молиявий Қонунлари, 3-сон, 1995.

21. Хўжалик субъектлари молиявий-хўжалик фаолиятини текшириш ва тафтиш қилиш тартиби. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 ноябр қарорига илова.

22. Акциядорлар жамиятларининг молиявий ҳолатини баҳолаш учун услубий тавсиялар. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги. 2000.

23. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти. 9-сон, «Пул оқимлари тўғрисида ҳисбот». 1998.

24. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти. 2-сон, «Асосий хўжалик фаолиятлан даромадлар». 1998.

25. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби стандарти. 1-сон, «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисбот». 1998.

V. Умумий иқтисодий адабиёт:

26. Петров В.В., Кавалев В.В. Как читать баланс. Москва, 1993 г.
27. Русак Н.А. Основы финансового анализа. Москва, 1995г.
28. Ефимова О.В. Финансовый анализ. Москва, 1996 г.
29. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа. Москва, 1996 г.
30. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. Финансовый анализ. Москва, 1997 г.
31. Маркарьян Э.А., Герасеминко В.П. Финансовый анализ. Москва, 1997 г.
32. Шеремет А.Д., Нечашев Е.В. Методика финансового анализа. Москва, 1999 г.
33. Погостинская Н.А., Погостинский Ю.А. Системный анализ финансовой отчетности. Москва, 1999 г.
34. М. Тұлахолжаева. Молиявий ҳисоботни ва молиявий көэффициентлар тақдили. «Солиқ ва божхона хабарлари» газетаси, 22-сон, 1994.
35. А. Т. Иброхимов. Молиявий тақдил. Тошкент, 1995.
36. А.Х. Шоалимов Молиявий ҳолат тақдили. «Солиқ ва божхона хабарлари» газетаси, 5-сон, 1995.
37. А. Н. Ли, С. И. Шевченко. Корхона молиявий тақдилининг асосий тамойиллари. Ўзбекистон Республикаси Молиявий Конунлари, 11-сон, 1995.
38. И.Т. Абдукаримов Молиявий ҳисоботни ўқиши ва тақдил қилиш. Тошкент, 1998.
39. М. К. Пардаев, Б. И. Исроилов Молиявий тақдил. Тошкент, 1999.
40. Н. Хасанов Молиявий тақдил, Тошкент, 1999.
41. Т.С. Маликов, О.О. Олимжонов. Молиявий менежмент. Тошкент, 1999.

Корхона баланси

1 январ 1993 йилгача

Актив	Код сатр	Йил бойнуга	Хисобот давом охирига
<i>1. Асосий восита ва күйиммалар</i>			
Асосий воситалар (01)	010		
Номоддий активлар (04)	0,20		
Капитал күйиммалар ва аванслар (33, 35, 61)	030		
Асбоб-ускуналар(07)	035		
Узок муддатли молиявий күйиммалар (58)	040		
Даромадни ишлатилиши (81)	050		
Кетнаптувчилар билан хисоб-китоблар (75)	065		
Мулк учув хисоб-китоблар (76)	070		
Заарлар (80)	080		
1-бўлим бўйича жами:	090		
<i>2. Запаслор ва харажатлар:</i>			
Ишлаб чиқариш захираари (05, 06, 08, 12)	100		
Тутемимаган ишлаб чиқариши (03, 20, 21, 23, 29, 30)	110		
Товарлар қолдигина тегтиши муюмала харажатлари (44)	120		
Келгуси давр харажатлари (31)	130		
Тайёр маҳсулот (40)	140		
Товарлар (41)	150		
Бошқа захиралар ва харажаглар	160		
2-бўлим бўйича жами	170		
2-бўлимдан-йўлдиги захиралар ва томарлар	171		
<i>3. Пул маблаглари, хисоб-китоблар ва бошқа активлар</i>			
Касса (50)	200		
Хисоб-китоб счети (51)	210		
Валюта счети (52)	220		
Банклардаги бошқа счетлар (54,55)	230		
Бошқа пул маблаглари (56)	240		
Киска муддатли молиявий күйиммалар (58)	250		
Карзга олинган маблагларнинг ишлатилиши (82)	270		
<i>Дебиторлар билан хисоб-китоблар:</i>			
Товарлар, ишлар ва хизматлар учун (45, 62, 76)	300		
Олинган векселлар (59)	310		
Берилган аванслар бўйича (61)	320		
Бюджет билан (68)	325		
Бошқалар билан	330		
Ходимлар томонидан олинган ссудалар бўйича улар билан хисоб-китоблар (73)	340		
Фондлар ва мақсадли молиялаш маблаглари билин қопланмаган харажатлар (87, 88, 96)	350		
Бошқа активлар	360		
3-бўлим бўйича жами:	370		
Баланс	390		

Актив	Код сатр	Йил бойнинга	Хисобот давом охирига
Пассив			
I. Ўз маблаклари манбалари:			
Низом фонди (85)	400		
Асосий воситаларниг эскириши (02)	410		
Арzon ва тез эскирувчи буюмларниг эскириши (13)	420		
Капитал қўйимларни молијлаш (93, 94)	430		
Мулк учун ҳисб-китоблар (76)	440		
Таъсис этувчилар билан ҳисб-китоблар (75)	445		
Махсус фонdlар ва маъсадли молијлати (87, 88, 96)	450		
Келгусидаги харажатлар ва тўловларни коплаш: захираси (98)	460		
Амортизация фонди (86)	470		
Келгуси давр даромадлари (83)	480		
Сотилмаган товерлар бўйича савдо устамаси (42)	490		
Фойда (даромад) (80)	510		
I бўлим бўйича жами:	520		
II. Кредитлар ва бошқа қарзга олинган маблаклар			
Киска муддатли кредитлар (90)	600		
Урга муддатли кредитлар (91)	610		
Узоқ муддатли кредитлар (92)	620		
Муддатида қайтарилмаган ссудалар	630		
Киска муддатли қарзга олинган маблаклар (95)	640		
Узоқ муддатли қарзга олинган маблаклар (95)	650		
II бўлим бўйича жами:	660		
III. Ҳисб-китоблар ва бошқа пассивлар			
Кредиторлар билан ҳисб-китоблар			
Товарлар ва хизматлар учун (60)	700		
Берилган векселлар бўйича (66)	710		
Олинган аванслар бўйича (61)	720		
Бюджет билан (68)	730		
Иқтисодиётни барқарорлаштиришнинг бюджетдан ташқари фондлари билан (65)	735		
Сутурта бўйича (69)	740		
Мехнатта ҳақ тўлаш бўйича (70)	750		
Бошқа кредиторлар билан	760		
Ишчи ва хизматчилар учун олинган ссудалар (97)	765		*
Бошқа пассивлар	770		
III-бўлим бўйича жами:	780		
Баланс	800		

Раҳбар

Бош ҳисобчи

Корхона баланси
1993 йил 1 январдан 1997 йил 1 январгача

Актив	Сатр год	Йил бошига	Йил охирига
I Асосий воситалар ва бошқа айланмадан ташқари активлар			
Номоддий активлар:			
Бошланғич қиймат (04)	010		
Эскириш (05)	011		
қолдик қиймат (010-011)	012		
Асосий воситалар:			
Бошланғич қиймат (01)	020		
Эскириш (02)	021		
қолдик қиймат (020 – 021)	022		
Үрнатыладиган асбоб-ускуналар (07)	030		
Туталланмаган капитал құйилмалар (08)	040		
Узок муддатлы молиявий қуйилмалар (06)	050		
Таъсисчилар билан ҳисб-китоблар (75)	060		
Бошқа айланмадан ташқари активлар	070		
I бўлим бўйича жами:	080		
II. Захиралар ва харажатлар:			
Ишлаб чиқариш захиралари (10; 15)	100		
Устиришдаги ва боқувда турган чорва моллари (11)	110		
Кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлар:			
Бошланғич қиймат (12)	120		
Эскириш (13)	121		
Қолдик қиймат (120-121)	122		
Туталланмаган ишлаб чиқариш (20; 21; 23;29;30)	130		
Келгуси давр харажатлари (31)	140		
Тайёр маҳсулот (40)	150		
Товарлар:			
Сотиш баҳосида (41)	160		
Савдо устамаси (42)	161		
Сотиб олиш баҳосида(160-161)	162		
Қолдик товарларга тўри келадиган муомила харажатлари (44)	170		
II бўлим бўйича жами:	180		
(100 + 110 + 122 + 130 + 140 + 150 + 162 + 170)			
III. Пул маблағлари, ҳисб-китоблар ва бошқа активлар			
Дебиторлар билан ҳисб-китоблар:			
Товарлар, иш ва хизматлар учун (45; 62; 76)	200		
Олинган векселлар бўйича (62)	210		
Шульба корхоналар билан (78)	220		

Актив	Сатр год	Йил бонига	Йил окончига
Бюджет билан (68)	230		
Ходимлар билан башка операциялар буйича (73)	240		
Башка дебиторлар билан	250		.
Мол етказиб берувчиларга ва шудратчиларга берилган аванслар (61)	260		
Киска муддатли молиявий күйилмалар (58)	270		
Пул маблағлари:			
Касса (50)	280		
Хисоб-китоб счети (51)	290		
Валюта счети (52)	300		
Башка пул маблағлари (55; 56; 57)	310		
Башка айланма активлари	320		.
ІІІ бўлим бўйича жами:	330		
(200 + 210 + 220 + 230 + 240 + 250 + 260 + 270 + 280 + 290 + 300 + 310 + 320)			
Зарарлар:			
Утган йиларда (87)	340		
Хисобот йилида	350		
Баланс (080; 180; 330; 340; 350 сатр сумма)	360		
Пассив	Сатр ходи		
I. УЗ МАБЛАГЛАРИ МАНБАЛАРИ:			
Низом фонди (85)	400		
Захира фонди (86)	410.		
Махсус мақсадларга мўлжалланган фонdlар (88)	420		
Мақсадли молиялантимиш ва тушумлар (96)	430		
Ижара мажбуриятлари (97)	440		
Таъсисчилар билан хисоб-китобаар (75)	450		
Утган йиллар таҳсилланмаган фойдаси (87)	460		
Фойда:			
Хисобот йилидаги (80)	470		
Ишлатилган (81)	471		
Хисобот йили таҳсилланмаган фойдаси	472		
I бўлим бўйича жами:	480		
(400 + 410 + 420 + 430 + 440 + 450 + 460 + 472)			
II. Узок муддатли пассивлар:			
Узок муддатли банк кредитлари (92)	500		
Узок муддатли қарзлар (95)	510		
ІІ бўлим бўйича жами (500 + 510):	520		
III. Хисоб-китоблар ва башка пассивлар:			
Киска муддатли банк кредитлари (90)	600		
Корхона хизматчилари учун банк кредитлари (93)	610		
Киска муддатли қарзлар (94)	620		

Актив	Сатр год	Ишл бонига	Ишл охирига
<i>Кредиторлар билан дисоб-житоблар:</i>			
Товарлар, ишлар ва хизматлар учун (60)	630		
Берилган векселлар бўйича(60)	640		
Медматта ҳақ тўлаш бўйича (70)	650		
Ижтимоий сувуртга ва таъминот бўйича (69)	660		
Мулкий ва шахсий сувурталар бўйича (65)	670		
Шульба корхоналар билан (78)	680		
Бюджетдан ташкари тўловлар бўйича (67)	690		
Бюджет билан (68)	700		
Бошқа кредиторлар билан	710		
Харидорлар ва буортмачилардан олинган аванслар (64)	720		
Келгуси давр даромадлари (83)	730		
Келгусидаги харажатлар ва тўловлар захираси (89)	740		
Даргумон қаралар бўйича захиралар (82)	750		
Бошқа қисқа муддатли пассивлар	760		
III бўлим бўйича жами: $600 + 610 + 620 + 630 + 640 + 650 + 660 + 670 + 680 + 690 + 700 + 710 + 720 + 730 + 740 + 750 + 760$	770		
Баланс (480;520; 770 сатрлар суммаси)	780		

Рахбар _____
 Бош ҳисобчи _____

Бухгалтерия баланси 1997 йил 1 январдан

Күрсаткыштарның номи	Сарг коди	Хисобот йили бонига	Хисобот дәври охирита
1	2	3	4
Актив			
<i>I. Ұзак муддаттың активлар</i>			
<i>Асосий воссалалар:</i>			
Бошланғыч (жайта тикшер) қыймат (01,03)	010		
Эскириш (02)	011		
Қолдақ қыймат 010-011	012		
<i>Номоддай активлар:</i>			
Бошланғыч қыймат	020		
Эскириш	021		
Қолдақ қыймат 020-021	022		
Капитал құйылымалар (07,08)	030		
Шульба корхоналардаги акциялар (06)	040		
Шульба корхоналарига берилген қарзлар (06)	050		
Уюшма корхоналаридаги акциялар (06)	060		
Уюшма корхоналарига берилген қарзлар (06)	070		
Ұзак муддатты инвестициялар (06)	080		
Бошка қарзлар (06)	090		
Бошка активлар	100		
<i>I бүлек бүйінча жами:</i>			
012+022+030+040+050+060+070+080+090+	110		
100			
<i>Айлашма активлар</i>			
Ишлаб чыкарылған захиралари (10, 11, 12, 13, 15, 16)	120		
Туталланмаган ишлаб чыкарыл (20, 21, 23,29)	130		
Тайёр маҳсулот (40)	140		
Одис сотиладиган товарлар (41-42)	150		
Келгуси дәвр сарфлари (31)	160		
Пул маблагларя (51,55,56,57)	170		
Валюта маблаглари (50,52,55,56,57)	180		
Ғазнадаги тул маблаглары (50)	190		
Қисқа муддатлы құйылымалар (58)	200		
Сотиб олилган қысусий акциялар (56)	210		
<i>Дебиторлар:</i>			
Харидор ва буортмачилар билан хисоблашылар (09, 45, 62-82)	220		
Бүнак (аванс) түловлари (61)	230		
Бюджет билан хисоблашылар (68,19)	240		
Ходимлар билан хисоблашылар (73)	250		
Шульба корхоналари билан хисоблашылар (78)	260		
Уюшма корхоналари билан хисоблашылар (79)	270		
Таъсисчилар билан хисоблашылар (75)	280		

Кўрсатничларнинг номи	Сатр коди	Хисобот йили бошига	Хисобот даври охирига
Бошқа дебиторлар (63,71,76)	290		
II бўлим бўйича жами: $120 + 130 + 140 + 150 + 160 + 170 + 180 + 190 + 200 + 210 + 220 + 230 + 240 + 250 + 260 + 270 + 280 + 290$	300		
Баланснинг активи бўйича жами $110 + 300$	310		
Пассив			
Узлик маблағларнинг манбалари			
Низом капитали (85/1)	320		
Кўшилган капитал (85/2)	330		
Захира капитали (85/3)	340		
Таҳсилланмаган фойда (кошланмаган зарар) (87)	350		
Мақсадли тушум ва фойдаллар (96,88)	360		
Келгуси давр сарфлари ва тўловлари учун заҳиралар (89)	370		
Келгуси давр даромадлари (83)	380		
I бўлим бўйича жами: $320 + 330 + 340 + 350 + 360 + 370 + 380$	390		
Мажбуриятлар			
Узоқ муддатли қарзлар (95,97)	400		
Узоқ муддатли кредитлар (92)	410		
Кисқа муддатли қарзлар (93,94)	420		
Кисқа муддатли кредитлар (90)	430		
Харидор ва буюртмачилардан олинган (счетларга келиб тушган) бўнаклар (64)	440		
Кредиторлар:			
Мол етказиб берувчилар (60)	450		
Бюджет бўйича қарзлар (68)	460		
Мензатда ҳақ тўлаш бўйича қарзлар (70/1, 70/2)	470		
Ижтимоий сурурла ва таъминот бўйича қарзлар (69)	480		
Мулкий ва шахсий сурурталар бўйича қарзлар (65)	490		
Бюджетдан ташқари тўловлар бўйича қарзлар (67)	500		
Шульба корхоналарига қарзлар (78)	510		
Уюшма корхоналарига қарзлар (78)	520		
Бошқа кредиторлар (75/1, 71/2, 73,76/1,79)	530		
II бўлим бўйича жами: $400 + 410 + 420 + 430 + 440 + 450 + 460 + 470 + 480 + 490 + 500 + 510 + 520 + 530$	540		
Баланснинг пассиви бўйича жами: $390 + 540$	550		

Раҳбар _____
Бош хисобчи _____

Бухгалтерия баланси 1997 йил 1 январдан

Күрсаткышларының номи	Сатор коди	Хисобот йишиш бөшүгө	Хисобот даури охиринге
1	2	3	4
Актив			
<i>I. Узок муддатлы активлар</i>			
<i>Асосай воситалар:</i>			
Бошланғич (жайта тикшер) қыймат (01,03)	010		
Эскириш (02)	011		
Көлдик қыймат 010-011	012		
<i>Номоддий активлар:</i>			
Бошланғич қыймат	020		
Эскириш	021		
Көлдик қыймат 020-021	022		
Капитал күйилмалар (07,08)	030		
Шұльба корхоналардаги акциялар (06)	040		
Шұльба корхоналарига берилған қаралар (06)	050		
Уюшма корхоналаридағи акциялар (06)	060		
Уюшма корхоналарига берилған қаралар (06)	070		
Узок муддатлы инвестициялар (06)	080		
Бошқа қаралар (06)	090		
Бошқа активлар	100		
<i>I бўлим бўйича жами:</i>			
012+022+030+040+050+060+070+080+090+	110		
100			
Айланма активлар			
Ишлаб чыкариш экшиналари (10, 11, 12, 13, 15, 16)	120		
Туталманмаган ишлаб чыкариш (20, 21, 23,29)	130		
Тайёр мақсулот (40)	140		
Олиб сотиладиган товарлар (41-42)	150		
Келгуси давр сарфлари (31)	160		
Пул маблаглари (51,55,56,57)	170		
Валюта маблаглари (50,52,55,56,57)	180		
Разнадаги тул маблаглари (50)	190		
Қисқа муддатлы қўйилмалар (58)	200		
Сотиб олинган хусусий акциялар (56)	210		
<i>Дебиторлар:</i>			
Харидор ва буортмачалар билан хисоблашишлар (09, 45, 62-82)	220		
Бўнаж (аванс) тўловлари (61)	230		
Бюджет билан хисоблашишлар (68,19)	240		
Ходимлар билан хисоблашишлар (73)	250		
Шұльба корхоналари билан хисоблашишлар (78)	260		
Уюшма корхоналари билан хисоблашишлар (79)	270		
Таъсисчилар билан хисоблашишлар (75)	280		

Күрсаткичларниң номи	Сатр коди	Хисобот йили башында	Хисобот дәври охиринде
Бошқа дебиторлар (63,71,76)	290		
І бүлім бўйича жами:	300		
$420 + 130 + 140 + 150 + 160 + 170 + 180 + 190 + 200 +$ $210 + 220 + 230 + 240 + 250 + 260 + 270 + 280 + 290$			
Баланснинг активи бўйича жами 110 + 300	310		
Пассив			
Узник маблағларниң мақбалари			
Низом капитали (85/1)	320		
Кўшилган капитал (85/2)	330		
Захира капитали (85/3)	340		
Тақсимланмаган фойда (кошланмаган зарап) (87)	350		
Максадли тушум ва фойдалар (96,88)	360		
Келгуси давр сарфлари ва тўлоялари учун захиралар (89)	370		
Келгуси давр даромадлари (83)	380		
І бүлім бўйича жами:	390		
$320 + 330 + 340 + 350 + 360 + 370 + 380$			
Мажбуриятлар			
Узок муддатли қарзлар (95,97)	400		
Узок муддатли кредитлар (92)	410		
Киска муддатли қарзлар (93,94)	420		
Киска муддатли кредитлар (90)	430		
Харидор ва буюртмачилардан олинган (счетларга келиб тушган) бўнажлар (64)	440		
Кредиторлар:			
Мол етказиб берувчилар (60)	450		
Бюджет бўйича қарзлар (68)	460		
Медната ҳақ тўлаш бўйича қарзлар (70/1, 70/2)	470		
Ижтимоий сурурга ва таъминот бўйича қарзлар (69)	480		
Мулкий ва шахсий сурурталар бўйича қарзлар (65)	490		
Бюджетдан ташқари тўловлар бўйича қарзлар (67)	500		
Шульба корхоналарига қарзлар (78)	510		
Уюшма корхоналарига қарзлар (78)	520		
Бошқа кредиторлар (75/1, 71/2, 73,76/1,79)	530		
ІІ бўлім бўйича жами:	540		
$400 + 410 + 420 + 430 + 440 + 450 + 460 + 470 + 48$ $0 + 490 + 500 + 510 + 520 + 530$			
Баланснинг пассиви бўйича жами: 390 + 540	550		

Раҳбар _____
Бош ҳисобчи _____

БУХГАЛТЕРСКИЙ БАЛАНС-Проект^т с 1 января 2002 года

Написание показателей	№ стр.	На начало отчетного года	На конец отчетного года
А К Т И В			
1. Долгосрочные активы			
Основные средства:			
Первоначальная (восстановительная) стоимость (01,03)	010		
Износ (02)	011		
Остаточная (балансовая) стоимость (стр. 010- стр.011)	012		
Нематериальные активы:			
первоначальная стоимость (04)	020		
Износ (05)	021		
Остаточная (балансовая) стоимость (стр 020- стр.021)	022		
Долгосрочные инвестиции всего, в т.числе:	030		
Ценные бумаги (0610)	031		
Инвестиции в дочерние предприятия (0620)	032		
Инвестиции в совместные предприятия (0630)	033		
Инвестиции в ассоциированные предприятия (0640)	034		
Инвестиции в зависимые общества (0650)	035		
Прочие долгосрочные инвестиции (0690)	036		
Капитальные вложения (07,08)	040		
Долгосрочная дебиторская задолженность и отсроченные расходы (09)	050		
Итого по разделу 1 (стр. 012 + 022 + 030 + 040 + 050)	060		
11. Текущие активы			
Товарно-материальные ценности всего, в т.числе	070		
Материальные запасы (10,11,12-13,15,16)	071		
Незавершенное производство (20, 21, 23, 26, 27)	072		
Готовая продукция (28)	073		
Товары (29)	074		
Расходы будущих периодов и текущая часть отсроченных расходов (31,32)	080		

Пивоварл тасдиқланганда бу баланс шакли ўзгартирилиши мумкин.

Наименование показателей	№ стр.	На начало отчетного года	На конец отчетного года
Дебиторская задолженность всего	090		
в т.числе:			
Счета к получению (40-49)	091		
Счета к получению от подразделений (41)	092		
Счета к получению по претензиям (42)	093		
Авансы выданные поставщикам и подрядчикам (43)	094		
Авансы выданные персоналу (44)	095		
Авансовые платежи по налогам и обязательным платежкам (45)	096		
Задолженность учредителей по взносам в уставный капитал (47)	097		
Задолженность прочих дебиторов (46,48)	098		
Краткосрочные инвестиции (58)	100		
Денежные средства всего,	110		
в т.числе:			
Касса (50)	111		
Расчетный счет (51)	112		
Валютные счета (52)	113		
Прочие денежные средства (55,56,57)	114		
Прочие текущие активы (59)	120		
Итого по разделу 11 (стр.070 + 080 + 090 + 100 + 110 + 120)	130		
Всего по активу баланса (060 + 130)	140		
Пассив			
1. Собственный капитал			
Собственный капитал,	150		
в т.числе:			
Уставный капитал (85.1)	151		
Добавленный капитал (85.2)	152		
Резервный капитал (85.3)	153		
Выкупленные собственные акции	154		
Нераспределенная прибыль (непокрытый убыток) (87)	155		
Гранты и субсидии (88)	156		
Резервы предстоящих расходов и платежей (89)	157		
Итого по разделу 1 (150)	160		
11. Обязательства			
Долгосрочные обязательства,	170		
в т.числе:			
Счета к оплате поставщикам и подрядчикам (70)	171		
Отсроченные долгосрочные обязательства (72)	172		

Назначение показателей	№ стр.	На начало отчетного года	На конец отчетного года
Авансы полученные от покупателей и заказчиков (73)	173		
Долгосрочные банковские кредиты (75)	174		
Долгосрочные займы (76)	175		
Прочие долгосрочные обязательства (71,74,77)	176		
Текущие обязательства, в т.числе	180		
Счета к оплате поставщикам и подрядчикам (060)	181		
Счета к оплате подразделениям (61)	182		
Авансы полученные и текущая часть отсроченных обязательств (62,63)	183		
Задолженность по платежам в бюджет (64)	184		
Задолженность по страхованию и платежам во внебюджетные фонды (65)	185		
Задолженность учредителям (66)	186		
Расчеты с персоналом по оплате труда (67)	187		
Задолженность разным кредиторам и прочие начисленные обязательства (68)	188		
Краткосрочные банковские кредиты и внебанковские займы (69)	189		
ИТОГО по разделу 11 (170 + 180)	190		
ВСЕГО по ПАССИВУ баланса (160 + 190)	200		

2002 йил 1 январгача тузилаётган ва 2002 йил 1 январдан кири-
тиладиган бухгалтерия балансларининг бўлимлари ўртасидаги алоқа

Актив			Пассив		
Баланс бўлимлари	2002 йил 1 январгача	2002 йил 1 январдан	Баланс бўлимлари	2002 йил 1 январгача	2002 йил 1 январдан
I	110	060	1	390	160
II	300	130	11	540	190
Баланс	310	140	Баланс	550	200

Бухгалтерия балансининг бўлимлари таркибидағи ўзгаришлар зътиборга олинса бўлимлараро, бўлимларнинг моддалараро алоқалари қуидагича ифодаланади:

Баланс бўлимлари	2002 йил 1 январгача	2002 йил 1 январдан
Актив		
1. I бўлим. Узоқ муддатли активлар	110	060
2. II бўлим таркибида:		
А) ишлаб чиқариш заҳиралар ва харажатлар ёки моддий айланма маблағлар	120 + 130 + 140 + 150 + + 160	071 + 072 + 073 + 074 + 080
Б) дебиторлик қарзлар, қисқа муддатли инвестициялар, шул маблағлари	170 + 180 + + 190 + 200 + 210 + 220 + + 230 + 240 + + 250 + 260 + + 270 + 280 + + 290	091 + 092 + 093 + 094 + 095 + 096 + 097 + 098 + 100 + 111 + 112 + 113 + 114 + 120
Пассив		
1. I бўлим. Узлик маблағларнинг мавбалари	390	160
2. II бўлим таркибида:		
а) узоқ муддатли мажбуриятлар	400 + 410	171 + 172 + 173 + 174 + 175 + 176
б) қисқа муддатли мажбуриятлар	420 + 430 + + 440 + 450 + + 460 + 470 + + 480 + 490 + + 500 + 510 + + 520 + 530	181 + 182 + 183 + 184 + 185 + 186 + 187 + 189 +

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

I БОБ. БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ВА КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ АСОСЛАРИ

1.1. Халқ хўжалигини бозор муносабатларига ўтказиш ва корхоналарнинг молиявий ҳолати аҳамиятини кўтариш	6
1.2. Молиявий таҳлилнинг асосий тамойиллари ва манбалари	11
1.3. Бухгалтерия баланси – молиявий таҳлилнинг асосий манбаи	22

II БОБ. МОЛИЯВИЙ ТАҲЛИЛ ТАЖРИБАСИДАН. КОРХОНА МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ УМУМИЙ БАҲОЛАШ

2.1. Хорижий мамлакатлар молиявий таҳлили тажрибасидан	38
2.2. Мустақил Ўзбекистон Республикасида молиявий таҳлил қилиш услубининг ишлаб чиқилиши	48
2.3. Корхоналарнинг молиявий ҳолатини умумий баҳолаш	56

III БОБ. КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ МУСТАҲКАМЛИГИ ВА БАЛАНС ЛИКВИДЛИГИ ТАҲЛИЛИ

3.1. Корхоналарнинг молиявий мустаҳкамлиги таҳлили	64
3.2. Бухгалтерия баланси ликвидлигини таҳлил қилиш	86

IV БОБ. АЙЛАНМА МАБЛАГЛАРНИНГ АЙЛANIШИ, МАҲСУЛОТЛАР ТАННАРХИ ВА КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИ

4.1. Айланма маблағларнинг айланиши ва корхоналарнинг молиявий ҳолати	105
4.2. Маҳсулотлар таннархи ва корхоналарнинг молиявий ҳолати	116

БОБ В. КОРХОНАЛАРНИНГ ИШЧАНЛИК ВА БОЗОРГА ОИД ФАОЛЛИГИНИ ТАҲЛИЛИ

5.1. Корхоналарнинг ишчанлик фаоллиги таҳлили	134
5.2. Корхоналарнинг бозорга оидлиги таҳлили	139

VI БОБ. КОРХОНАЛАР ФАОЛИЯТИНИНГ МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАРИ ТАҲЛИЛИ

6.1. Корхонанинг фойдаси таҳлили	152
6.2. Корхоналар рентабеллиги таҳлили	163
6.3. Корхонанинг иқтисодий ночорлиги таҳлили	189
Хотима ўрнида	202
Адабиёт ва материаллар рўйхати	204
Иловалар	207

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение.....	3
---------------	---

Глава I. РЫНОЧНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ОСНОВА АНАЛИЗА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

1.1. Перевод народного хозяйства на рыночные отношения и возрастание роли финансового состояния предприятия	6
1.2. Основные принципы и источники финансового анализа	11
1.3. Баланс предприятия - основной источник финансового анализа	22

Глава II. ИЗ ОПЫТА ФИНАНСОВОГО АНАЛИЗА И ОБЩАЯ ОЦЕНКА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

2.1. Из зарубежного опыта финансового анализа	38
2.2. Разработка методики анализа финансового состояния предприятия в Узбекистане	48
2.3. Общая оценка финансового состояния предприятия	56

Глава III. АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ И ЛИКВИДНОСТИ БАЛАНСА

3.1. Анализ финансовой устойчивости предприятия.....	64
3.2. Анализ ликвидности баланса предприятия.....	86

Глава IV. ОБОРАЧИВАЕМОСТЬ ОБОРОТНЫХ СРЕДСТВ, СЕБЕСТОИМОСТЬ ПРОДУКЦИИ И ФИНАНСОВОЕ СОСТОЯНИЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

4.1. Оборачиваемость оборотных средств и финансовое состояние предприятия	105
4.2. Себестоимость продукции и финансовое состояние предприятия	116

Глава V. АНАЛИЗ ДЕЛОВОЙ И РЫНОЧНОЙ АКТИВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

5.1. Анализ деловой активности предприятия	134
5.2. Анализ рыночной активности предприятия ..	139

Глава VI. АНАЛИЗ ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

6.1 Анализ прибыли предприятия	152
6.2 Анализ рентабельности предприятия	163
6.3 Анализ экономической несостоительности предприятия ..	189
Вместо заключения	202
Список литературы и материалов	204
ПРИЛОЖЕНИЕ №1	
ПРИЛОЖЕНИЕ №2	
ПРИЛОЖЕНИЕ №3	
ПРИЛОЖЕНИЕ №4	
ПРИЛОЖЕНИЕ №5	

CONTENTS

Introduction	3
---------------------------	----------

Chapter I. THE BASIC PRINCIPLES OF THE ANALYSIS OF ENTERPRISE'S FINANCIAL CONDITION AND MARKET RELATIONS

1.1. Transition of national economy to the market and increasing the role of enterprises' financial condition	6
1.2. The basic principles and sources of financial analysis	11
1.3. Balance sheet of enterprise — the basic source of the financial analysis	22

Chapter II. THE EXPERIENCE OF FINANCIAL ANALYSIS AND GENERAL ESTIMATION OF ENTERPRISE'S FINANCIAL CONDITION

2.1. Foreign experience of financial analysis	38
2.2. Development of the methods of the enterprise's financial state analysis in Uzbekistan	48
2.3. A general (common) estimation of a financial condition of the enterprise	56

Chapter III. THE ANALYSIS OF FINANCIAL STABILITY AND LIQUIDITY OF BALANCE

3.1. Analysis of enterprise's financial stability	64
3.2. Analysis of enterprise's balance liquidity	86

Chapter IV. CAPITAL TURNOVER, COSTS of PRODUCTION AND FINANCIAL STATE OF ENTERPRISE.

4.1. Turnover of capital and enterprise's financial conditions	105
4.2. Production costs and enterprise's financial condition	116

Chapter V. THE ANALYSIS OF ENTERPRISE'S BUSINESS AND MARKET ACTIVITY

5.1. The analysis of business activity	134
5.2. The analysis of market activity	139

Chapter VI. THE ANALYSIS OF ENTERPRISE'S FINANCIAL RESULTS

6.1. Enterprise's profit analysis	152
6.2. Analysis of enterprise profitability	163
6.3. Analysis of enterprise's economic insolvency	189
Instead of conclusion	202
The literature and materials	204
APPENDIX №1	
APPENDIX №2	
APPENDIX №3	
APPENDIX №4	
APPENDIX №5	

2500-00

65, 9(2)25
A407

Акрамов Эргаш Акрамович — 1931 йили Тошкентда туғилган, 1949 йили Тошкент молия-кредит техникумини, 1953 йили Ленинград молия-иктисодиёт институтини, 1956 йили шу институтнинг аспирантурасини битирган.

1956 — 1981 йиллар Тошкент молия институти — Тошкент халқ хўжалиги институтининг статистика кафедрасида асистент, катта ўқитувчи, доцент, кафедра мудири, илмий ишлар бўйича ректор муовини, Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлигига бўлим бошлиғи, банк-молия ходимларининг малакасини ошириш институтида кафедра мудири бўлиб ишлаган. Ҳозир Банк-молия академияси илмий маркази раҳбари.

Муаллиф иқтисод фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби. 200 га яқин илмий ишлар муаллифи. 20 дан ортиқ фанлар номзоди ва бир қанча фанлар доктори тайёрлаган.

«Узбекистан на пути к рынку» (1993), «Экономические реформы Республики Узбекистан» (Москва 1998) монографиялари, «Анализ финансового состояния предприятия» номли ўқув қўлланмаси нашрдан чиқсан.